

BABYLONIA ÉS ASSYRIA

ÍRTA

MAHLER EDE.

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVKIADÓ VÁLLALATA

ÚJ FOLYAM, LXV. KÖTET
1905—1907. CYCLUS

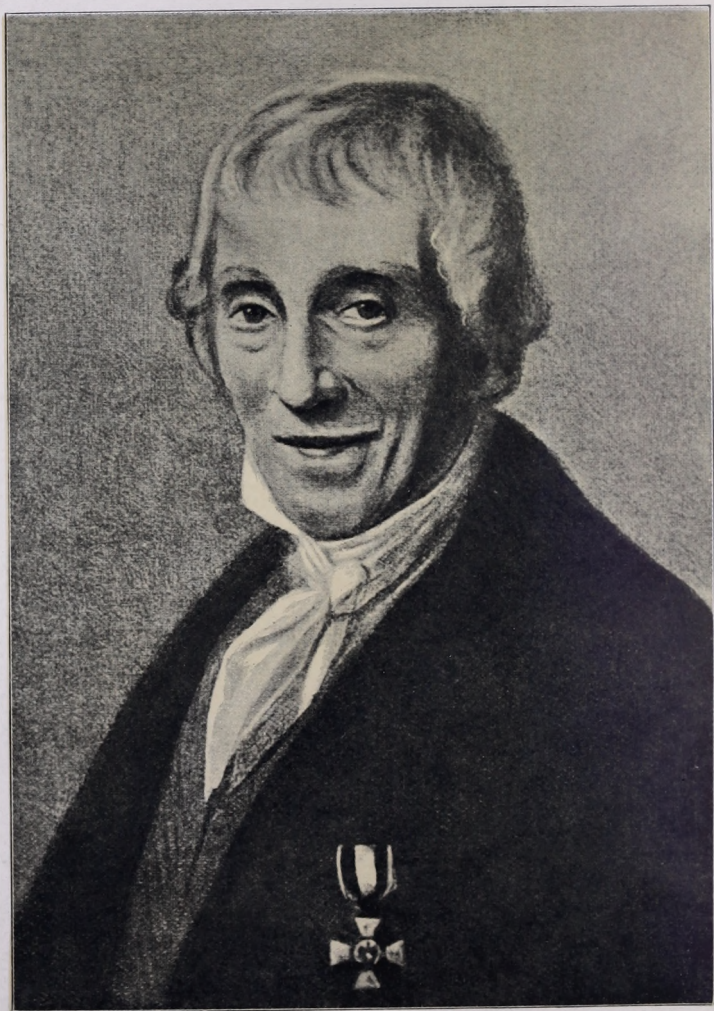
BABYLONIA ÉS ASSYRIA

IRTA

MAHLER EDE.

AZ 1906-DIK ÉVI ILLETMÉNY ELSŐ KÖTETE.

G. F. Grotefend.

GROTEFEND G. F.
az ékírás megfejtője.

BABYLONIA ÉS ASSYRIA

✱

ÍRTA

MAHLER EDE

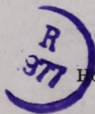
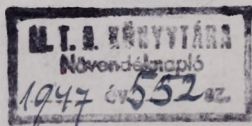

BUDAPEST

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA

1906.

107533

Hornyánszky V. cs. és kir. udvari könyvnyomdája, Budapest. 35.541.

ELŐSZÓ.

A feladat, a melyre vállalkozom nem könnyű. A forrásanyag, a melyből a Babylonia és Assyria történetének megírásához szükséges adatokat merítjük, napról-napra nagyobbodik és még alig használták ki eléggé a meglevő anyagot, már is újabb járul hozzá. Sőt még ama lehetőség is fenyegeti a szerzőt, hogy könyve, még mielőtt a sajtóból kikerülne, újabb korszakalkotó felfedezésektől megelőzve megjelenése pillanatában már elavultnak tekinthető. És ha mégis a Tudom. Akadémia felette megtisztelő felszólításának eleget téve, ama művelt népek történetét, a melyek egykor a Tigris és Euphrat folyók partjain éltek, vázolni igyekszem, erre engem két körülmény indított. Mindenekelőtt hiányzik a magyar irodalomban egy hasonló irányú munka. Az összes kulturállamok részt vesznek az emberiség legrégibb történetének kiderítésére irányuló törekvésben és tudományos expedíciókat küldenek ki, hogy a Nilus partján és a két folyam országában elterülő romhalmazokat fölássák, a talált kincseket a megfelelő múzeumokban elhelyezzék és a tudományos kutatás számára hozzáférhetővé tegyék. Csak mi nem veszünk részt e nemes versenyben, csak mi, a kiket pedig legelső sorban érdekelhet, hogy

az emberiség szellemi életének és kulturális tevékenységének e legrégibb központjai tudományos szemlélődéseink tárgyaivá tétessenek. Mert ha a sumír nyelvnek a nagy ural-altaji nyelvcsalád egyes ágaival való rokonságának vitás kérdését illetőleg végeredményünk még fölötte kétes, talán tagadó is, mindazonáltal kötelességünk e kérdéseket közelebbről tárgyalni, vagy legalább is nem szabad e kérdések elől kitérnünk. Mindenesetre a kelet ókori lakóinak kulturelemei és a mieink között sok érintkezési pontra akadunk, és már ez a körülmény is kívánja, hogy Babylonia és Assyria történetének a mi irodalmunkban is hely adassék.

Ezenkívül még más indító okok is vezettek engem e könyv megírásánál. Bármily nagy is éppen e téren az idegennyelvű irodalom, mindazonáltal eddig még nem jelent meg oly munka, a mely Babyloniának eddig ismeretes kulturáját áttekinthető módon tárgyalná. A míg az egyiptológia terén több kitűnő munka jelent meg, a mely a régi egyiptomiak egész tevékenységét mutatja be nekünk — csak *Erman* „Aegypten u. ägyptisches Leben im Alterthum“ és *Brugsch* „Aegyptologie“ czimű művét említem — addig a babylon-assyr irodalom terén hiába keresünk ezekhez hasonló irányú művet.¹ Egy ilyet alkotni a főindító ok, a mely engem e mű megírására vezetett.

E mellett a *sumír kérdést* — a mennyire ezt a rendelkezésemre bocsájtott hely (25 ív) megengedte — behatóbb tárgyalás alá vettem, még pedig két helyen:

¹ *F. Kaulen* „Assyrien und Babylonien“ cz. munkája, az új kiadások daczára, elavult és az egyes szövegek fordítása nem egészen megbízható.

az I. fejezetben, a mely „az ország és lakói“ czimet viseli és „nyelv és írás“ czimű részben.

Szükségesnek tartottam egyúttal a *Hammurabi-féle törvényeket* is irodalmunk számára hozzáférhetővé tenni, ha nem is szószerinti fordításban, de értelmüknek megfelelően. Ez könyvem II. fejezetében, „az állam szervezete és a közigazgatás“ körében történik.

Nem mulaszthatom el végül, hogy *Serényi* jh. úrnak, volt tanítványomnak, valamint *Nagy* Géza kedves barátomnak áldozatkész fáradságukért, a melylyel a korrektúra olvasásánál segítettek, nyilvánosan köszönetet mondjak.

Budapest, 1906 április havában.

Mahler Ede.

ÁLTALÁNOS BEVEZETÉS.

Különös gyönyörrel jár — nemcsak a hivatásos kutatóra, hanem mindenkire nézve, a ki kulturális kérdések iránt némi érdeklődést mutat — rég elmúlt napoknak gondolatban való felelevenítése, elődeink tevékenységének átpillantása, de még inkább ama függöny fellebbentése, a mely attól a színpadtól választ el bennünket, hol az emberi kultúra fejlődésének története a maga egészében tükröződik vissza. Az ókor történetének tanulmányozása éppen ezért kelt oly nagy érdeklődést bennünk. Sok ezeréves mult képei tűnnek fel előttünk és oly népek nyelvét, írását, erkölcsét és szokásait ismertetik meg velünk, a melyek évezredekkel ezelőtt itt e földön a létért való küzdelmet vívták és oly intézmények alkotói voltak, a melyek több szempontból mai szellemi tevékenységünk és cselekvésünk alapjául szolgálnak. A homályos ókor népei közül azonban kiválóan kettő emelkedett ki: a *babyloni* és az *assyri*. Bár e népek még kevésbé ezelőtt világtörténeti tankönyveinkben mostoha elbánásban részesültek, mindazonáltal tudományos érdeklődésünket a lehető legelevenebben veszik igénybe.

Még a XIX. század elején nem tudtunk semmit az ókori keletről, kivéve azokat az elvétve és töredékszerűen előadott tényeket, a melyekről a görög és latin

írók adnak hírt. A mult század egyik legnagyobb vívmánya, hogy megismerkedtünk avval a nyelvvel, a melyen a Tigris és Euphrat folyók mentének őslakói egymással érintkeztek és hogy képesek vagyunk azokat az írásjeleket kibetűzni, a melyeknek használata a Nilus völgyében — az egykori Pharaók országában — általános volt. S így egy világ, mely már-már a feledésnek volt szánva, a történelem könyvében fel-támadását ünnepelte. A keleti nyelvészet e században elért eredményei által a történeti tudomány minden ága új táplálékot, új anyagot talált; a történeti buvár-lat napról-napra növekedett teljességében és kiterjedtségében; a kutatás mind mélyebb gyökereket vert s annál erősebb lett a tudományszomj, mennél bővebb volt a forrás, melyből a tudósok új hírt, új igazságot merítettek. A kelet, a mely eddigelé hadakozó, rabló népek zsákmányolásának színtere volt, ma a világ négy tájáról ideális lelkesültséggel összesereglett, tudományszeretettől lángoló lelkes tudósok találkozóhelye. És az a hely, mely eddig a mythos fátylától borítva nomád hordák otthona volt, ma a legélénkebb tudományos kutatás középpontja, hol az ásó nyomán új világok támadnak fel és új fényben mutatják az embe-riség letűnt évezredeit.

Az utolsó évtizedekben a források köre lényegesen kibővült. Már nem tanuljuk Herodotosból Elő-Ázsia történetét; Berossus, a Kr. e. III. században élt babyloniai pap, a kinek művei csak töredékekben és kivonatokban maradtak reánk és Abydenus, a ki Kr. e. 200 körül írta meg „Origines“ című munkáját, már nem hiteles forrásai a Tigris és Euphrates folyamok part-jain elterült régi birodalmak ismeretének. A földkerekség legrégibb kultúrnepeinek történetét már nem köszön-

hetjük a bibliának, bár az, Izrael és Júda országoknak a babyloniaikkal és assyrokkal való érintkezése révén sok megbecsülhetetlen anyaggal járul hozzá Babylonia és Assyria történelméhez. Ma már az a számtalan emlék áll a források között az első helyen, a mely sok ezredéves törmelék alúl fölszabadulva Mesopotamia földjén napvilágra került és a művelődésnek olyan, soha nem sejtett fokáról tesz tanúságot, a melyet az emberiség már sok ezer évvel ezelőtt elért. Százvezrekre rúgnak az ékirásos okmányok, a melyeket agyagból, kőből és fémből készült emlékekre véstek és karcoltak. Szobrok, sírkövek és obeliszek, agyaghen-gerek és hasábok, kőlapok és bronztablák föliratokkal vannak borítva. A templomok és paloták falain, a melyeket a régész ásója a földből mintegy elővaráz-solt, hivatalos királyi föliratokkal találkozunk, hol fejedelmek és uralkodók tetteiket örökitik meg. Ezek-hez járul az égetett agyagból készült táblácskák megszámlálhatatlan tömege, a mely a babyloniaiak sokféle irányú tudományos irodalmát (astronomiai és astrologiai szövegek, mennyiségtani, lexikographiai, történelmi és földrajzi tartalmú okmányok) és szép-irodalmi termékeit (eposok, legendák, mythosok, hym-nusok, varázsigék, állatmesék stb.) tartotta fönn szá-munkra és a babyloniaiak vallási meggyőződéséről és tudományos működéséről egyaránt tanúságot tesz. Ezek azok az eredeti, tehát nemzeti források, a melyek-ből ma a babyloniai és assyr viszonyokról való ismer-teinknek legjavát merithetjük.

Azonban nem felel meg a tudományos eljárásnak, ha a nem-ékirásos tudósításoktól minden tudomá-nyos értéket letagadnánk. Még mielőtt a babyloniaiak és assyrók nemzeti emlékeit felfedezték és kibetűzték,

Assurbanipal, Assyria királya. (Kr. e. 668—626.) London, Brit. Mus.

a nem-ékirásos irodalom ismerete volt az egyedüli forrás, a melyből ez ország történetének kikutatásához egyes adatokat meríthettek. Nem csekély anyagot szolgáltatottak e tekintetben az *ó-testamentum könyvei*; mert ha a héber történeti művek nem is egységes munkák, hanem inkább eredeti források sokszoros systematikus és tendenciózus átdolgozásának eredményei, mégis az azokban összehalmozott anyag nagyobb figyelmet érdemel. Mert nem egy esemény ismeretét, a mely a babyloni és assyr történet későbbi korszakaiban játszódott le, az *ó-testamentum* könyveinek köszönhetjük, a melyek közül e tekintetben a *királyok II. könyvén* kívül főleg *Jesája*, *Náhúm*, *Deutero-Jesája*, *Jerémia* és *Ezekhiél* próféták könyvei bírnak fontossággal.

A feliratokon előforduló különböző helységnevek egész sorozatát csak a megfelelő bibliai nevek segítségével lehetett kibetűzni és az assyriológiának sok problémáját nem tudnók megoldani, ha a bibliát nem vehetnők igénybe. Egy assyr feliraton, a Taylortól felfedezett Szanherib-emléken, Szanherib király Júda és Egyiptom ellen vezetett hadjáratairól szól. A király neve ideogramma által van feltüntetve, a melynek megoldása lehetetlennek bizonyult. A felirat azonban Uršalimmu városról és Hazakijahu zsidó királyról is megemlékezett valamint ismételten fordult benne elő Muczuri és Miluhi ország is, a mely nevekben Jeruzsálem és Hizkia, valamint a Miczrajim nevekre ismeretek. Tudván pedig azt, hogy a bibliában is, a *királyok II. könyvének* 18. és 19. fejezetében Szanherib assyr királyról történik említés, a ki Júda és Egyiptom ellen harczolt és Hizkia királyt Jeruzsálemben megostromolta, teljes joggal azonosíthatták a nevezett feliratban előforduló ideogramját Szanherib király nevével.

Ezzel pedig egy másik ideogrammat is kibetűzték. Aszarhaddon király feliratain u. i. Szanherib fiának mondja magát és nevét ugyancsak ideogramma tünteti fel, a mi által az kibetűzhetetlen. A biblia azonban a királyok II. könyve 19. fejezetének 17. pontjában arról tesz említést, hogy Szanherib után annak fia, Aszarhaddon, lépett Assur trónjára. A nevezett ideogramma tehát föltétlenül Aszarhaddon király nevével azonosítandó.

És így személy- és népnevek egész sorozatát lehetne felemlíteni, a melyeket csak a biblia segítségével fejthetők meg.

A Nilus völgyével is szoros érintkezésben állott a két folyam országa és így az *egyiptomi* feliratok közül azok, melyek az ázsiai kulturának Egyiptomra való hatásáról tudósítanak bennünket, mint pl. III. Thutmosis király (Kr. előtt 1503—1449) adókimutatásai, szinten figyelmet érdemelnek. Igaz ugyan, hogy az ékirásos irodalomban sokkal több az egyiptomi történetre vonatkozó adat, mint az egyiptomi forrásokban Babylonia és Assyria történetére vonatkozók, mindazonáltal az egyiptomi forrásanyagból meritett érintkezési pontok olyanok, hogy a kölcsönös viszonyok helyes megítélésénél nemszabad azokat figyelmen kívül hagynunk.

Kevésbbé értékesek a görög történetírók tudósításai; úgy Herodotos-nak, mint ellenfelének Ktesias-nak a művei a történeti kritikát nem állják ki és adataikat a lehető legnagyobb vigyázattal kell kezelnünk. Herodotos tudósításai még némi történeti értékkel bírnak, de a mit Ktesias nyújt nekünk, az teljesen értéktelen. És ha Herodotos nem is eredeti forrásokból meríti adatait, legalább lelkiismeretességé-

ben mindazt közli, a miről tudósítói útján értesült. Ktesias ellenben nem tudott feladatának magaslatára emelkedni; elbeszéléseiben kiri a tudatlanság, a mit hazug adatok egész halmazával igyekszik elpalástolni.

Ez utóbbiaktól egészen eltérő *Berossos*-nak, egy babyloni papnak a munkája, aki a Kr. e. III. évszázadban (körülbelül 280-ban) görög nyelven eredeti források alapján írta meg hazája történetét. *Berossos* eredetiben olvasta a régi okmányokat, érthette is őket és mint Bél papja szabadon használhatta a templom könyvtárát is. Történeti munkája azonban — sajnos — elveszett és csak töredékeit őrizték meg számunkra a *chronographusok*. De még e töredékeket is fölötte értékessé teszi az azokban felállított *chronologiai* rendszer, a mely még manap is igen sok tekintetben kiindulási pontja a babyloni *chronologiai* kutatásoknak.

Abydenus munkája sem egyéb a *Berossos* által gyűjtött anyag átdolgozásánál és e körülményben kersendő az a nagy hasonlatosság, a melyet az *Abydenus* munkájából reánk maradt kivonatok és *Berossos* töredékei között észlelhetünk.

A nem-ékirásos emlékek közül a legfontosabb forrásanyagot kétségkívül *Ptolemaeos*-nak a Kr. u. II. évszázadból való *uralkodók-lajstroma* nyújtja, a mely *Nabonasszar* (Kr. e. 747) idejétől kezdve, a *Ptolemaeusok* egyiptomi uralmáig *Babylonia* összes benszült és idegen uralkodóinak neveit felsorolja. E *lajstromnak*, a mely egyúttal a *Nabonasszartól* számított éveket is tartalmazza, nem történeti, hanem *astronomiai* czélja volt. Hogy az *Almagest*-ben említett babyloni és alexandriai észleletek alapján ismeretes *astronomiai* jelenségeket és fogyatkozásokat számítások útján

reconstruálni lehessen, szerzője *Claudius Ptolemaeos* elkészítette Babylonia összes királyainak uralkodási lajstromát Nabonassar idejétől kezdve a Ptolemaeusok egyiptomi uralmáig. Ezzel más időszámítás hiányában folytatólagos évek hosszú sorozatára tett szert, a melyeknek segítségével azután más régebbi adatokat használhatott fel a szükséges számításokra. Jelenleg ez a lajstrom a legfontosabb chronologiai segédeszközök közé tartozik és használatánál csak ama körülményre kell tekintettel lennünk, hogy a királyok egyes uralkodási évei nem trónraléptük tulajdonképpeni napjával, sem nem a babyloniaiak polgári évének újévnapjával, hanem a Thóth hónap 1-ével, azaz az egyiptomiak mozgó évének újévnapjával veszik kezdetüket.

Ily irányú a nem-ékirásos forrásanyag, a mely a babylon-assyr kulturállapotok kikutatásánál segítségünkre lehet.

Mind e segédeszközök azonban háttérbe szorulnak a különböző múzeumokban felhalmozott *ékirásos* anyaggal szemben. Igaz ugyan, hogy itt is éles kritikát kell gyakorolnunk, de annyi feltétlenül bizonyos, hogy a régi Babylon romhalmazaiból kikerülő legkisebb kövecske is a tudományos kutatás számára sokkal nagyobb becseset bír, mint a későbbi görög kutatók hosszú feljegyzései.

Különösen nagy fontossággal bírnak az *évkönyvek*, *harci történetek* és *dicsfeliratok* csoportjaira oszló nagy *királyfeliratok*. Általános szokás volt u. i., hogy a király életében történt fontosabb eseményeket külön e célra rendelt tisztviselő a lehető legrövidebben feljegyezte, a mely feljegyzések szolgáltatták azután a nagy királyfeliratokhoz a szükséges anyagot. Ha e feliratok az egyes eseményeket a király uralkodási

évei szerint tárgyalják és a történt eseményeket chronologiai sorrendben sorolják fel, *évkönyveknek* (*annalesnek*) mondjuk őket.

Ezek mindenekelőtt beszámolnak azokról az eseményekről, a melyek a trónralépés évében, tehát a trónralépés napjától a következő polgári év kezdetéig végbementek; „*ina šurru šurrutija*“ = „uralkodásom kezdetén“ szavak vezetik be azokat. Azután következnek az egyes polgári évek eseményei, „*ina mahru palija*“ = „uralkodásom első évében“, „*ina šattu II*“ = „uralkodásom második évében“ stb. szavak bevezetésével. De az éveket nemcsak a király uralkodási évei után nevezték el, hanem az ország főméltóságai után is, a kik a római konzulok vagy görög archonok mintájára váltakozva adták nevüket az egyes éveknek, igen gyakori volt az az eset, hogy az eseményeket az „*ina limmu N*“ = „abban az évben, a melyben N viselte a limmu tisztségét“ szavak vezetik be.

Gyakran találkozunk oly feliratokkal, a melyek pusztán csak a harci eseményeket tárgyalják kimerítően és chronologiai sorrendben. Ezeket „első hadjáratom, második hadjáratom“ stb. avagy „a háború első évében, a háború második évében“ stb. szavak vezetik be és a *harci történetek*-nek nevezett feliratok közé tartoznak.

Az írónak azonban nem volt mindig az a szándéka, hogy a történeti eseményeket a maguk hűségében mondja el, hanem inkább arra törekedett, hogy fejedelme nagy tetteit hizelgő módon juttassa az utókornak tudomására. Nem a történeti hűség, hanem az uralkodó dicsőségének a hirdetése volt a főindító ok, mely az ily felirat szerkesztésére vezetett. Szerencsétlenségeket, csatavesztéseket és más balul végződött

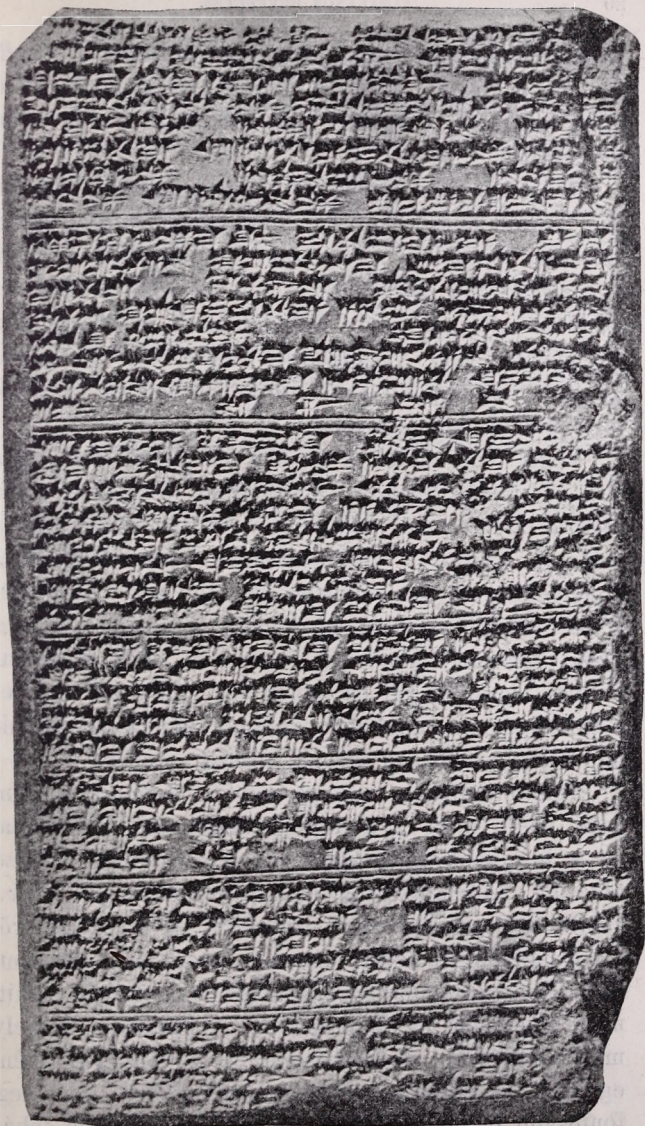
vállalkozásokat rendszerint elhallgattak. Ezek a feliratok a *dicsőfeliratok* csoportját alkotják, s — mint természetes is — a történet számára csak a legnagyobb vigyázattal értékesíthetők.

Meglehetősen nagy és fölötte fontos anyagot nyujtanak kutatásaink számára az ú. n. *szerződési táblácskák*, miután ezek nemcsak a babyloniaiak és assyrok *sociális viszonyaival* ismertetnek meg bennünket, hanem a szövegükben előforduló keltezesek folytán az *időszámítást* illetőleg is szolgálnak felvilágosítással. Ezeknek egy külön csoportját alkotják a Babelhez közeli Hilla-ban talált *Egibi-táblácskák*, melyek onnan nyerték e nevüket, mert azt vélték, hogy felfedezték bennük az Egibi nevű babylon bankház levéltárát. E táblácskák nem kevésbé járulnak hozzá a babyloniaiak *penz- és mérték-intézményeiről* szerzett ismereteink kibővítéséhez és a legnagyobb fontossággal bírnak a két folyam országának politikai történetére is. Így pl. az egyik táblácska Lahabbašikudur király 1-ső éve Airu havának 14. napjáról van keltezve, tehát oly király idejéből, a kinek neve különben az ékirásos irodalomban sehol sem fordul elő. Ez az uralkodó valószínűleg — mint már *Tiele* is helyesen vélekedett — a *Josephus* említette *Λαβοροσοάραδος* király, a ki mindössze 9 hónapig uralkodott és éppen e körülménynél fogva a *Ptolemaeos* uralkodók-lajstromában elő sem fordul, minthogy ez pusztán chronographikus czélokra készülvén az egy évnél rövidebb ideig uralkodó királyokat nem említi.

A történeti kutatás szempontjából fontosak az ú. n. *építési okmányok* is, a melyek a királyok által az istenek tiszteletére templomokon és palotákon eszközölt építési és kijavítási munkálatokat hirdetik az utókornak.

Egyúttal a legrégibb okmányok közé tartoznak, a melyek birtokunkban vannak, mert Babylonia történetének legrégibb korszakáig nyúlnak vissza, ama napokig, a melyekben *Ur-Ba'u* és *Dungi Šir-pur-la*-ban, a babyloniai kultúra e régi központjában, templomokat építtettek és javítottak. Különösen fontosak ez okmányok a bennök előforduló sok istennév szempontjából, a melyek lehetővé teszik, hogy e régi birodalom vallását burkoló homályba behatolhassunk. E tekintetben a legteljesebb anyagot Gudia feliratai szolgáltatják. E hatalmas és híres fejedelem Šir-pur-la fővárosában pompás épületeket építtetett és ezeket oly díszművekkel ékesíttette, a melyeknek még töredékes maradványai is manap legnagyobb csodálkozásunkat keltik.

Kiváló fontossággal bír az a számos *hivatalos jelentés és levél* is, a mely lehetővé teszi, hogy a birodalom belső ügyeibe is bepillantassunk és a babyloniaiak és assyrok állami életét és közigazgatási elveit megismerhessük. Ez okmányok között legelső helyen említendők a *Tell-el-Amarna*-n lelt agyagtáblácskák, a melyek — mint a két Amenophis (III. és IV. Amenophis) király idejéből való egyiptomi levéltár egy része — első sorban Egyiptomnak a Kr. e. 1400 év körüli állapotait tükrözik vissza. Fölötte nagy fontosságuk a babyloniai művelődéstörténetre, mert ezekből tudjuk meg, hogy abban az időben a sémi-babyloniai nyelv szolgált a Kelet diplomatai nyelvül, és hogy az egész előázsiai kultúra már évszázadok óta babyloni alapokon nyugodott. Hiszen nemcsak *Kadaš-man-Bél*, a babyloniaiak királya, és utóda II. *Burnaburiaš*, valamint *Aššur-uballit*, az assyrok királya, leveleztek babyloniai nyelven Egyiptom királyával,

Dusratta, Mitani királyának levele III. Amenophis-hoz.
London, Brit. Mus.

hanem Ázsia többi királyai is, mint *Mitani-i Dušratta* és *Alašja* királya, továbbá a leigázott ázsiai tartományok helytartói e nyelvet használták hivatalos jelentéseikben.

Ezzel azonban a történeti szövegek nagy sorozata még koránt sincs kimerítve. A babyloni *királylajstromok* szétszórt töredékei, az *eponymok lajstromai*, továbbá a *közigazgatási lajstromok*, főleg azonban a *synchro-nistikus tábla*, a mely Babyloniának és Assyriának egymáshoz való viszonyáról meglehetősen áttekintést nyújt, a legnagyobb fontossággal bírnak ez országok történetének kikutatásánál.

Végül említendők a *vallási és astrologiai szövegek*, a *teremtés legendái*, a *bűnbeesés elbeszélése*, a *vízözönről szóló epikai költemények* és *Istarnak pokolba menetele*, azután a *ráolvasások és varázsló-formulák*, a melyekkel főleg a betegség és halál rossz szellemeit vélték elűzni, az *imák és bűnbánati zsoltárok*, a *fogadalmi feliratok*. Mindezek évezredek előtt elpusztult kultúra maradványai és éppen úgy nélkülözhetetlenek a kulturtörténet tanulmányozásánál, mint a múzeumokban fölhalmozott műtárgyak hosszú sorozata.

Fölötte fontosak a *sumír családi törvények* is, nemcsak azért, mert a legrégibb társadalmi politikának és a legrégibb társadalmi jogviszonyoknak főrészét alkotják, hanem azért is, mert *áttekintést nyújtanak a sumír nyelvről, szavairól, formáiról és szerkezeteiről*.

A napvilágra került legnevezetesebb okmány azonban *Hammurabi törvénygyűjteménye*, a párját ritkító nagy fejedelem és államszervező codificatiója, a mely, mint a legrégibb, előttünk ismeretes törvénygyűjtemény egyúttal az egész emberiség történetében is a legfontosabb okmányok közé tartozik. Nem csoda tehát,

ha a „Babylon és a Biblia“ kérdés, a mely a világteremtésről szóló babyloni mondáknak a múlt század hetvenes éveiben történt felfedezése óta a tudósok érdeklődését annyira igénybe vette, jelenleg már minden művelt ember figyelmét magára fordítja. A *Scheil* apáttól felfedezett nagy dioritkőbe vésett Hammurabi-féle törvények minden egyes mondata önkényt kínálkozik a Mózes-féle törvényekkel való összehasonlítására. De e törvénygyűjtemény az egész jogi irodalomban is mindig méltó helyet fog elfoglalni, mert az egész emberiség kulturtörténeti fejlődésében a legrégibb jogi intézményt alkotja.

Ez a forrásanyag áll a hajdani Babylonia és Assyria kulturállapotainak kikutatásánál rendelkezésünkre és ki tudja, mily fontos leletek kerülnek még a jövőben napvilágra?!

I.

AZ ORSZÁG ÉS LAKÓI.

Az a terület, a melylyel foglalkozunk, az Euphrat és Tigris folyamok vidéke, a melyet „a két folyam országá“-nak, Mesopotamiának, vagyis a „két folyam közé“-nek neveznek. Mindkét folyam, a melyek egyike a feliratokban „Purattu“ vagy „Burat“, azaz „folyam“, a bibliában „Perat“ nevet, a másik pedig a feliratokban „Idiglat“ vagy „Diglat“, a bibliában „Hidekel“ nevet visel, ugyanazon hegylánczból ered, a Taurus hegység nyugattól kelet felé vonuló egyik nyúlványán, de annak két ellenkező oldalán. Eleinte ellenkező irányokban folynak: az Euphrat nyugat, a Tigris kelet felé. Az Euphrat azonban csakhamar megváltoztatja eredeti irányát, eleinte délnek kanyarodik, azután, *Malatijjától* fogva, kelet, majd ismét dél, csakhamar pedig nyugat felé folyik, utóbb ismét dél felé fordulva, csak *Balis* mellett, a 36. szélességi foknál hagyja el ezt az irányt és ezentúl délkeleti irányt követve majdnem párhuzamosan halad a Tigrissel. E két folyam az egész mesopotamiai síkságot befoglalja, a mely azonban természettől fogva két részre, Felső- és Alsó-Mesopotamiára oszlik. Felső-Mesopotamia az északi, szélesebb terület, a *tulajdonképpen* Meso-

potamia, a melyet a biblia „*Aram-Naharajim*“-nak, vagyis „a folyampár *Syriájá*“-nak nevez, míg az egyiptomiaknál „*Naharina*“, az ékirásos szövegekben „*Suri*“ néven szerepel. A déli rész, a mely az Euphrates mellett levő Hit községnél kezdődik ott, a hol a két folyam már erősen közeledett egymáshoz, a tulajdonképpeni *Babylonia* vagy *Chaldaea*. Erről a vidékről vonult ki Ábrahám Isten parancsára, hogy Kánaánba költözzék. Hogy mily nagy változásoknak volt kitéve e két folyam iránya, legjobban bizonyítja az egykori *Babylonia* romhalmazai mellett elfolyó Euphrat. Amíg pl. a régi ókorban közvetlenül e mellett terült el *Szippar* — a mely várost e körülménynél fogva a feliratok is az „Euphrates városának“ nevezik, — addig ma ez egykori napváros romjain épült *Abu-Habba* mért-földnyi messzeségben fekszik a Euphratestől.

Az egész terület alluvialis síkság, a melyet délen a Perzsa öböl határol. Ez az öböl az ókorban sokkal mélyebben nyult be a szárazföldbe, mint jelenleg, úgy hogy a két folyam, a melyek ma a Satt el-Arab-bá egyesülve ömlenek a Perzsa öbölbe, az ókorban külön-külön érték el torkolatukat.

Babylonia keskeny terület, a melynek hossza körülbelül 450 km. volt, míg szélessége 30 és 150 km. között ingadozott. Az egész terület nem volt nagyobb 5,000 000 hektárnál, tehát körülbelül akkora, mint a mai dán királyság. Az eredeti források rendesen a „*Kingi* és *Burra*“ vagy „*Sumír* és *Akkad*“ kettős néven nevezik, az utóbbi név helyett „*Kardunias*“ néven is. De ez az elnevezés csak a kassita királyok korában divott. Kezdetben t. i. *Kardunias* csak a tengerparton és az Euphrat mellett elterülő, kereskedelem és hajózás folytán virágzó fejedelemségnek volt a neve.

Ezt a fejedelemséget később az assyrok *Bît-Jâkin*-nak nevezték el. Fölötte termékeny földje, kertjei és pálmaerdői után kapta e földterület ezt a nevet, mert Kar-Dunias kassita eredetű szó és annyit jelent, mint „Dunias isten kertje”. Itt ütötték fel tanyájukat nem sikerült vállalkozásaik után Babyloniából több ízben visszaűzött kassita fejedelmek, a kik már Šamšu-ilunának, Hammurabi fiának korában törtek be Babyloniába. Végre a Kr. e. XVIII. század közepe táján sikerült nekik Babyloniát állandóan hatalmukba keríteni és ekkor Kardunias név az egész ország megjelölésére szolgált. De a kassita királyokon kívül egyetlenegy babyloniai király sem nevezte magát Kardunias királynak és a mint Merodahbaladan halálával Kr. e. 694-ben e dynastia uralma Babyloniában örökre megszűnt, Kardunias királyságáról sem történik többé említés.

Az ország legrégibb általános megjelöléséül a „Sumir és Akkad” elnevezés szolgált és még sokáig, midőn pedig már Sumir földrajzi fogalma megszűnt, a babyloniai királyok „šar Šumîri u Akkadî”-nak, azaz „Sumir és Akkad királyának” nevezték magukat. Sumir-nak és Akkad-nak tehát két egymástól elkülönített országrésznek kellett lennie. Az általános vélemény szerint Sumir-t tartják *Dél-Babyloniá*-nak *Ur* fővárossal, Akkad-ot pedig *Észak-Babyloniá*-nak *Babel* fővárossal. De azt hiszem, azoknak van igazuk, a kik — mint Tiele — azt a nézetet vallják, hogy Sumir nemcsak *Dél*-, hanem *Észak-Babyloniát* is jelentette, tehát a Tigris és Euphrat folyók között elterülő egész síkságot míg Akkad alatt, a mely kétségkívül felföld, a Tigris és az elamita, valamint méd hegység között fekvő országrészt kell értenünk. És

ha az assyrok az Akkad elnevezést több ízben az egész babyloniai birodalomra vonatkoztatták és Akkad-ot mint „Sumír és Akkad“-nak rokonértelmű elnevezését használták, ez a körülmény csak arra enged következtetni, hogy az assyrok az országukkal határos vidéknek a nevét az egész szomszéd birodalomra vitték át. Végül nem hagyhatjuk említetlenül, hogy a feliratokona „*Kaldu*“ név is előfordul, amely „*Chaldaea*“-nak ékirásos elnevezése és eredetileg Dél-Babyloniának pusztán csak egy részét jelentette, később azonban az egész birodalomra vonatkozott. *Hommel* véleménye szerint *Kaldu* = *Chaldaea* Sumír országát jelenti és Sumír és Akkad nem egyéb, mint *Chaldaea* és *Babylonia* még pedig úgy, „hogy az Euphrattól nyugatra, a közte és az arábiai sivatag között elterülő, legelésre alkalmas földterület *Chaldaeát*, a tőle keletre fekvő, megművelésre alkalmas, tehát szántóföldes országrész pedig a szűkebb értelemben veendő *Babyloniát* jelentse“. ¹ *Kaldu* = *Sumír* egyenletének igazolására arra a körülményre hivatkozik, hogy *Kaldu* *Kardu* középforma által a bibliai *Ur-Kasdim*-ot jelentő *Kasdu*-ból származik és hogy a sumír feliratokon említett, sémi fordításban *Kišad-edini*-t jelentő *Gú-edinna* vidéke *Ki-Ingi*-nek, Sumírország sumír elnevezésének rokonértelmű szava. Az egyes vidékek fekvését illetőleg, a melyek a két folyam országán belül terülnek el, *Hommel* — úgy látszik — még nincsen tisztában. Már említett művében i. a következőket mondja: „Talán végre még arra az eredményre jutunk, hogy az Euphrattól és a *Satt el-Hai*-tól nyugatról és délkeletről határolt vidék *Babylonia* (*Akkad*), az *Euphraton* és *Satt el-Hai*-n túl

¹ Grundriss der Geographie u. Gesch. des Alten Orients. I. 243.

fekvő országrész pedig Chaldaea (Šumir) volt“. De már a következő mondatában a *Tiele*-féle véleményhez közeledik, azt mondván, hogy „még meggondolandó, vajjon Akkad eredetileg nem jelentette-e Guti-t, azaz Nyugat-Médiát, tehát a Tigristől keletre fekvő felföldet Babyloniával együtt, hiszen a Tigristől keletre terült el egy *A-ga-de*, illetőleg Ak-ka-di nevű város“

Oly véleményeknek sem vagyunk hiányában (Ed. Meyer, *Gesch. d. Alterth. I.* 160.), a melyek szerint *Kaldu* ellentétben Sumirral és Akkaddal Babylonia sémi lakosságát jelentette volna.

A Kaldu névvel legelőször a Kr. e. IX. századból való assyr feliratokon találkozunk és ezekben általában a Babylontól *délre* fekvő ország lakosainak megjelölésére szolgált.

A modern földrajzban Babylonia az „Irâq el-‘Arabî“ nevet viseli, míg az arab lakosság „El Gezîrá“-nak, vagy „Sziget“-nek hívja.

Babyloniától északnyugatra, a Tigris bal partján terült el *Assyria*, a melynek nyugaton Mesopotamia, északon a Masios-hegység (a Taurus hegyláncz egyik nyulványa), keleten a méd hegyek voltak a határai és csak *Assur* városa, a melytől az ország a nevét kapta, épült a folyam jobb partján. E név legrégibb írásmódja A-ušar, azaz „vizi liget, vízben gazdag síkság“ és ez a körülmény késztette Delitzschet (*Parad.* 252. oldal) arra a feltevésre, hogy az Aššur istennév az ország elnevezéséből ered. De az országnak és a városnak „Aššur isten országának, illetőleg városának“ elnevezése eléggé bizonyítja, hogy az ország és a város kölcsönözték nevüket az istenségtől, nem pedig ez utóbbi az országtól, illetőleg a várostól.

Mesopotamia, a melyet az egyik oldalon a syriai-arab sivatag, a másik oldalon az elami-méd határhegységek határolnak, Egyiptomhoz hasonlít, a melyet balra a libyai sivatag, keletre az arab hegyláncz szegélyez. A mint Egyiptom a Nilusnak köszönte termékenységét, úgy itt is e két folyam mellékfolyóival és számos vízeivel együtt forrása volt a pezsgő-életnek. Nem ok nélkül nevezték az Euphratest „*napsát mâtî*“-nak, azaz az ország lelké“-nek, a Tigrist pedig „*bâbilat nuhši*“-nak, „áldást nyújtó“-nak, mert ez a két folyam a kitünően épített csatornákkal együtt lehetővé tette a földeknek szántófölddé és kertekké való átváltoztatását. E természetes és mesterséges vizekben kell látnunk Mesopotamia mesés termékenységének a főokát, a mi ez országnak már a homályos ókorban messzire terjedő hirt szerzett.

A két folyam, mellékfolyói és a számtalan kisebb-nagyobb csatorna nélkül, ez a terület, az ókorban „Isten kertje“, sivár és kopár lett volna és semmiben sem különbözött volna a nyugaton határos száraz syriai-arab sivatagtól. A mellékfolyók közül, a melyeket az ékirásos feliratok emlitenek, említésre méltók: a *Subnat*, a Tigris mellékfolyója, ma Sebbeneh-Su, a melynek forrásánál I. Tiglatpilezar assyr király (körülbelül Kr. e. 1100) győzedelmes északi hadjáratának emlékére domborművű képmását készíttette el; továbbá a *Felső-Zab* és *Alsó-Zab*, a melyek különösen a Babylonia és Assyria közötti határvillongások alkalmával rendkívül fontos szerepet játszottak és olykor a kis és nagy Zab néven is előfordulnak. Az utóbbiba ömlött a *Zuchina* folyócska.

A *Turnat*, ma Dijála folyó mellett II. Salmanassar uralkodásának VIII. évében, tehát Kr. e. 852-ben

győzedelmesen harczolt Marduk-bél-usáti, Marduk-nádin-sumu, Kardunias királyának öcsce ellen.¹

A feliratok még az *Ukun* folyót is említik, a melynek partján telepedtek le Szárgon, assyr király, uralkodásának 12. évében, tehát Kr. e. 750-ben Dur-Athar vár eleste után a Tigristől keletre lakó Ru'ua, *Hindar*, *Jatbur* és *Pukûd* nevű aramaeus törzsek, hogy az assyroknak egy újabb támadását kikerüljék. Ide tartozik még a *Husur*, a mai Chosar, a mely Kujund-sik és Nebbi Junusz romhalmazai között folyik el és a melyeknek mindkét partján terült el egykor Ninive városa. Az Euphrates mellékfolyói közül nevezetese: az *Arzania*, a *Szadsur*, a *Dalichi* és végre a *Chabur*, a melyet a feliratok olyan sűrűn emlegetnek és a melyről Ezekhiel is megemlékszik (X. 15, és X. 20), a mikor látomásában óriási állatszobrokról (Cherubim) beszél, a melyeket a Chabur folyó partjain látott. E folyó partjain vette át Assurnazirpal, az assyrok hatalmas királya (uralkodott Kr. e. 884—860.), uralkodásának 2. évében, Ab hónap 24-én az adót Sulmanu-haman-ilani, gardikkannai és Ilu-Ramman, szunai helytartóktól.² Több mesterséges csatorna kötötte össze a Tigrist az Euphrattal és nagyban hozzájárult az ország öntözéséhez és megtermékenyítéséhez. A legnagyobb közülök a *Satt el-Hai*. Egy másik az Euphratestől jobbra, ágazott el, s az arab, sivatag szegélyén folyt, majd több száz kilométernyi folyás után, a nélkül, hogy az Euphratest ismét elérte volna, egyenesen a tengerbe ömlött. Ez a csatorna a „*Pisannu*“, vagyis

¹ A nimrudi obelisk évkönyv-felirata 73—77. sor.

² Évkönyvfeliratok, I. hasáb 76—79. sor.

„csatorna“, a bibliában (Mózes I., II. fejez. 11.) „Pison“ néven említett folyó, a mely a biblia elbeszélése szerint a *Havilah* ország körül folyt. Fontos csatorna volt a *Satt an-Nil* is, az ékiratokban *Arahtu*, a mely Babel városát a Perzsa öböllel kötötte össze. Sumir neve *Ka-han-di* a melynek *Kahan* = öntözés gyökéből a semiták a *Gihon* szót alkották, tehát egy másik folyó nevét, a mely a Paradicsom kertjén folyt keresztül. (Mózes I., II. fej. 13.)

Azonkívül számos kisebb vízi út is keresztül-kasul járta Babyioniát, a melyek közül talán egyike a legnevezetesebbeknek az *Ärahtu*-csatorna a melyet nem szabad összetévesztenünk a hasonló nevű nagy csatornával. Észak-déli irányban keresztelte Babylon városát és érintette a Marduknak szentelt, Babylonia főtemplomát képező *Ísagilu* nevű templomot, valamint a Ninib istennek szentelt *Ípatutila* templomot. Erre vonult a szent körmenet Niszan hó 8-án, a nagy Zagmuk-ünnepen, a mikor Marduk isten szent bárkáján az *Ärahtu* csatornán ment át „Bitniku“-nak, azaz „áldozati ház“-nak nevezett szentélyébe. Különben is gyakran történik említés róla a feliratokban. A mikor Szanherib assyr király a várost elpusztította, a falak és templomok romjait az *Ärahtu*-ba dobta, úgy hogy a víz kilépett a medréből és a várost elöntötte. Egy másik ugyancsak vallásos czéloknak szolgáló vízi út vezetett Babylonból Borzippa-ba és ez úton mentek szent bárkán Zagmuk ünnepén Nebo és felesége a borzippa-i szent *Ízidda*-templomból *Ísagilába*.

*

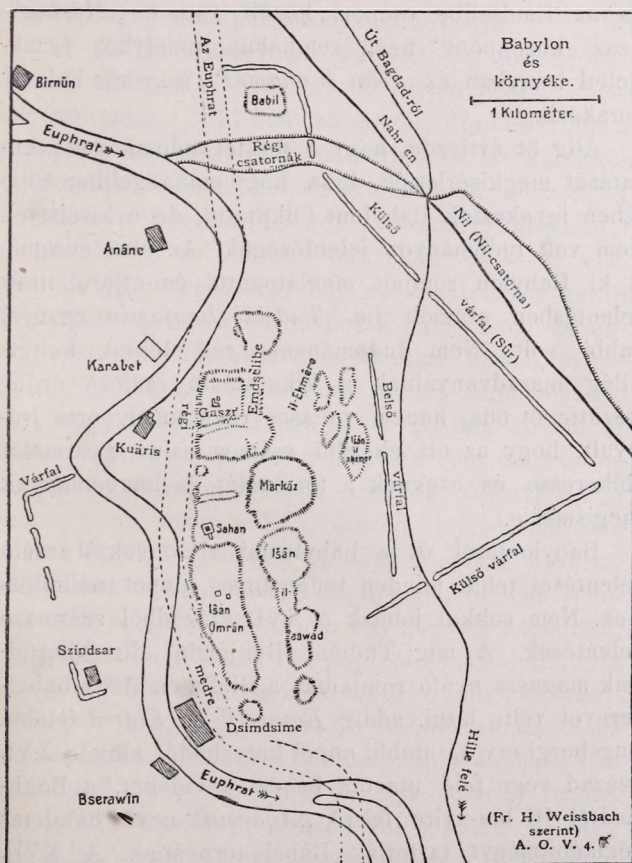
A rendkívül fontos városok egész sora, a melyek mindegyike hosszú időn át a legnagyobb műveltség-

nek volt a székhelye és központja, virágzott ez ősrégi, talán legrégibb történelmi területen. Ma már minden rom- és törmelékhalom. Az idő vasfoga elpusztította a halandók munkáját. Ehhez járul még az a körülmény, hogy itt nem rendelkeztek oly kemény anyaggal, a melynek felhasználása által Egyiptom emlékei még évezredek multán is sértetlen állapotban maradtak fenn az utókorra. A mesopotamiai síkság alluvialis iszapból képződött terület, s nincs oly kemény kőzete, a mely örökkévaló műveknek anyagul szolgálhatna. A babyloniaiak kénytelenek voltak épületeiket részint napon szárított, részint kemenczékben égetett téglákból készíteni és első sorban ez az oka, hogy nem maradt fenn egyéb romhalmoknál, a melyeket napjainkban az archaeologusok ásójukkal kutatnak át.

A legterjedelmesebb, de nem a legrégibb romhalmok közé tartozik *Babylon*-nak és testvérvárosának, *Borzippá*-nak területe, a mely Hilla környékén és pedig a Greenwichől számított keleti hosszúság 44. és 45. foka és az északi szélesség 32. és 33. foka között nyúlik el. Az egyes romhalmok különböző nevet viselnek. A legészakibb a *Babil*, amely kb. 30 m. magas és még ma is eléggé feltűnteti az egykori nyugatról keletre húzódó épület négyzetalakú alapját. Ettől délre és a mai Kuäris falutól keletre emelkedik az *Emdšelibe* halomcsoport, a melynek északnyugati részéből nyúlnak ki az egykori palota romjai, a miért is ezt a helyet a mai arabok „*gasr*“-nak, „kastély“-nak, „palotá“-nak hívják.

Ha az Euphrates folyam irányában lefelé tovább haladunk, a *Dšimdšime* falu mellett fekvő hatalmas kb. 600 m. hosszú, 400 m. széles és 25 m. magas romhalmazhoz jutunk, a melyet *Amram ibn Ali*-,

mozlim szentnek, a hegycsúcs közepén emelkedő sir-
kupolája miatt „*Isán Amrán ibn Ali*“-nak neveznek

Ettől északra egy több méter mély és 20 m. széles ároktól körülvevett, 60 méter hosszú, ugyanoly széles és 4 m. magas, agyagtéglákból álló romhalomra aka-

dunk, amelyet az arabok „*sahan*“-nak hívnak. Išân Amram-tól keletre emelkedik az „*Išân il-asvad*“-nak, azaz „fekete domb“-nak nevezett halomcsoport; közte és az Emdšelibe csoport között van a „*Märküz*“, azaz „középpont“ nevű romhalom, amelyhez észak-keleti irányban az „*Išân il-ahamar*“, a „vörös halom“ sorakozik.

Alig öt évtizede, hogy e terület tudományos átkutatását megkísérlették. Igaz, hogy már régebben több ízben igyekeztek Babylont föl kutatni, de e kísérletek nem volt tudományos jelentőségük. Az első európai, a ki Babylon romjait meglátogatta és útjáról írott jelentésben számolt be, *Tudelai Benjamin* spanyol rabbi volt. Nem tudományos, rég letűnt kulturvilág maradványainak a kikutatását czélozó érdek vezette őt oda, hanem vallásos czél, amely arra irányult, hogy az ott elterülő számos zsidó gyarmatot fölkeresse és ezeknek a történetét és hagyományait megismerje.

Babyloniáról és a babyloniai viszonyokról szóló jelentései tehát minden tudományos alapot nélkülöznek. Nem sokkal jobbak a XVI. századból származó jelentések. A míg *Tudelai Benjamin* Birs-Nimrudnak magasra nyúló romjaiban a Biblia említette bábeltornyot vélte látni, addig *Rauwolff* és *Eldred* (előbbi augsburgi orvos, utóbbi angol kereskedő) akik a XVI. század vége felé utazták be ezt a vidéket, a Baghdadtól 16 km-nyire fekvő „*Aqarquf*“-nevű hatalmas tégláépítményt tartották Babel tornyának. A XVII. században *Pietro della Valle* és *Vicenzo* sienai karmelita szerzetes jártak Babylonban, a kik közül az előbbi a régi Babylon romjait kutatta át a legnagyobb gondossággal. Ő volt az első, a ki egy pár ékirásos

jel másolatát küldte Európába Persepolisből és ugyan-
csak ő hozta magával az első babyloni ékirásos köve-
ket Európába. De ő is még abban a hiszemben volt,
hogy *Aqarquf* a bábeli torony maradványa.

A XVIII. században *Niebuhr* és *Beauchamp*,
apostoli vicarius, a XIX. század elején pedig *Olivier*
természettudós, 1811-ben az angol *Claudius James*
Rich látogatta meg Babylon romjait és ott különféle
topographiai fölvételeket és kutatásokat végzett, a
melyekről a Bécsben 1812-ben Hammer-Purgstalltól
kiadott „*Mines de l'Orient*“-ban foglaltattak az első
behatóbb jelentések. 1818-ban az angol *Porter* került
Hilla környékére, a ki nemcsak mint festő örven-
dett messzeterjedő hírnévnek, hanem kitünő, szinte
bilincselő stilussal rendelkezett, a mi lehetővé tette
neki, hogy mindent, a mit látott, nekünk szóban és
képben világosan és megbízhatóan bemutathasson.
„*Travels in Georgia, Persia, Armenia, ancient Baby-*
lonia ...“ cz. műve a XIX. század elejéből származó
munkák egyik legjobbika. A hillai romokat azonban
csak a mult század közepe óta kezdték valóban tudo-
mányosan átkutatni. 1852-ben egy francia expeditiót,
a melynek élén *Fresnel* volt dšeddai (Arábia) francia
consul és *Thomas* állottak, a végből küldtek ki Meso-
potamiába, hogy Babylon város romjait átkutassa és
topographiailag fölvegye. Ez expeditio eredményeit
az „*Expédition scientifique en Mésopotamie*“ című
mű foglalja magában, a melylyel Oppert, a nagy
vállalkozás egyik részese, gazdagította a tudományt.
A gyűjtött régiségeket azonban, a melyek között egy
Naram-Szin király idejéből, kb. a Kr. e. 3750. évből
való értékes diszedény is foglalt helyet, szomorú sze-
rencsétlenség érte. Basra-ba küldték őket, hogy innen

francia hajóval Európába szállítsák, hajótörés következtében azonban a Tigrisbe veszték. Utóbb *Rawlinson* (1854.), továbbá *George Smith* (1873.) és *Hormuzd Rassam* (1879.) tettek itt kísérleteket és nem egy tekintetben gyarapították a Babylonról való ismereteket. Néhány év óta a Német Keleti Társaság, a melynek 1901. márczius óta II. Vilmos császár a védője, igyekszik Babylonia régi kulturális székhelyeinek ismeretét előmozdítani és első sorban Hilla környékének óriási romterületére fordította figyelmét. Nemcsak II. Nebukadnéczár hatalmas alépitményeken emelkedő királyi várát tárták föl a gazdagon diszitett trónteremmel együtt, hanem *dr. Koldewey*, a német ásatások kitünő vezetője, megtalálta azt a körmeneti utat is, a melyen a nagy Zagmuk-ünnep alkalmából Mardukot, a babyloniai istenek legkiválóbbikát, hordozták körül ünnepélyes menetben. Sok egyéb lelet is, a mely Babylon politikai és kulturális történetét világítja meg, szabadult föl az ezeréves törmelékek alól és került napfényre.

A város legrégibb, még a semitákat megelőző korból származó neve *Din-dur*, utóbb *Tin-tir* volt, vagyis „az élet berke“. „*Ka-dingir*“-nek, azaz „Isten kapujá“-nak is nevezték és ebből származott azután az utóbb általánosan használatos sémi nyelvre való fordítás révén, a *Bâb-îlu* (Bâb = kapu, îlu = isten) szó. Ez a szó a hébereknél Bâbel, ó-perzsa nyelven Bâbirus, görögben Βαβυλών, latinul Babylonia formát öltött. Mint az ó-kor valamennyi híresebb városa alapításának története, Babyloné is a mythos homályába vész. A legrégibb fölirat, a mely bizonyosan róla szól, Szárgon, Agani királyának idejéből (kb. Kr. e. 3800) való.

E fölirat:¹

Šaru-ukîn ša ina. ŠIR an-ni-i
i-kiš-šu... Babilu i...-šum-ma
ipirî ša šal-la bâbu .TU.NA is-
su-hu ma A-ga-ni (ki)
mahâzu i-bu-šu-ma (ki)
šumi-šu im-bu-u.

Szárgon, a ki ez előjel alatt ...
építette Babilont, hordatott el
földtömegeket ... ból
Agani városát építette és ...
nevét nevezte.

E mindenestre hézagos, de kétségtelen adat szerint *Szárgon* király volt *Babylonia* megalapítója, ama Szárgon, a kinek születéséről, emelkedéséről ugyanaz a legendaszerű monda szól, mint a bibliai Mózesről és a mely különböző változatokban az ó-kor birodalmainak más alapítóit is övezi:

„Anyám fejedelemasszony volt, atyámat nem ismertem, míg atyám fivére az Azupiráni város melletti hegyen lakott, az Euphrates partján. Anyám, a fejedelemasszony, viselős lett velem, titokban szült engem; nádból készített kosárba helyezett, melynek nyílásait szuokkal kente be; a folyamba tett, mely nem csapott össze fölöttem. A folyam Akki vízmerítőhöz vitt; Akki szíve jószágában kiemelt és saját fiának nevelt “

A város csak a Kr. e. második évezred elején emelkedett valódi történeti jelentőségre, a midőn Hammurabi, az ország híres törvényhozója és szervezője révén az egyesült Babylonia fővárosává lett. Itt emelkedett *Í-sag-ila* („magasan kimagasló ház“), az ősrégi templom. Eredetileg Marduk Istennek szentelt áldozati és istentiszteleti hely volt, utóbb azonban itt imádták nejét, Zarpânîtût és atyját Íát, valamint fiát, Nebót is. Az egész épületcsoport több részből állott, a melyeket közös fal vett körül. A középen hétemeletes, lépcsőzetes épület, a *Zikûrat* emelkedett. Az

¹ Keilinschriftliche Bibliothek III/1. 102—103.

Ikua templomban trónolt arannyal, kristálylyal és alabastrommal gazdagon diszített szentélyében Marduk isten, míg a Zarpânîtu-nak, Marduk nejének egy külön kápolnája volt, egy másik kápolnában pedig Nebót imádták. A szentek szentjében, a mely a *Parakku* nevet viselte, az év elején, a Zagmuku-ünnepen az istenek összegyűltek, hogy Marduk istennek hódolatukat bemutassák. E terem belső falai ezüsttel voltak diszítve és II. Nebukadneczár rakatta ki őket arannyal. Itt és pedig a templom északi részében, állott továbbá *Nusku*-nak, a déli nap istenének, és *Ía*-nak, Marduk atyjának a terme, míg a templom déli részében levő kápolna *Anu*-nak, az ég istenének és *Bél*-nek, az országok urának volt szentelve. Ide tartozott még a „*Bitnike*“, az „áldozati ház“, a melyet Nebukadneczár építtetett aszfaltból és téglákból.

Ísagila megalapítója ismeretlen előttünk. Históriai időből való legrégibb okmány, a mely említést tesz róla, *Zabium*, Hammurabi dédapja, uralkodásának 8. évéből van keltezve. A templomnak két nagy udvara és hat kapuja volt, a melyek közül kettő-kettő a templom mindkét hosszoldalait, úgy a nyugatit, mint a keletit, egy-egy pedig a templom északi és déli oldalát diszítette. Fekvését pár évvel ezelőtt, 1900-ban ősszel, a német expedíció határozta meg. *Az Isân Amrán* nevű romhalom jelöli meg azt a helyet, a hol egykor Marduk híres temploma állott. „Mindenesetre aránylag még csak kis részét ásták ki — írja *Weissbach*, a ki hosszabb ideig vett részt az ásatásokban¹ — mert egy 20 m. vastag romrétegen kellett áthatolni, a míg Ísagilának 2¹/₂—3¹/₂ m. széles agyag-

¹ Weissbach, Das Stadtbild von Babylon, AO. V. 4. 21. o.

falaira akadtak. A padló téglalapjai Nebukadneczár, Asurbanipal és Aszarhaddon felirataival kétségkívül bizonyítják, hogy itt állott a régi Babylon főszentélye. A kincsekből és fogadalmi ajándékokból, a melyek a templomot egykor megtöltötték, a kiásott termekben már nem találtak semmit. Csak egy fából álló trónus hagyott nyomokat a puha aszfaltban, a melyekből világos képet nyerhetünk alakját illetőleg. Úgy látszik, hogy már a legrégibb időben működtek itt kincsesók, hogy az omladozó szentélyt még biztonságba nem helyezett értékségeitől megfoszszák. Legalább az északi oldalon részben feliratokkal is ellátott kis, köves tárgyaknak egész halmazára akadtak, a melyek valószínűleg *Ísagilából* származtak.“

Az egész építmény legfontosabb részét a *Zikúrat* képezte mely „*Etémén-an-ki* = az ég és föld alapjának háza“ nevet viselte és a német expedíció eredményei szerint a mai araboktól „*sahan*“-nak nevezett helyen állott. Az itt látható, agyag téglákból épült, 4 m. magas építmény a pompás szentély egyedüli maradványa. E torony felállítója ugyancsak ismeretlen előttünk; mindössze annyit tudunk, hogy az assyr *Szanherib* király pusztította el, *Aszarhaddon* és *Assurbanipal* pedig újjáépítését tervezték, a melyet azonban csak Nabopolaszar, az új babyloni birodalom megalapítója, kezdte meg és csak II. *Nabukadneczár* fejezett be. Hétemeletű, lépcsőzetes építmény volt, a mely hat óriási, masszív lépcsőből és rajta emelkedő szentélyből állott. Az egyes emeletek mértékszámai méterekben kifejezve a következők voltak:

I. emelet:	hossza	=	szélessége	=	100 m.,	magassága	37 m.
II.	„	„	=	„	= 87 „	„	20 „
III.	„	„	=	„	= 67 „	„	6 $\frac{1}{2}$ „
IV.	„	„	=	„	= 57 „	„	6 $\frac{1}{2}$ „

V.	emelet:	hossza = szélessége =	47 m.,	magassága	6 $\frac{1}{2}$ m.
VI.	"	" = "	37 "	"	6 $\frac{1}{2}$ "
VII.	"	" = 26 m. "	23 "	"	17 "
					<hr/> 100 m.

úgy, hogy a torony összmagassága alapjától a tetőig ugyanakkora volt, mint az alapzat hossza és szélessége. A hat alsó emelet építésére agyagtégglák szolgáltak és az így épült magvat égetett téglákból álló vastag burkolattal vették körül. A 7. emelet, a tulajdonképeni szentély csupán csak égetett téglákból épült és minden oldalán ajtóval volt ellátva. Egy, az építmény déli oldalán lévő lépcső az első emeletre innen pedig egy lejtő, a mely az egyes emeleket vette körül, a szentélyhez vezetett.

A tudomány számára, sajna, igen korán elveszett *George Smith*-nak (a ki 1876. évi augusztus 19-én Aleppóban láznak esett áldozatul) sikerült a tudományt e fentebbi adatokkal gazdagítani. Ő mindvégig abban a véleményben volt, hogy Ísagila romjait a *Babil* nevű romhalomban kell keresnünk, már pedig a német expeditio újabb kutatásai arra az eredményre vezettek, hogy e szent hely maradványainak sokkal délebben és pedig Iśân Amrân rommezején kell lenniök.

Babylon területén még igen sok templom van, a melyekkel Nebukadnéczár dicsekszik, hogy ő alapította, illetve újjáépítette. Itt állott mindenekelőtt „Belit“-nek, a sumir „Nin-mah“-nak, a „fenséges istennő“-nek „*Í-mah*“, azaz „fenséges ház“ nevű kis temploma. A német expeditiónak sikerült 1899-ben a Gasr domb keleti oldalán a nyomait felfedezni és most már majdnem teljesen ki van ásva. Az agyagtégglákból épült falakon, Weissbach¹ szerint, „még manap is

¹ AO. V. 4. 25. oldal.

fehér diszítés nyomai láthatók. Az istenek képei minden egyéb diszszel együtt természetesen már rég eltűntek, de egy, Assurbanipal királytól származó agyaghenger került napfényre, a mely arról tudósít bennünket, hogy a király e templomot újjáépíttette¹. Hommel¹ e templomot a babyloni Istar-nak *Í-tur-kalamma* nevű szentélyével azonosítja.

Ugyancsak a német expedíció ásta ki Ninib templomának *Í-pa-tu-ti-la* nevű szentélyét, amely hajdan a mai araboktól Išan il-asvad-nak nevezett dombon emelkedett.

Azok a templomok, a melyeknek sumir nevei ismereteseek előttünk, a következők voltak:

1. A Babel külterületén levő *Í-sigiš-sigiš*-nek, sémi nyelven *Bit-zibi*-nek, azaz áldozati háznak nevezett templom.

2. A *Szin* holdistennek szentelt *Í-giš-šir-gal* nevű templom.

3. *Í-ḫad-kalam-ma-sum-ma* Nebo-ḫariri-nak szentelve, jól megkülönböztetendő az *Í-ziddá*-ban tisztelt Nebo-ša-ki-sal-lum-tól.

4. A Samasnak szentelt *Í-sa-tar-kalam-ma*.

5. Az Adad-nak, a zivatar istenének szentelt *Í-nam-ḫi*, sémi nyelven *Bit tuḫdi*, azaz a bőség háza.

6. Ishara-nak, Ninib feleségének *Í-šaga-tur-ra* nevű temploma.

Ez ősrégi szentélyeket részben már a Hammurabi korabeli okmányok említik. Babylon területén azonban számos ily szentély állott, a mit egy a berlini elő-ázsiai múzeumban levő ékirásos tábla is bizonyít, a mely pusztán csak Babylon leírását tárgyalva említi, hogy Babylon 43 szentélyvel rendelkezett.

¹ Grundriss der Geogr. u. Gesch. d. Alten Orients, 313.

Babylont falak vették körül. A két legrégibb, a feliratok által említett *Imgur-Bél* és *Nimitti-Bél*, az ó-várost környékezték, a melyben Hammurabi és utódai palotája állott. Mind a kettő tehát a mai araboktól Gasr-nak, azaz palotának nevezetthelyen épült és pedig *Imgur-Bél* délen, a *Nimitti-Bél* meg északon. Mind a kettőt Szanherib pusztította el; fia, Aszarhaddon pedig újból felépíttette; 648-ban Assurbanipal a város ostromlása alkalmából ismét elpusztította és ezután csak Nabopolassar és fia, II. Nebukadnécár állíttatta fel újra. Ez utóbbi feliratainak egyikében (Keilinschriftl. Bibliothek III/2/49.) hirdeti: „*Imgur-Bél*-t és *Nimitti-Bél*-t, Babylon nagy falait, befejeztem; kapuik küszöbén hatalmas bronzból való bikákat és óriási kigyóképeket építtettem és felállítottam őket.“ De nemsokára újabb fal felállítása vált szükségessé, a miről Nebukadnécár a következőképen tudósít bennünket: „Hogy csatazaj ne érhesse *Imgur-Bél*-t, Babylon falát, Babylont keletről nagy fallal körülvéttem. Árkokat ástam és lejtőjét szurokból és téglából építtettem. Hegymagaságú hatalmas falat építtettem a partján; széles kapukat beillesztettem és vörösrézrel kibélelt czedrusgerendákból való ajtószárnyakat helyeztem el bennük.“ Ez az *Išân il-ahamar* nevű dombon levő észak-déli irányban haladó fal. Később a város határai még inkább szélesbültek és Nebukadnécár Babylont újabb várművekkel vette körül, amelyeknek nyomai még manap is láthatók. Ezek az Euphrates régi medrétől kiindulva, a Babil romhalmot északról és keletről körülvéve, előbb délkeleti irányban a Nilus-csatornával párhuzamosan, majd délnyugat felé az *Išân-il-asvad*, a „fekete domb“ közeléig haladnak.

Nyolcz kapu szolgált a városba való bemenetelre,

amelyek közül eddigelé azonban csak egyet találtak meg, Istar kapuját. Ez a Gasr domb keleti oldalának körülbelül a közepén állott, ott, a hol Imgur-Bél és Nimitti-Bél régi falai találkoznak egymással. E kapu díszítéséről Nebukadnéczár a következőket írja : „A kapuk belső részét művésziiesen kiépítettem. Hatalmas czedrusfákat használtam a betetőzésére; czedrusfából való ajtófélfákat vörösrézrel kibélelve, valamint bronzból való küszöbököt készítettem és kapuikban felállítottam. Hatalmas bronzból való bikaóriásokat és óriási kigyóképeket (Sîr-rušin) állítottam fel a bejáratoknál. Ezeket a kapukat az emberiség bámulataira pompával építettem.“ A zománczozott téglákból készült domborműveket, a melyek egykor a kapu falait díszítették, mint bikákat és a már említett sirrušsunak nevezett állatábrázolatokat a német expeditio nagyrészt ismét megtalálta.

A Gasr-dombon Imgur-Bél falaitól körülvéve állottak a régebbi királyok palotái is, a melyek az assyr Szanherib és Assurbanipal királyok pusztításainak estek áldozatul. Nabopolassar ismét felépíttette őket, de mivel agyagtéglákat használt, az időjárásnak és az Euphrates áradásának nem állhattak ellen sokáig. Nebukadnéczár újra hozzá fogott a felépítésükhöz és égetett téglákból való építménye tartósnak mutatkozott, úgy hogy az alapzata még manap is épnek mondható. Ugyancsak egy másik palotájának a maradványai is maradtak reánk, a melyet Imgur-Bél-en túl mesterségesen készült emelvényen világos-sárga téglákból építtetett. Egy harmadik az ú. n. északi palota a város északi végén, körülbelül a Babil romhalom helyén állott.

Az Euphrates folyam másik, jobb partján emel-

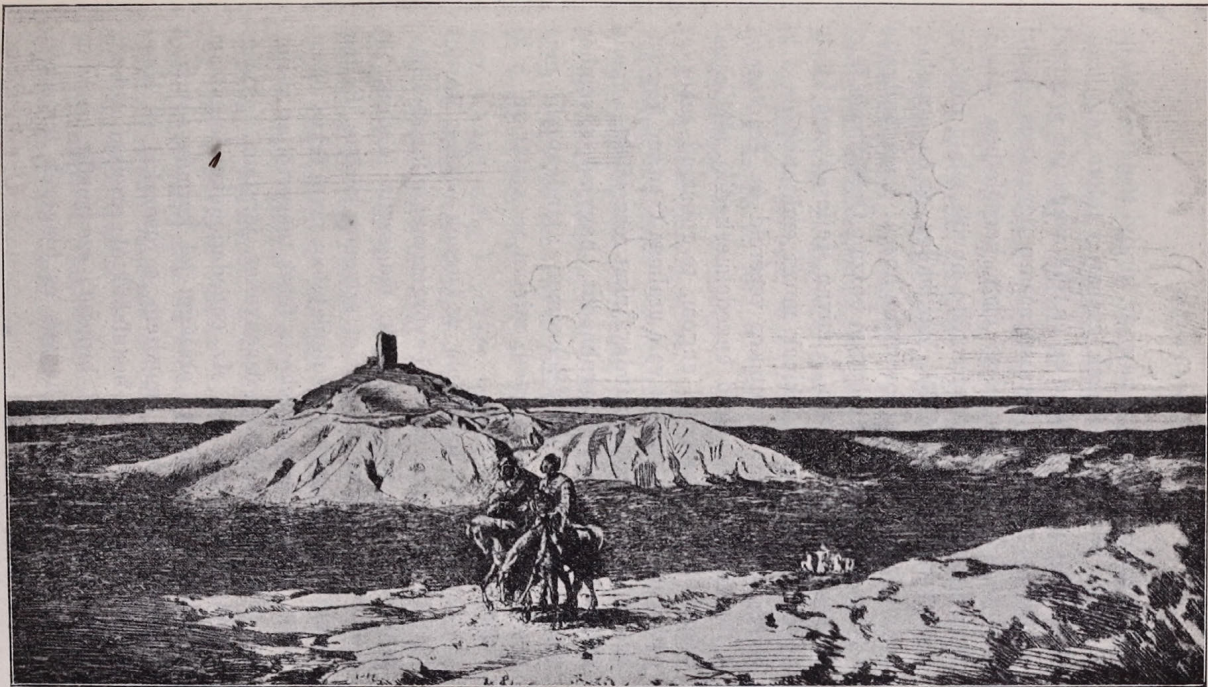
kedett Babylon testvérvárosa, *Borzippa*, a melynek romjait a Birs-Nimrud halom jelzi. Itt fedezte föl Rawlinson és Rassam Íziddának („örök ház“), a Nebónak, Marduk fiának szentelt ősrégi szentélynek romjait. Ennek az elrendezése ugyanaz volt, mint az Ísagila-templomnak az Euphrates bal partján. Mindkettő együvé tartozott úgy rendeltetése, mint az istentisztelet helye tekintetében. A nagy Zagmuku-ünnepen Nebo istent a borzippai Ízidda-templomból a Gan-Úl csatornán keresztül hajón, ünnepélyes menetben Babylonba vitték, Marduk pedig, Ísagila védőistene a nagy körmeneti úton elébe ment.

*

Hogy hű képet alkothassunk magunknak Nebukad-néczár építési tevékenységéről és megismerhessük Babylon topographiai viszonyait, Nebukadnéczár egyik legfontosabb feliratát, a nagy *kőlap-feliratot*, a melyet az East-India-Office-ban való őrzése miatt az *East-India-House feliratának* is mondják, lehetőleg hű fordításban fogjuk közölni (K. B. III/2., 11—31.):

„Én Nabúkudurucsur, Babylon királya, a fenséges fejedelem, Marduk kegyencze, Nebo kedvence, a fáradhatatlan kormányzó, a ki *Í-sagla* és *Í-zidai* berendezéséről naponta gondoskodom, a ki folyton gondolok Babylon és Borzippa iránt való kegyére, a bölcs, az imádkozó, *Í-sagila* és *Í-zada* berendezője, Nabopolasszarnak, Babylon királyának elsőszülött fia vagyok.“

„Marduknak, a nagy úrnak, istennek, teremtmének művészi alkotásait nagy tiszteletben tartom; törvényes fiának, Nebónak, királyságom pártfogójának, a magasztos istennek útját fölötte megbecsülöm. Törvény szerint gondolkodó teljes szívemből szeretem az istenség félelmét, féltém az uralmát.“

Birs-Nimrud.

„A mióta Marduk, a nagy úr, királyi főmet felemelte és reám bizta az emberek csapatai fölött való uralmat, Nebo pedig, a ki az ég és föld csapatait szemmel tartja, az emberek kormányzására igazságos jogart adott a kezembe, tisztelem őket, becsületben tartom istenségüket, és tiszteletreméltó nevük miatt félek az istenektől és istennőktől. Mardukhoz, az én uramhoz, könyörögtem, imákkal fordultam hozzá; ő meghallgatta szívem kívánságait. Szólottam hozzá: Örökkévaló fejedelem, mind annak ura, a mivan, fejleszd ama király nevét, a kit szeretsz, kinek nevét említetted és a ki előtted megjelent, jó utakra vezérelj őt. Én vagyok a fejedelem, a ki neked engedelmeskedik, aki kezed alkotása; te teremtetted engem, te ruháztad reám az emberek csapatai fölött való uralmat. Ó uram, kegyedhez illően, a melyben mindnyájukat részesítesz, engedd szeretnem magasztos uralmadat, hagyjad szívemben istenséged előtt való félelmemet, ajándékozzál meg azzal, a mi kedves előtted, miután te voltál az, a ki életemet teremtetted.“

„A magasztos fejedelem, az istenek vezére, Marduk fejedelem, meghallgatta könyörgésemet, elfogadta imámat, kegyesen terjesztette ki magasztos uralmát, az istensége előtt való félelmet szívemre kötötte. Félttem az uralmát; magasztos szolgálatában távol fekvő országokat, messzi hegységeket a felső tengertől az alsóig, meredek utakat, elzárt ösvényeket, járatlan utakat és sivatagokat jártam be. Az engedetleneket leigáztam, elleneimet elfogtam, az országot jól kormányoztam, a bennlakókat fejlődni engedtem, a rosszakat és gonoszokat távol tartottam a bennlakóktól; aranyat, ezüstöt, drága csiszolt köveket, bronzot, cedrusfát, mindenféle értékségeket, a hegyek és tengerek termékeit,

gazdag adományokat, nagymennyiségű ajándékokat városomba, Babylonba vitettem.“

„*Í-sagila*-ban, uralmának palotájában, ékes munkálatokat végeztem. *Í-kua*-t, Marduknak, az istenek urának szentélyét díszében ragyogtattam, mint a Napot. Vörös arannyal, valamint drágakövekkel raktam ki a templom csarnokát. Hilišud-ot a teremő erő kapuját, valamint *Ízida* és *Ísagila* kapuját a nap fényéhez hasonlóan készítettem el. *Du-azag*-ot, a sorshúzókhelyét, a hol újévkor a *Zagmuk*-ünnep 8. és 11. napján az ég és föld isteneinek királya, az istenek ura letelepedik és az ég és föld istenei előtté tiszteletteljesen meghajolnak és meghajtva állanak előtté és a hol örök napokat életem sorsára határoznak meg, annak csarnokát, a királyi csarnokot, uralmának csarnokát, a mely Marduk fejedelemnek, az istenek vezérének van szentelve és a melyet egy előbbi király ezüsttel díszítettett, ragyogó arannyal, fénylő díszítésekkel raktam ki. *Í-sagila* templomi tárgyait vörös arannyal díszítettem, a hajót pedig kövekkel, mint az ég csillagjaival.“

„Babylon templomait építtettem és berendeztem. *Í-tímín-an-ki*-t (az ég és föld alapjának házát) magasabbra emeltem csiszolt téglákkal és világos kövekkel. Szívem ösztönzött *Í-sagila* építéséhez. A legjobb czedrusfákat, amelyeket a Libanonból hozattam, *Í-kua*, uralma szentélyének betetőzésére használtam, a hatalmas czedrusfák belső oldalát pedig ragyogó arannyal raktam ki; a tető czedrusfáinak alsó végét arannyal és ezüsttel díszítettem. *Í-sagila* építése céljából naponta imádkoztam az istenek királyához, az urak urához.“

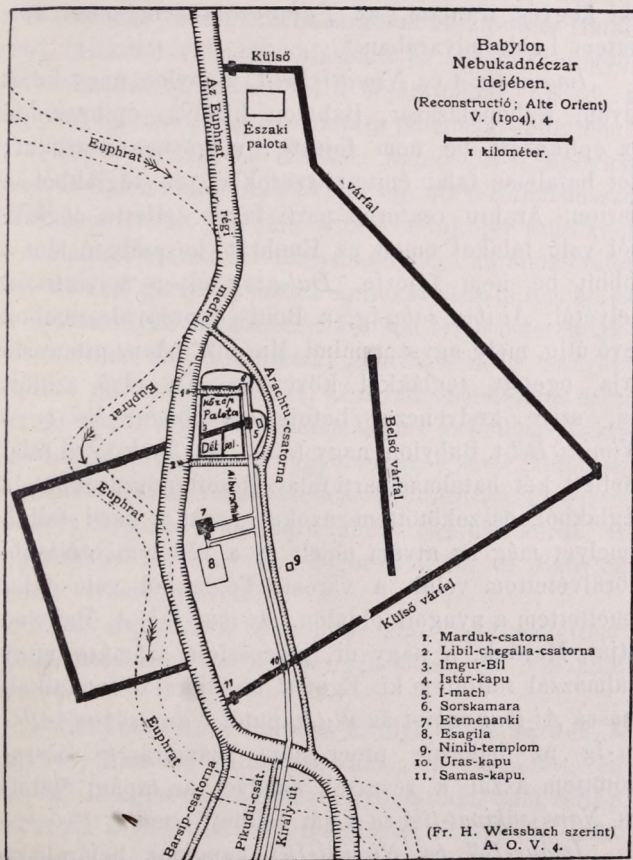
„*Borzippa*-t, lakhelyének városát, szépitettem, *Í-zida*-t, a törvény házát építettem benne; ezüsttel, arany-

nyal, drágakövekkel, bronzsal és czedrusfával fejeztem be építését. Nebo szentélye tetőzetének czedrusfáit arannyal diszítettem, a kapu tetőjének czedrusgerendáit fénylő ezüsttel raktam ki, a szentély kapujának óriási bikaszobrai és ajtófélfái, a küszöböt, a zárt, a csapot és a sarkot bronzsal diszítettem. A szentélyhez vezető utat és a templom bejáratát csiszolt téglákból, a kapuk félfáin levő bikákat bronzból készítettem, a templomot diszszel láttam el és bámulatraméltóan töltöttem be pompával.

„Borzippa templomait építettem és berendeztem. *Í-ur-imin-an-ki-t* magasabbra emeltem a csúcsot csiszolt téglákkal és világos kövekkel. A Gan-ul csatorna hajóját, ő fensége járművét, az újévnapon, Suanna ünnepén végbemenő processio hajóját, árbóczait, szobáit drágakövekkel diszítettem.”

„Az istenek ura, Marduk, magasztos ünnepének áldozati csarnokát, az öröm és ujjongás épületét Babylon falai mellett hegyhez hasonlóan kövekből és téglákból építettem. *Ímah-t*, Nin-har-sagga templomát Babylonban, Mah számára, az anyám számára, a ki szült, építettem. Nebo, a magasztos hírvivő számára, a ki igazságos jogart adott nekem, hogy az összes emberek fölött örködjek, befejeztem *Í-pad-kalamma-summa* építményét, templomát, Babylonban, kövekkel és téglákkal. Szinne, a ki kegygyel ajándékozza meg kezemet, az *Í-giš-šir-gal* templomot építettem Babylonban. Šamašnak, a magasztos bírónak *Í-ditar-kalama* templomát építettem szurokból és téglákból. Rammânnak, a ki országomban bőséget teremt, *Í-nam-hi* templomát építettem Babylonban. Gula számára, a ki életemet védi az *Í-sabi* és *Í-harsag illa* pompás templomokat építettem Babylonban szurokból és kövekből. Ninlil-

anna számára, az úrnő számára, a ki szeret engem,
az *Í-dur-gaza* templomot építettem Babylon falainak

belső részében. Tur-i tiszteletére, a ki elleneim fegy-
vereit összetöri, Borzippában emeltem templomot. Gula
számára, a ki ápolja jólétemet, *Í-gula*, *Í-tila*, *Í-ziba*-

tila templomokat építettem Borzippában. Rammânnak, a ki nagymennyiségű esőt ad az országomnak, Borzippában emeltem nagyszerű templomot. Szin tiszteletére, aki kegyes irántam, az *Í-dim-anna* templomot építettem *Í-zida* udvarában.“

„*Imgur-Bél*-t és *Nimitti-Bél*-t, Babylon nagy falait atyám Nabopolassar, Babylon királya, építette, de az építkezést be nem fejezte: megásta az árokat; két hatalmas falat épített szurokból és téglákból a parton. Arahtu csatorna parti falait építette, téglákból való falakat emelt az Euphrat hosszában, de a többit be nem fejezte. *Dul-azag*-tól, a sorsintézők helyétől, *Ai-ibur-šabû*-ig, a Beltis kapujával szemben lévő útig, mely egyszersmind Marduk isten processio útja, égetett téglákkal köveztem. Én első szülött fia, szíve kedvence, befejeztem *Imgur-Bél*-t és *Nimitti-Bél*-t, Babylon nagy falait. Árkának parti falai mellett két hatalmas parti falat építettem szurokból és téglákból, összekötöttem azokat azzal a parti fallal, amelyet még az atyám emelt és a védelem céljából körülvéttem velük a várost. Téglákból való falat emeltettem a nyugoti oldalon. *Ai-ibur-šabû*-t, Babylon útját, Marduk, a nagy úr, processiója számára nagy halmazzal töltöttem ki. Égetett téglákkal tettem alkalmassá *Ai-ibur-šabû*-t az *illu*-kaputól *Nanâ-sâkipât-tíbî-ša*-ig az istenség processiója számára és összekötöttem azzal a részszel, amelyet az apám épített és *Nanâ-sâkipât-tíbî-ša* útját feldiszipáltam.“

„*Imgur-Bél* és *Nimitti-Bél* kapuinak bejárata a babyloni út feltöltése folytán alacsony volt, a miért e kapukat lebontottam és alapjukat szurokkal és téglákkal megerősítettem. Fénylő csiszolt téglákkal, a melyek bika és kigyóábrázolásokkal voltak díszítve,

építettem ki művésziesen a kapuk belső részét. Hatalmas cedrusfákat használtam a betetőzésre. Czédrusfából való ajtófélfákat vörösrézzel kibélelve, valamint bronzból való küszöböket és sarkokat készítettem. Hatalmas, bronzból való bikaóriásokat és hatalmas kígyóabrázolatokat állítottam fel a bejáratoknál. Ezeket a kapukat az emberiség bámulatára pompával építettem.

„Hogy csatazaj ne érhesse *Imgur-Bél*-t, Babylon falát, Babylon keleti oldalán még egy 4000 rőfnyi hosszú falat emeltettem. Árkokat ástam és lejtőjét szurokból és téglákból építettem. Hegymagasságú hatalmas falat építettem a partján; széles kapukat illesztettem be és az ajtószárnyak vörösrézzel kibélelt cedrusgerendákból állottak. Hogy a rosszat akaró ellenség Babylon oldalait ne szorongathassa, az országot hatalmas árral vettem körül, a tenger hullámozásához hasonlóan. Átkelése nehéz volt, mint a nagy tenger, a sóvíz, átkelése. Hogy kiömlést ne idézhessenek elő, töltést készítettem és őket téglákból való parti falakkal vettem körül. Az erődítményt művésziesen megerősítettem és Babylon városát erősséggé tettem.”

„*Tâbi-supur-šu*-t, Borzippa falát, újra építettem, árkait megástam és lejtőjét szurokkal és téglákkal köveztem.”

„Nabûkudurucsur Babylon királya, a kit Marduk, a nagy úr, Babylon városának áldására teremtett, én vagyok. Í-sagila-t és Í-zida-t ragyogtattam, mint a Nap fényét és a nagy istenek templomai fénylenek, mint a Nap.”

„Elöttem, régi időktől fogva Nabopolassar, Babylon királya, atyám és nemzöm uralkodásáig ama sok király, a ki előttem uralkodott, a kiknek nevét Isten a királyi méltóságra hívta, más városokban, a melyeket inkább

kedveltek, építettek palotákat és telepedtek le, ott halmozták fel kincseiket és jószágaikat és csak a Zagmuku-ünnepen, a mikor Marduk, az istenek királya kivonul, jöttek Šuanna-ba. Amióta Marduk engem teremtett a királyi méltóságra és Nebo, hozzá méltó fia, reám bízta csapatjait, drága életemhez hasonlóan szerettem csarnokjaik építését. Babylon-on és Borzippa-n kívül más fővárost nem létesítettem. Babylonban, ama városban, melyet inkább kedvelek, a palotában, a mely az emberek csodálkozása, az ország köteleke, a pompás várban, a király lakhelyében, Babylon földjén, Babylonban Imgur-Bil-től Libil-higalla-ig, a keleti csatornáig, az Euphrat partjától Ai-iburšabû-ig, amelyet Nabopolassar, Babylon királya, az atyám, a teremtőm téglákból épített és benne lakott, ár idején az alapzat dülékeny volt és a babyloni út feltöltése folytán e palota kapui alacsonyok lettek. A falakat, a melyek téglákból épültek, lebontottam és talajvizre bukkantam. Ez ellen az alapzatot szurokból és téglákból raktam és emeltem, mint az erdei hegyiséget. Hatalmas czedrusfákból való tetőzetet raktam rájuk. Vörös rézzel kibélelt czedrusfákból való ajtószárnyakat, bronzból való küszöböket és sarkokat állítottam fel a kapukban. Ezüstöt, aranyat, csiszolt köveket, mindenféle drágaságot és pompát, jószágot, ő felsége jelvényeit halmoztam fel benne, királyi kincsekkel telítettem meg. Nem kedvelte szívem, hogy a kormány másutt lakjék, sehol másutt nem építettem székhelyet, nem helyeztem el más országokban kincseket és a királyi méltóság jelvényeit. A babyloni palota, a melyben laktam, nem felelt meg királyi méltóságomnak. De mert Marduk, az uram iránti félelem lakozik szívemben, királyi székhelyem kibővi-

tése céljából nem változtattam meg az útját Babylon várában, nem bontottam le a szentélyét, nem zártam el a csatornáját, nagyon is aggódtam a palota miatt.

„Hogy csatazaj ne közelíthesse meg Imgur Bél-t, Babylon falát, két 490 rőfnyi hosszú szurokból és téglákból való falat építettem Nimitti-Bél, Babylon külső falainak oldalai körül. A falat hegymagasságban építettem. Téglákból való építményt építettem közéjük. A csúcsán magasra nyúló nagy palotát emeltem szurokból és téglákból királyi lakhelyemül és összekötöttem azt az atyám palotájával. Szerencsét ígérő hóban kedvező napon alapzatát az alvilág mellére raktam és felemeltem a csúcsát erdei hegységképen. 15 nap alatt befejeztem az építményt és megalapítottam a székhelyemet. Hatalmas czedrusgerendákat, a hegyek magas termékeit és cziprusfatörzseket használtam a betetőzésre. Czedrus- és cziprusfákból, valamint ezüsttel és aranynyal diszitett elefántcsontból készített ajtószárnyakat vörösrézrel kibélelve és bronzküszöböket és sarkokat helyeztem el a kapukban. Hatalmas, szurokból és téglákból való falat hegymagasságában emeltem körülötte. A téglafal mellé hatalmas kövekből, a nagy hegység termékéből nagy falat emeltem. Hegy magasságúvá tettem a csúcsát. Ezt a házat az emberiség bámulatára és csodájára pompásan rendeztem be. Életerő, hatalom, királyságom nagyszerűségétől való félelem környezi, a gonosztevő és igazságtalan nem lép a belsejébe. A gonoszra törekvő ellenség támadását Babylon falainak oldalaitól távol tartottam; Babylon városát erdei hegységhez hasonlóan erősítettem meg.

„Mardukhoz az én uramhoz, imádkoztam és hozzá emeltem kezemet: Marduk, ó uram, istenek fejedelme,

kiváló fejedelem, te teremtetted engem, te bíztad reám az emberek csapatai fölött való uralmat. Értékes életemhez hasonlóan szeretem a magasztos termetet. Babylon városodon kívül más lakhelyeken nem létesítettem telepítvényt. Miután szeretem az istenséged előtt való félelmet és gondolok az uralmadra, légy tehát kegyes imámmal szemben és hallgasd meg kérésemet. Én vagyok a király, a rendező, a ki felvidámítja szívedet a bölcs helytartó, a ki összes városaidat berendezi.

„A te parancsodra, irtalmas Marduk, álljon örökké az a ház, a melyet emeltem, élvezzem a pompáját, érjem el benne öregségemet, élvezzem nagy tetteimet; a világrészek királyaitól, az egész emberiségtől fogadjam benne a súlyos adót. A láthatártól az ég zenitjéig, a Nap felkelténél ne létezzék ellenség az én számomra és ne legyen ellenfelem. Utódaim örökké uralkodjanak benne az emberiség fölött.”

*

A sok ezer éves történet folyamán a sorsnak sok csapása érte Babylon városát, sőt palotáival és templomaival együtt nem egyszer végromlásba jutott. Sok király dicsekedett azzal, hogy a várost és templomait újjá építtette. „*Za-ni-in I-sag-ila u I-zi-da*“, vagyis „Ísagila és Ízida templomok felépítője“ czim az ország legkiválóbb uralkodóinak büszkesége volt. Már Hammurabi azzal dicsekszik, hogy a várost és szentélyeit helyreállította, tizennégy évszázaddal utóbb pedig ugyanazt halljuk II. Nebukadnéczárról.

Igen változatos Babylon város története. Szargon király alapítása után nemsokára Előázsia középpontja lett és egyenlő jogúvá vált Babylonia ősrégi városaival.

A Kr. e. III. évezred vége felé Szumu-abi királylyal már oly dynastia került a trónra, a melyet a babyloni lajstromok *Babylon dynastiájának* neveznek. E dynastia 6. királya *Hammurabi*, egyike volt a legkiválóbb fejedelmeknek, a kiket a történelem ismer. Ő az eddig egymástól elválasztott két birodalmat, Észak- és Dél-

Kőtábla *Hammurabi* képével. London, Brit. Mus.

Babyloniát egyesítette és az összbirodalom szé- és főhelyévé Babylont tette, a mely város ily körülmények között a szellemi, politikai és gazdasági élet középontjává lett. E mindössze 11 királyból álló dynastia kihalta után a politikai gyöngeségnek korszaka következett be az országra, a mely azonban Babylón városát

nem foszthatta meg a szellemi vezérszerepről. Idegen, messzi északnyugaton, Haniban hegyek között lakó horda tört be az országba és Babylon kénytelen volt eltűrni azt a szégyent, hogy istenének szobrát elragadják. A Kr. e. XVII. évszázadban más népelem özönlött Babyioniába. A kašši vagy kassiták népe rontott az országra és ez alkalommal nemcsak a birodalom, hanem a főváros is sokat szenvedett. De alig kerültek ez új hódítók az ország *állandó* birtokába, főtörekvésük arra irányult, hogy a fővárost, Babylont, régi tekintélyébe visszahelyezzék és Marduk világuralmát elismerjék. Agúka-krimé azzal dicsekszik, hogy az elvitt istenszobrot visszahozta Babylonba és így fővárosának visszaadta a védistenét, a ki a város felvirágzására nélkülözhetetlen. A XV. században a kassita-korszak közepe táján az idegen elem már annyira beleolvadt a babyloniba, hogy alig van faji különbség hódító és hódított között. Babyioniának és fővárosának azonban ismét támadt vetélytársa az eközben nagy fejlődésnek indult észak-mesopotámiai birodalomban, Assur országában. Ez az új hatalom gyorsan emelkedett és 1300 körül már minden a Tauris-ig terjedő terület az ő kezében van, úgy hogy ezentúl Mesopotámia történetében hosszú hasábokat tölt be Babyioniának és Assyriának az uralomért való kölcsönös versengése. Ehhez járult még az a körülmény, hogy Elam is, az egykori babyloniai tartomány, önállósághoz jutott és katonailag erős állammá fejlődött, melynek ugyancsak Babylonia elfoglalása volt a célja. Ennek következményeképen pedig magában a birodalomban két párt keletkezett, a melyek mindegyike küzdött az uralomért és a melyeknek egyike Assyriára, másika Elamra támaszkodott. És ha már egyszer vagy másszor sike-

rült is az egyik fennhatóság alól való megszabadulás, nyomban a másik alá jutott, úgy hogy egykori világhatalmát elveszítette. Még egyszer I. Nebukadnéczár alatt Kr. sz. e. 1140 körül emelkedett Babylon irányadó hatalommá, uralmát kiterjesztette a Földközi-tengerig és még Elam ellen is tudott sikereket kivívni, úgy annyira, hogy még fővárosát, Susát is elfoglalta. Babyloniának ez az emelkedése azonban nem tartott sokáig. Már pár évvel később I. Tiglat-Pilezer, a ki a Kr. e. XII. évszázadban lépett Assur trónjára és korának legnagyobb hadvezére volt, Babylont elfoglalta és most ismét oly korszak következett be Babylonia történetében, a melyben az ország majd az assyroknek, majd az elambelieknek szolgált hódítási czélul. Ennek következtében idegen elemek özönlöttek be Babyloniába, a kik között különösen a chaldaeusok jutottak nagy szerephez. De a politikai gyöngeség e korszakában is megtartotta Babylon történeti jogát és a chaldaei királyok mindegyike a babyloni királyi czímre törekedett, mert csak ez által támaszthatott igényt az ország fölötti uralomra.

A legszörnyűbb gyász és veszedelem a Kr. e. VIII. század közepe táján érte a várost. Az assyr hatalom megerősödése folytán az ó-babyloniai birodalom teljesen elbukott. Kr. e. 732-ben megszakadt a nemzeti királyok sora és III. Tiglat-Pilezer assyr király tette fejére Assyria koronáját. 689-ben Szanherib az assyrok akkori királya teljesen kifosztotta és elpusztította Babylont. Várait a földdel tették egyenlővé, a templomokat és palotákat lebontották, az istenek szobraikat Assyriába szállították és hogy a várost a teljes pusztulásba döntsék, megrongálták az Euphrates folyam töltéseit, a minek következtében a

várost a csatornák árjai elöntötték.¹ Hasonlóan járt a város Assurbanipal (uralkodott 668—626.) idejében is. Az assyr katonai és nemesi párt újból diadalmaskodott a babyloni papok és polgárok fölött. Csak miután Nabopolasszar (625. Kr. e.) megalapította az új babyloniai birodalmat, lendült föl újra a város. Virágzásának utolsó és legragyogóbb korszaka volt ez. II. Nebukadnéczár itteni építészeti tevékenysége majdnem példátlan a történelemben. Nem csuda, ha még a későbbi görögök és rómaiak is Babylont tekintették egy keleti világváros jellemző típusának, mind nagysága és gazdagsága, mind templomai és palotái pompája miatt.

De még a legnagyobb politikai gyöngeség idejében is Babylon az akkori kulturvilág szellemi vezérének a szerepét játszotta. A Kr. e. VIII. században, a mikor az ország belül pártokra szakadt, kifelé pedig tehetetlen volt, Nabonasszar király ült Babylonia trónján, a kiről a babyloniai krónika nem említ semmit, de a kinek az uralkodása alatt oly ősrégi kulturális intézmény lépett életbe, a mely még manap is nagy fontossággal bír úgy a zsidók naptárában, mint az összkereszténység ünnepi naptárában. Igen sokáig nem érthették meg, hogy Claudius Ptolemaeus, a Kr. u. II. évszázad híres csillagásza az általa felállított uralkodók lajstromában miért használja a történetben nem valami nagy hírnévnek örvendő Nabonasszar-t a keltezés kiindulási pontjául és miért tette meg éppen e királyt külön időszámítás kezdőpontjául.

A mikor 1894 ősszén a Nebukadnéczár és utódai idejéből származó különböző feliratok az első bizonyí-

¹ A Khorsabadtól 17 km.-nyire északkeletre fekvő Baviánból származó felirat. K. B. II.

téket szolgáltatták, hogy a babyloniaiak lunisolar naptára egy 19 éves cykluson alapult, a melyben minden III., VI., VIII., XI., XIV., XVI. és XIX. éve szökőév volt; e cyklusnak már előbbi korszakokra való alkalmazásánál kitűnt, hogy Nabonasszar király I. uralkodási éve egyúttal egy ilyen 19 éves cyklus első éve volt és így Nabonasszar I. uralkodási évével vette kezdetét a 19 éves cyklus is. Igen sok érthetetlennek tetsző dolog ezzel megfejtést nyert és csak most tudták meg annak a tudósításnak jelentőségét, hogy Nabonasszar azért pusztította el elődei okmányait, hogy ezentúl tőle kezdődőleg számítsák az éveket. Miután t. i. a Kr. e. 747. évi Niszan hó 1-ével, a mely év az okmányok s Ptolemaeos uralkodók-lajstroma szerint Nabonasszar első uralkodási évével azonos, vette kezdetét a 19 éves cyklus első éve is, e tudósítás természetesen érthetővé válik. Nabonasszar uralkodásához fűződik a 19 éves szökőcyklus behozatala, ama naptárújtás érvénybe léptetése, a mely az időszámítást teljes összhangzásba hozta az éggel és a mely Babylonia csillagászainak örökké dicsőségére fog válni és a népek kulturtörténetében nekik örökké előkelő helyet fog biztosítani. Igen természetesnek látszik, hogy a 19 éves cyklussal egybekötött naptárújtást úgy szerkesztették, hogy annak első éve egybeessék azon király első uralkodási évével, a kinek uralkodása alatt e naptárújtást keresztülvitték. A népek kulturéletében észlelhető nagy befolyását pedig csak akkor méltathatjuk igazán, ha szemügyre vesszük a többi népek idő- és ünnepi számításaikra gyakorolt hatását. A görögök és zsidók időszámításaikat a babyloni lunisolar évre alapították és a kereszténység oly alapot használ ünnepszámítására, a melynek — mint a húsvéti ünnepnek egy 19 éves cykluson alapuló meg-

határozása után igazodónak — a babyloniaiak 19 éves cyklusa szolgál támaszul. Érdekes, hogy évek múltak, a míg a német tudósok ez igazságot elismerték és a babyloni naptárújítást kellőleg méltatni tudták. Ma már nyíltan hirdetik, hogy „miként XIII. Gergely, úgy ő (Nabonassar) is halhatatlanná lett naptár újítása által“.

538-ban Babylon Kyros perzsa király kezére került és evvel mindörökre vége is lett dicsőségének. Az első perzsa királyok ugyan elismerték Babylon régi jogait és nemcsak Kyros, hanem még Dareios alatt is Marduk városa különös előjogokat élvezett és a király a „királyok királya“ czimen kívül a „Babylon királya“ czimet viselte. De egészen máskép alakult a helyzet Xerxes alatt. Többszörös felkelések folytán a város régi előjogait elvesztette és a tartományi város színvonalára süllyedt. Í-sagila-t kirabolták és bezárták, Marduk híres szobrát pedig Susába vitték, úgy hogy már Nagy Sándor idejében romokba volt temetve Marduk hajdani nevezetes szentélye. Valóra vált a proféta igéje: „És Babylon lészen egymásra omlott körakás, sárkányoknak lakhelye, csuda és süvöltés, lakó nélkül való. Babylonnak széles kőfala bizonyynyal eltöretik és az ő magas kapui tüzzel megégettetnek. Így merül el Babylon és meg nem menekedik a nyomorúságtól, melyet én reá hozok, akár mint fáradjanak!“ (Jeremiás LI, 37, 58, 64).

*

Babylonnál régibb az a terjedelmes romterület, a mely „Nippur“-nak, Bél városának egykori helyét jelöli. Nagy, ma kiszáradt csatorna, a Šatt-en-Nil, a melyet már megemlítettünk, szeli át a romok terü-

letét, a hol 1889 óta egy, a philadelphiai egyetemtől kiküldött expeditio rendszeres ásatásokat folytat. Layard már előbb (1850-ben) megvizsgálta és 1853-ban Londonban „Discoveries in the Ruins of Niniveh and Babylon“ czimen megjelent könyvében leírta a romokat. Layard ásatásai ugyan nem sokat juttattak napfényre. Hiszen mindössze 14 napot szánt e hatalmas romok kikutatására és ezen rövid idő legnagyobb részét egy nagy fekete kő után való hasztalan kereséssel töltötte el, a mely kő az arabok vallomása szerint állítólag Nuffar romhalmaiban van elrejtve. Néhány erős fal és egyes, ékirással ellátott téglától eltekintve csak kevés maradványt talált a tulajdonképpeni babyloniai korszakból. E sikertelenségektől teljesen elbátortalanítva lemondott arról a reményről, hogy Nuffar-on eszközölt ásatások valamikor sikerre fognak vezetni. De a későbbi évtizedek megmutatták, hogy e tekintetben Layard mennyire tévedett.

Hilprecht, az utolsó expeditio tudományos vezetője szerint,¹ Nippur romjai közel 75 hektárnyi területet foglalnak el; ebből a város egész keleti felét bezáró templomcsoportra a sok tiszttviselő lakásával együtt majdnem 40 hektár esik. Hilprecht Nippur romjaiban nem kevesebb mint 21 egymás fölé helyezett réteget állapított meg, a melyek a babyloniai történet három különböző főkorszakából származnak. A legrégebb, őskori-sumir korszakot, a mely ismeretlen időktől kb. Kr. e. 4000-ig tartott, hat különböző rétegbe nyúló, 6—9 méter magas romok képviselik. A sémi-baby-

¹ Die Ausgrabungen im Bél-Tempel zu Nippur. Leipzig, 1903. Die Ausgrabungen in den Trümmerfeldern des alten Assyrien und Babylonien. Leipzig, 1903.

loniai korszakra, a mely Kr. e. 4000-től 300-ig tartott, kilencz különböző rétegbe nyúló, $4\frac{1}{2}$ —6 méter magas törmelékhalomok vallanak. A babyloniai utáni korszakból (kb. Kr. e. 300—Kr. u. 1000) 6—24 méter magas törmelék- és romhalomok valók, hat különböző rétegben.

Itt emelkedett az egész ország legkiválóbb, legnevezetesebb és talán legrégebbi szentélye, Bél híres és ősrégi temploma, a melyet az ékiratok Íkurnak, vagyis „hegyház“-nak neveznek. Ez a templom nemcsak központi szentélye volt a régibb Babyloniának, hanem egyszersmind a papok egy nevezetes iskolájának a székhelye gazdag könyvtárral. Azonkívül politikai tekintetben is fontos góczpont volt, mert itt vette át a király mint Bél földi képviselője, a papi fejedelem kezéből az uralmat istene kegyadománya gyanánt. A templom két nagy udvarból állott, a melyeket emlékszerű kapu kötött össze egymással. Az egyik, belső udvarban két főépület emelkedett lépcsőzetes torony gyanánt, a melynek romjai még mintegy 30 méter magasak, és a melyet az ékiratok *Imharsagnak*, „szélhegy“-nek neveznek, legfölső emeletén Bél isten képét magában foglaló szekrénynyel és „Bél háza“, a melyben e legfőbb istenség, „az istenek atyja“, nejével, Béliisszel együtt trónolt és a hol a fogadalmi ajándékokat főlhalmozták és az áldozatokat bemutatták. Azonkívül, a lépcsőzetes toronynyal éppen szemközt, kisebb épület emelkedett, szintén Bél temploma, a melyet „*I-sag-ila-Bur-Sin*“-nak neveztek. A külső udvarban voltak azoknak az isteneknek a kápolnái, a kiket szintén itt tiszteltek.

E hely neve ősrégi időben „*In-lil-ki*“ volt, vagyis „Inlil isten helye, a szellemek urának helye, az istenek királyának, tehát Bél istennek helye“. A Nipur nevet

a következőképen magyarázzák. „*Ni*“ sumir nyelven „istenség“-et jelent; „*bur*“ edény, tartó, tehát lakás is. „*Ni-bur*“ e szerint annyi mint „az isten lakása“. Egy talmudi hagyomány (Tractat „*Jóma*“ 10^A) szerint azonos a bibliában (Mózes I. 10. fejj. 10.) említett Kalneval, az ékiratok *Kul-unu*jával. Úgy látszik azonban, hogy ez utóbbi hely csak külvárosa vagy testvérvárosa volt Nippurnak és ugyanabban a viszonyban állott vele, mint például Borzippa Bábellel. Abban az úgynevezett földrajzi lajstromban, a mely az ékiratok révén maradt reánk,¹ Kul-unut megkülönböztették Nippurtól.

Az Euphrates vidékének története azonban ezenkívül is még a fontos istentiszteleti helyek egész sorát ismeri. Dél felől a folyammal ellenkező irányban haladva e szentélyek a következők: *Eridu*, ma Abu-Sahrein, az *Ía* cultus székhelye. E hely legrégibb neve „*Nun-ki*“ volt, vagyis „Nun, az ősi víz, *Ía* lakásának helye“, később *Uruduggának*, vagyis „Dugga városá“-nak nevezték, ebből származott Eri-Dug és utóbb az Eridu név. Egyike volt a babyloniaiak legrégibb szentélyeinek. Az egész városrészt szentnek tartották; itt volt a szent tó, a melyről az ottani *Ía*-templom az *Í-zu-ab*=a tenger háza“ nevét nyerte, itt állott a szent jósa is és nemcsak a legrégibb vallási szövegek, a ráolvasási és varázsló formulák említik Eridu-t és környékét mint a paradicsomról szóló elbeszélések helyét, hanem a legrégibb történeti szövegekben is Eridu ezt a szerepet játssza. — *Úr*, a hold tiszteletének a székhelye, Ábrahám hazája volt (Mózes

¹ Rawlinson, IV, 38. — George Smith, Record of the Past V, 105 köv. II.

I, XI. fejj. 28). A mai Muqajjar romjai tüntetik fel azt a helyet, a melyen egykor Úr-nak híres holdtemp-loma állott. A város nevének legrégibb kiejtése való-színűleg *Urin* volt, a mely név teljesen azonos a holdisten és pedig az újhold nevével. Legelőször Taylor és Loftus ásattak e helyen rendszeres módon. Ősrégi művelődés góczpontja volt *Lagaš* = *Šir-bur-la*, a melynek egykori jelentőségére már csak a Šat el-Hai keleti partján tovanyúló tellői romok emlékeztetnek. Itt állott Gudiának, a híres papkirálynak a palotája, a ki kb. Kr. e. 3000-ban itt uralkodott. A francia E. de Sarzec¹ óriási nehézségek daczára négyszer ásatott Tellóban (1877 márczius 5-től június 11-ig, 1878 február 18-tól június 9-ig, 1880 január 21-től áprilisig és 1880 november 12-től 1881 márczius 15-ig). Fáradozásait a legnagyobb siker koronázta, mert az ő eredményei tudományos szempontból valamennyi korábbi leletet fölülmúltak. Egészen új világ tárult föl egyszerre, a melynek története egész a Kr. e. IV. évezredbe nyúlt vissza és megismerkedtünk a sumir nép ősrégi és mégis már nagyon fejlett művészetének korszakával. De Sarzec leletei ma a párisi Louvre fő-ékességei közé tartoznak. — Ősrégi és rendkívüli törté-neti fontosságú *Larsza* is, a bibliai *Ellaszar* (Mózes I, 14. fejj., 1), a mai Szenkerek, a mely a délbabyloniai napimádásnak volt a székhelye. Itt állott a napisten-nek szentelt híres Í-parra templom a lépcsőzetes torony-nyal, *Í dur an-ki* vagyis „az ég és a föld országá-nak a helye“. E város eredeti elnevezése Ud-unu, azaz „nap-lakás“ volt: Larsza tehát mint „a nap-

¹ Lásd *Découvertes en Chaldée* par Ernest Sarzec, kiadta Leon Heuzey.

istennek szentelt város“ szerepelt. A legrégibb felirat, a mely róla említést tesz Í-anna-dumma, ősrégi papi király okmánya, a kinek neve a Telloh-n talált híres keselyűstéla egyik fragmentumán is előfor-

☛ *Gudea*, sumir király. Paris, Louvre.

dúl. — Larszától mintegy 23 km.-nyire északnyugati irányban vannak *Uruk* városának, a bibliai *Erehek* romjai, a mai „Warka“ helyén. Itt volt a székhelye Nanâ-Istar istennő tiszteletének, a kinek *Í-anna*, „az

ég háza“ nevű temploma, az ó-babyloni birodalom legrégibb templomainak egyike. A hagyomány szerint Ur-Ba’u király építtette Kr. e. 3000 körül. Egyúttal babyloniai tudós iskola is állott itt, hol főleg csillagászáttal és mennyiségtannal foglalkoztak. Uruk azonban Babylonia nagy temetkezési helye is volt és ennek a körülménynek köszönheti „isteni nyugalom“, „égi örömunvar“ és „az ég ligete“ (Tir-anna) mellékneveit. *William Loftus* volt az első, a ki rendszeres módon kezdett ásatni Babylonia e városának rommezején; a komoly — ha nem is egészen szakavatott — tudós fáradozásai nem maradhattak siker nélkül. Ama három hét alatt, a melyet itt Loftus az ó-kori tudománynak szentelt, igen sokban hozzájárult a British Museumnak régiségekben való gazdagodásához. Neki sikerült először azoknak a különös, Warkában nagy sokaságban előforduló papucs forma agyagkoporsóknak három példányát Európába szállítani és ha ásatásai eredményei a történetnek egyik megglehetős késő korszakába valók, azok tudományos értéke mindazonáltal nem csökken. A Loftus-féle ásatások folytán az egykori Uruk helyén a napfényre került új babyloniai, perzsa sőt még arsa-cida korszakbeli okmányok az első bizonyítékot szolgáltatották arra nézve, hogy az ékirás Babyloniában még a Kr. e. III. évszázadban is divott, és a régi építményeknek itt talált maradványai nyújtották az első alkalmat a babyloni építészet kikutatására.

Warka romjai a legnagyobbak egész Babyloniában; óriási telepet alkotnak, a melyet egykor hatalmas falak vettek körül, a melynek nyomai még ma is láthatók és helyenkint 14—15 méternyire emelkednek a síkság fölé. E kerítés belül fekvő, törmelékekből álló halmok közül a pyramisalakú középső a leg-

szembeötlőbb. Körülbelül 30 m. magas és ama saját-szerűsége folytán, hogy az épület főalkatrészét képező tégláktól bizonyos távolságban nádfonatokat is találtak, a mai arabok Buwârîje-nak azaz nádfonatnak nevezik. Itt állott az ősrégi babyloniai Uruk=Ereh városnak Nana istennőnek szentelt temploma egy lépcsőzetes toronynyal. Buwârîja-tól 300 m.-nyire délnyugatra a Wuswas-rom emelkedik egy ó-babyloniai palota maradványaival.

Igen változatos e város története. A Kr. e. 3. évezred vége felé az elamiták rabolva és fosztogatva törtek be Babyloniába és Ereh is áldozatul esett fékezhetetlen rablási vágyuknak. Csak Samsu-iluna Hammurabi fia építtette fel ismét a várost és Ereh most újra felvirágzott, olyannyira, hogy III. Tiglat-Pilezer, Szargon, Szanherib, Aszarhadon és Assurbanipal assyr királyok, felirataiban számtalanszor történik említés róla. Még II. Nebukadneczár is dicsekszik azzal, hogy Ereh városát restauráltatta és még Nabonid, az utolsó benszült babyloniai király alatt is Ereh Istar-temploma nagy tekintélynek örvendett.

Említésre méltó továbbá a Bábeltől északkeleti irányban mintegy 3 órányira levő *Kiš*, a melynek temploma *Za-mal-mal-nak* (*Ninib-nek*) volt szentelve. A mai *Uhaimir* jelöli meg az egykori szentély helyét. Itt állott a feliratokban sűrűn említett *Harsag-Kamma* is, a mely a *Me-lam-kur-kur-ra* melléknevet viselte. E helyet fal kötötte össze *Kiš-sel*. — Emlitenünk kell még *Kuthá-t* (*Tell Ibrahim-ot*), *Nirgal* isten városát és végre „*Szippar*“-t, a bibliai „*Sepharvajim*“-ot, a mai „*Abu-Habba*“-t, Észak-Babylonia napimadásának egykori középpontját.

Ez a napimadás ősréginek látszik, mert a *Szippar-i*

naptemplom már jóval *Naram-Szin* előtt is már állott A babyloniaiak hagyománya Szippar és szentélye létezését *Szargon*-ra vezeti vissza. A naptiszteletre való tekintettel „*Samas Szippar*“-ának nevezték és az Euphrat átellenes partján fekvő *Agadi*-val (Akkad-dal), „*Anunit Szippar-ával*“ kettős várost alkott. — Nevezetes város a mai Bagdadtól $2\frac{1}{2}$ órányira nyugatra fekvő és a kasszita-korszakban Kurigalzu-tól, babyloniai királytól, alapított *Dúr-Kurigalzu*, a mely nagy szerepet játszott az Assyriával viselt háborúkban.

*

Térjünk át *Assyriára*. Az ország legrégebb neve, amely nyilván a sumir nép idejébe nyúl vissza, *A-usar*, vagyis¹ „vizes berek, öntözött síkság“. Ezt a nevet utóbb a sémi assyrok *Aššur*-rá változtatták át. A birodalom legrégebb fővárosa, amelynek helyén ma a Kali'a-Sergat romhalom emelkedik, ugyanezt a nevet viselte. De Assurnál is régebb volt *Ninive* városa. Már Gudia említi nevét, és 1800-ban, mielőtt még a nagy assyr birodalom létezett, Istar istennő ninivei temploma már messze földön híres volt. A város akkor még nem viselte a sémi Ninive nevet, hanem a sumir *Ghanna-ki* („Ghanna, az ősi víz nagy istennőjének helye“) nevet. Ghanna istennőt a sémi assyrok utóbb a „nivei Istar-rá változtatták át. Már Samsi-Rammann, Ismi-Dagan fia, aki körülbelül Kr. e. 1820-ban uralkodott, avval dicsekszik, hogy e templomot helyreállíttatta és később (Kr. e. 1300 körül) I. Salmanassar magát az ősrégi szentély újjáépítőjének nevezi.

„Šalmânu-ašarid, a hatalmas király, a világ ura, Assyria királya, Rammân-nirâri-nak, a hatalmas király-

¹ Delitzsch, *Wo lag das Paradies?* 252. l.

nak, a világ urának, Assyria királyának a fia, a ki úrnőjének, Ištar-nak segélyével harczolt és legyőzte országait. Ištar istennő, Ninive úrnője, temploma, a melyet az előttem élő Šamši-Rammân fejedelem építtetett és ősom Aššur-uballit ismét kijavított, az idők folyamán újjá lett; alapjából a tetejéig ismét felépíttettem. Az utánam következő fejedelmet, aki alapítási okmányaimat látja és újra helyükre teszi vissza, áldja meg Ištar; aki azonban tábláimat elpusztítja, aztátkozza el Ištar és irtsa ki nevét és magzatát a föld színéről.“

Ez a király Marduknak és Nebónak is építtetett templomot Ninivében. Mind a mellett azonban, hogy Ninivének már régi idő óta oly nagy vallási és művelődési jelentősége volt, csak későn emelkedett a birodalom politikai középpontjává. Szanherib alatt (Kr. e. 705—681.) végre a birodalmi hivatalos fő- és székvárosa lett és csak mintegy száz évig tartotta meg e szerepet, mert már Kr. e. 606-ban utólérte az átok, amelyet a próféták így fejeztek ki: „És elpusztítja Ninivét és olyanná teszi, mint egy kietlen pusztát. És annak közepette fekszik barmoknak nyája és minden pogánynépek közt való fenevadak: az ökörbika és a bagoly hálak az ő ajtaiban, ablakában azoknak szava hallatik, kapujában pusztaság lészen: mert elpusztította az ellenség a cédrusfából csinált épületeket.“ „És azt végezte az Úr te felőled, hogy ezután emlékezeted is elveszszen; a te Isteneidnek templomából kiveszem a faragott és öntött bálványt: ott helyeztetem el koporsódat: mertátkozott vagy.“¹ Kr. e. 606-ban Nabopolassar babyloniai

¹ Sofonias II, 13—14. és Náhum I., 14.

király a médekkel szövetekezett, bevette Ninivét és a várost olyan alaposan elpusztította, hogy csak romhalom maradt helyén. A kujundsiki és nebbi-junuszi romhalomok, Mosullal szemben, jelzik a helyet, hol egykor Ninive állott, az a nagy város, amelynek gazdagságát a próféta bő vizü halastóval (Nahum II., 8.) és kalmárait az ég csillagaival (Nahum III., 16.) hasonlítja össze.

E romokkal borított terület nagy része ma már föl van tárva. Ezt annak a tudományos mozgalomnak köszönhetjük, amely főleg a mult század közepén indult ki Francia- és Angolországból. Ez ásatások oly nagy hasznót hajtottak a philologiai és történelmi kutatás különböző ágainak, a milyen a tudományok történetében majdnem példátlanul áll. Az assyriologia történetében örökkévaló nevet biztosítottak maguknak James Rich, Emil Botta, Henry Layard, Hormuzd Rassam, William Loftus és George Smith, a kik mindannyian dicsőségesen kivették a maguk részét az egykori Ninive romjai föltárásának nagy munkájából. Ninivét azonban voltaképen Layard fedezte föl és ő bukkant reá az itt elrejtett sok ezernyi írott agyagtáblákból álló könyvtárra, a világ legrégibb könyvtárára is.

Austen Henry Layard 1817. évi márczius hó 5-én született Párisban angol szülöktől. Betegeskedő atyjának orvosai gyakori légváltozást ajánlottak és így Layard még gyermekkorában ismerkedett meg nemcsak Franciaországgal, hanem Svájczczal és Olaszországgal is, megtanult több európai nyelvet és jártas volt különböző országok erkölceiben és szokásaiban. Már fiatal korában nagy rajongója volt a szépművészeteknek és az archaeológiának és nagy

buzgalommal olvasta a keleti utazók útleírásait. Alig volt 16 éves, a mikor Londonba, nagybátyjának a házába került és a jogi pályára kellett volna lépnie. A fiatal Layardnak azonban nem tetszett a nyugodt élet, mindinkább ébredt benne az utazások iránti hajlam és az a vágya, hogy a Keletet a saját szemével szemlélhesse. Londonban való hat évi tartózkodás után, a mikor már némi ismeretséget kötött az arabs és perzsa nyelvvel is, elhatározta, hogy ott-hagyja Angliát és régi vágyainak tesz eleget. Terve az volt, hogy Törökországon, Kis-Ázsián, Syrián, Perzsián és Indián át Ceylonba vándorol, a hol állandóan le fog telepedni. 1839 nyarán egy másik utazásokra vágyó *Mitford* nevű angol kíséretében megkezdte utazását és számos viszontagság után 1840-ben január havában Jeruzsálembe érkezett, ahonnan kis idő múlva Aleppoba, Mosulba, majd Bagdhadba vándorolt. Így sok veszély és fáradság leküzdése után jövendő dicsőségének helyére jutott.

Layardnak tudományos érdemei szinte páratlanok az archaeologiai tudomány történetében. Amikor Mosulból legelőször pillantotta meg Ninive romjait, szíve legbensőbb vágya az volt, hogy e romok kiásatásánál erejét és kitartását próbára tehesse. De még néhány esztendőnek kellett elmúlnia, a míg ezt a vágyát kielégíthette. Közben Konstantinápolyba ment, a hol a Perzsia és Törökország között kitört határviszály alkalmával rendkívül nagy szolgálatot tett Sir Stratford Canning-nak, az angol követnek. E mellett élénk levelezést folytatott Bottával, a kivel 1842-ben június havában Baghdadból Konstantinápolyba való utazása közben Mosulban ismerkedett meg és a kinek khorsabad-i sikerei arra ösztönözték, hogy Mesopo-

tamiába térjen vissza és Ninive romjaiban próbálja meg a szerencsáját. Botta maga késznek nyilatkozott őt abbeli törekvéseiben anyagilag támogatni és így 1845-ben október havában elutazott Konstantinápolyból, hogy törekvéseinek régóta óhajtott céljához érjen és 12 napi fáradhatatlan lovaglás után már Mosulba érkezett.

Lankadatlan törekvéseinek gyümölcsei nem késtek sokáig. A legnagyobb veszélyekkel egybekötött fáradásait a legfényesebb jutalom koronázta és nevét aranybetűk jelzik az assyriologia történetében. Kimérhetetlen nagy anyagot szabadított meg sok ezeréves törmeléktől és a már feledésbe ment assyr világ újjáéledését és föltámadását ünnepelte. Nem kevesebb mint nyolcz assyr palotát, köztük a ninive-i nagy Szanherib-palotát juttatta napfényre. Ehhez járulnak a gyönyörű szép domborművek százai, a melyek egymagukban képesek lettek volna arra, hogy felfedezőjük neve örök időre felejthetetlen maradjon. De a szerencse még többet nyújtott neki. Felfedezte Assurbanipal-nak (Kr. sz. e. 668—626.) a tudomány e nagy barátjának híres királyi könyvtárát, a mely különböző nagyságú táblácskák ezreiből állott. Ezek a legfinomabb agyagból készültek és sűrűn vannak ékirással beírva. 30 cm.-nyi magasságban fődtek a Szanherib-palota déli szárnyának padlóját. E könyvtárban mindazt összehalmozták, a mi csak némi vonatkozásban is állott a babyloniaiak és assyrok nyelvével, írásával, irodalmával és tudományával; de fölötte értékké teszi e táblácskákat az a körülmény, hogy nagy részök oly nyelvészeti segédeszközöket tartalmaz, a melyeket az assyrok az ékirás és a sumir nyelv használatánál alkalmaztak és amelyek így nekünk is megbecsülhetetlen

szolgálatokat tesznek az assyr és sumir nyelv újjátanulásánál.¹

1851. évi április hó 28-án Layard örökre otthagya diadalai színhelyét. Nyomába méltó utódként lépett barátja és hosszú éveken át segitőtársa, *Hormuzd Rassam*, a kinek ugyancsak Ninive teljes fölásatása volt a végeztélja. Legforróbb vágya volt Kujundsik északi részének a kiásatása a mely helyen azonban már a Vict. Place építőmester vezetése alatt levő francia expeditió birta az elsőbbségi jogot, a miért arra a mindenesetre merész tetre határozta el magát, hogy éjjel a rommezőt felkeresi és próbaásatásokat fog eszközöltetni. Így sikerült neki Assurnazirpal nagy palotájának a kiásatása, a mely nagyszerű építménynek a falait számos művészies kivitelű dombormű borítja. 1853. évi december 20-án kezdte meg Rassam az ásatást és pár hónap múlva 1854. év április havában az egész palotának a kikutatását már befejezte. De nemcsak az assyr művészet legszebb példányai közé tartozó domborművek, hanem Assurbanipal híres könyvtárának második részét alkotó agyagtáblácskák ezrei is kerültek napfényre, a melyek mind Rassam szerencsés munkálatai folytán váltak ismét hozzáférhetővé a tudomány számára.

A Tigris folyását követve, Ninivétől délre volt *Kalhi* városa, a melyet a Genesisből (X, 11) Kalah néven ismerünk és a melynek helyén ma a Nimrud romhalom emelkedik. — A törmelék egykori paloták egész sorát takarja. Már Layard nem kevesebbet, mint hármát tárt föl közülök: Assurnazirpal északnyugati

¹ Erre nézve bővebbet lásd a nyelv és irodalomról szóló fejezetben.

palotáját, II. Salmanasszar központi palotáját, a honnan a híres fekete obelisztk is előkerült, és Aszarhaddon délnyugati palotáját. Kalhi-t I. Salmanasszar (körülbelül 1300. Kr. sz. e.) alapította és Assurnazirpal (884—860. Kr. sz. e.) a lassanként nagyhatalommá emelkedett assyr birodalom székvárosává tette.

Mind e városnál újabb keletű volt *Dur-Šarrukinu*, „Szargon városa“, a melyet ma a khorsabadi romok képviselnek a Chosar folyó bal partján, körülbelül 5 órányira északkeletre Mosultól.

Ezt a várost Szargon építtette, a ki a Kr. sz. e. 721. év Tebet hónapjának 12-ikén, vagyis január 18-ikán, IV. Szalmanassar utódja gyanánt lépett Assyria trónjára. Az első, a ki Khorsabad romjaiban ásatni kezdett, *Botta* természettudós volt, a kit a francia kormány mint consuli ügynököt küldött ki Mosulba. Ásatásainak eredményeit a „Monument de Ninive, découvert et décrit par M. Botta“ (Páris, 1849—1851) című munkájában foglalta össze. A francia kormány megbízásából utóbb Victor *Place* építész, mosuli francia consul, folytatta Botta munkáját. Place 1851-től 1855-ig ásatott és sikerült Szargon régi városának óriási bika-szobrokkal diszitett falait és kapuit felfedeznie. Ásatásainak eredményeiről „Ninive et Assyrie“ (Páris, 1867) cz. nagy munkájában számolt be. Végre megemlítjük a Nimrudtól észak felé levő *Balawat* várost, a hol *Rassam* szerencsésen ráakadt a pompás bronzkapukra, a melyek domborművei II. Salmanasszar uralkodása első kilencz évének történetét olyan kimerítő módon ábrázolják.

*

Ez a földrajzi képe a földkerekség ama kis részének, a hol az emberiség bölcsője ringott és a műve-

lődés legelőször vert gyökeret. Az ásatás munkáját még nem fejezték be. Még sok romhalom érintetlenül emelkedik és sok, történelmi szempontból fontos tárgy, a mely sok ezeréves törmelék alatt nyugszik, vár arra, hogy napfényre kerüljön. Nem is vállalkozik könnyű föladatra, a ki a Keleten tudományos ásatást akar folytatni. Ha ez ásatásokról való különféle jelentéseket olvassuk, beláthatjuk, hogy az ilyen vállalkozáshoz nemcsak az ókor keleti népei nyelvének, írásának irodalmának és történeti viszonyainak ismerete szükséges, hanem sok személyes bátorság is, mert Keleten a tudományos expedíciók a leghathatósabb fermanok daczára is nem csekély veszedelemnek vannak kitéve. A ki nálunk, Európában valamely régészeti ásatásban már részt vett, az tudja, mint sereglik össze ily alkalomkor a falu egész lakossága és mekkora féltékenységgel tekint még a legszerényebb leletre is, abban a hitben, hogy aranykincset talált az ember. Keleten még rosszabb a helyzet. Néha azonban érdekes esodok is előfordulnak. A legérdekesebbek egyike bizonyára az, a mely Layarddal esett meg akkor, a midőn az egykori Kalhi, a mai Nimrud romhalmai területén egy óriási, szárnyas, emberfejű oroszlánszobor — ilyenek díszítik a királyi paloták bejáratait — fejét megtalálta és csakhamar az a hír terjedt el, hogy a hatalmas Nimrod fejét találták meg. „A fölfedezést követő reggel” — írja Layard — „Abd-er-Rahman seik táborához lovagoltam és éppen vissza akartam térni a halomhoz, midőn azt láttam, hogy a seik törzséből való két arab vágtat felém, kanczáikat a legnagyobb sietségre ösztökélve. Mihelyt közelembre jutottak, megállottak. „Siess, ó bey” — így kiáltott egyikök —, „siess az ásó emberekhez, mert magát

Nimrodot találták meg. Wallah! Csuda ez, de igaz! Saját szemünkkel láttuk őt! Csak egy az Isten!“ Miután mindketten ismételték e jámbor szózatot, szó nélkül elvágattak sátraik irányában. Midőn elértem a romokhoz, leszálltam az új árokba és a munkásokat, a kik jöveletem észrevették, kosarakból és köpe-

Jelenet *Layard* ásatásai alkalmából.

nyegekből álló halom közelében találtam. Mig Avad — *Layard* házigazdája — felém közeledett és az esemény örömeire ajándékot kért tőlem, a munkások lebontották a hamarjában készített burkolatot és óriási emberi fejet tártak föl, a mely az országban előfor-

duló alabastrom egy darabjából volt kifaragva. A munkások még csak a felső részét szabadították ki egy alaknak, a melynek alsó része még a földben rejtett. Azonnal észrevettem, hogy a fej egy olyan szárnyas bikához vagy oroszlánhoz tartozik, a melyhez hasonlókat már Khorsabadban és Persepolisban talál-
tak. Föntartása bámulatos ép volt. Kifejezése nyugodt, méltóságteljes volt, az arcz vonásainak rajzolata a művészetnek akkora szabadságáról és fejlettségéről tanuskodott, a minőt alig várhattunk volna ilyen régi korszakból származó művektől. A süvegnek három szarva volt és az Assyriában régebben talált ember-
fejű bikaszobroktól eltérően, fölül gömbölyű és disztelen volt. Nem csudálkoztam a fölött, hogy ez a jelenség ijedtségbe és rettegésbe ejtette az arabokat. Nem is kellett valami túlcsigázott képzelőtehetség ahhoz, hogy a legsajátságosabb képzeteket varázsolja elő. Miért ne lehetett volna ez az óriási fej, a melyet az idő megsáppasztott, azon rettenetes lények egyiké-
nek tulajdona, a melyekről az országban élő hagyomány azt tartja, hogy a földalatti régiókból lassan kiemel-
kedve jelennek meg a halandóknak? Alig pillantott a munkások egyike a szörnyű fejre, midőn elhajította kosarát és egyenest, oly sebesen, a hogy csak birt, Mosulba futott. Ez a körülmény fölötte kellemetlen volt reám nézve, minthogy következményeit előreláttam. Mialatt magam a szobrot körülvő földtömeg eltávolí-
tására fölügyltem és megparancsoltam, hogy az ásatást folytassák, közeledő lovasok zaja ütötte meg fületem és az árok szélén legott megjelent Abd-er-Rahman törzsének felével együtt. Alig ért ugyanis a két arab a sátrakhoz, midőn mindenki paripájára pattant és a dombhoz lovagolt, hogy a megfoghatatlan hirről meg-

győződjk. És alig pillantották meg a fejet, midőn mindnyájan „Nincs Isten Istenen kívül és Mohammed az ő prófétája!” kiáltásban törtek ki. Csak jó idő múlva sikerült a seiket rábeszélni, hogy leszálljon a gödörbe és győződjk meg arról, hogy a fej kőből való. „Nem emberi kéz műve ez, hanem ama hitetlen óriásoktól származik, a kikről a próféta — békesség legyen vele — azt mondta, hogy a legmagasabb datolyapálmáknál is magasabbak voltak. Ez egyike ama bálványoknak, a melyeket Noé — békesség legyen vele — a vízözön előtt megátkozott.” Így kiáltott föl a seik és véleményét a körülállók valamennyien helyeselték.

Hasonló episodok nagyon is gyakran ismétlődtek és megakadályozták a munka gyors menetét. A kutatónak még ma is gyakran kell az ilyen akadályokkal megküzdenie és ez annál nehezebb, mert minden ellenséget könnyebb legyőzni, mint a nép lelkében mélyen gyökeredző, minden haladást annyira gátló babonát.

*

Babylonia és Assyria lakói ugyanazon néptörzshöz tartoztak, ugyanazon a nyelven beszéltek és egyforma volt írásuk, culturájuk és vallásuk is. — Sémiták voltak, tehát a hébereknek, phoeniciaiaknak, aramaeusoknak, araboknak stb. legközelebbi rokonai. Babylonia őslakói azonban nem voltak sémiták. Legelőször, legrégebben az Ázsia belsejéből nyugat felé nyomult sumirok telepedtek meg e területen, kiknek a mai tudomány az ékirás és még sok egyéb fontos művelődési tényező föltalálását tulajdonítja. E nép ethnographiai jellegét azonban mind mai napig sem sikerült biztosan megállapítani, *csak az bizonyos, hogy nem volt sémi eredetű.* A tudomány még nem

mondhatott ítéletet a fölött, hogy milyen nyelvcsoporthoz tartozik. Némely tudós véleménye szerint a sumír nyelv az egyiptomi nyelvnek rokona volt. Akadtak olyanok is, a kik azt vitatták, hogy a sumír és kínai nyelv ugyanannak a nyelvcsaládnak a tagjai. Sok híve volt annak az elméletnek is, a mely a sumírokban az ural-altaji nyelvcsalád hozzátartozóit látta. Ma az assyriologia legkiválóbb képviselői azon a pártban vannak, a mely a sumír nyelvnek az ural-altaji nyelvekkel való összefüggését kerekén tagadja. Hasonló állásponton vannak az összehasonlító nyelvtudomány és az ural-altaji nyelvtudomány művelői is. „Die sumerischen Familiengesetze“ (Lipcse, 1879) című, minden tekintetben nagyon figyelemreméltó munkájának bevezetésében *Haupt* Pál, az assyriológus és főleg a sumír nyelvnek legkiválóbb ismerőinek egyike így nyilatkozik: „*Meggyőződésem szerint a sumír nyelv semmiesetre sem ural-altaji nyelv*“. Hasonlóan nyilatkozott ez a tudós 1881-ben a berlini nemzetközi orientalista-congressuson és a (1902 szeptember 4—10-ig) Hamburgban tartott XIII. nemzetközi orientalista congressuson is kijelentette, hogy megmarad régi álláspontján. Ellenkezőleg, *inkább mint valaha meg van arról győződve, hogy a sumír nyelvnek semmi köze sincs az ural-altaji nyelvcsaládhoz*. *Donner*, a helsingforszi egyetem hírneves tanára, azt mondja: „Über die Verwandtschaft des Sumero-Akkadischen mit den uralaltaischen Sprachen“ című értekezésében: „Hogy eleve kimondjam, abban egyetértek *Haupt*tal, hogy a sumír-akkad nyelv határozottan nem ural-altaji nyelv. Semmiképen sem hozható közelebbi kapcsolatba e nyelvek föltételezett öt főágának egyikével sem és nézetem szerint mi sem indokolja, hogy e nyelvek

rokonságát vagy közös származását csak némikép is valószínűnek mondhatjuk.“ Ezt követik a bizonyítékok. 1901-ben a berlini Winckler¹ így nyilatkozik: „*Le kell mondanunk arról, hogy az ókor bármely nyelvével, a köröskörül lakó népek különféle nyelveivel is, vagy éppen a még élő népek nyelveivel való rokonságot megállapítsuk*“. Ma már senki sem vonja kétségbe — talán Halévy kivételével — hogy Babylonia őslakói nem voltak sémiták. — Azt azonban, hogy mik voltak, talán csak a jövő árulja majd el.

Nagyon is óvni kell e kérdést illetőleg, ez idő szerint végleges véleményről, már csak azért is, mert a tudomány mai álláspontjánál föltevéseknél egyebet aligha juttathatunk kifejezésre. Nem szabad azonban a nehézségektől elbátortalanodva elcsüggednünk, hanem a tudományos kritikának minden rendelkezésünkre álló eszközét kell felhasználnunk e fölötté fontos kérdés megfejtésére. Nekünk magyaroknak pedig ez még inkább válik kötelességünké, mert minden nép feladata ethnologiai viszonyainak a pontos kikutatása és egyetlenegy magyar történésznek vagy nyelvésznek sem szabad oly kérdés elől kitérnie, a melyet már sok ízben a legkülönbözőbb oldalakról tüntettek fel a legbensőbb kapcsolatban állónak a magyar néprajzzal. És ha a kutatások negatív eredményeknek a szülői is volnának, mindazonáltal minden mértékadó tényezőnek kötelessége, az összes rendelkezésére álló eszközeit és erejét a kérdés tanulmányozásának a támogatására felhasználni. De mindenekelőtt szemügyre veendő, hogy e fontos kérdéshez csak nagy körültekintéssel és alapos tanulmányok után lehet hozzászólni. A sumír

¹ Helmolt, Weltgeschichte III. köt. Das alte Westasien. 7. l.

kérdésnek csak némi sikerre való kilátást nyújtó tanulmányozása és magyarázata a következő fontos föltételeket igényeli: 1. a babylon-assyr ékirásnak, valamint a babylon-assyr nyelvszerkezet törvényeinek pontos tudását („a meddig az ember nem tud arabusul, addig ne beszéljen arabusul”); 2. az ural-altaji nyelvek sajtátszerűségeinek ismeretét és 3. az összehasonlító nyelvészet alapjaiban való jártasságot.

De nemcsak a sumír nyelvszerkezet alapos kikutatása nyújthat felvilágosítást a sumír nemzetiséget és az ismeretes népágazatokhoz való tartozását illetőleg, hanem a nyelvészet eredményeinél fontosabbnak látszanak az anthropologiai körülmények. A sumír nyelv már korán kihalt; oly időben, a mikor mi kutatásaink alkalmával történeti talajra lépünk, a sumír nyelv már csak irodalmi nyelvként szerepel. Egyoldalú és teljesen tudománytalan eljárás volna tehát egy a Kr. e. V. vagy VI évezredben élő, a IV-ikben azonban már kihalt nyelv maradványait a mai nyelvek valamelyikével összehasonlítani. Sokkal fontosabb az emlékeken előforduló emberalakok típusát szemügyre venni. És e tekintetben a *Telloh*-ban talált fejek és szobrok, valamint a sumírokat ábrázoló különböző domborművek egy Nippurban lelt márványból való sumír fejjel együtt arra az eredményre vezettek, hogy *a sumírok típusukat illetőleg a turáni néptörzshoz állanak a legközelebbi rokonságban* és így a sumírok népe tagja ~~ama~~ nagy turáni ágnek, a mely az ural-altaji törzs *altaji* ágából eredt. A sumírok tehát az altaji csoporthoz tartozó turk-népek legrégibb elődei-
nek egyik ága. De bizonyos történeti archaeologiai tények is szólnak e feltevés mellett. Alsó-Egyiptomban az egykori Moeris-tó (a mai Fajum) vidékén elterülő

régi Tanis és Bubastis városok helyén pásztorkirályok képmásai kerültek napfényre, a kiket *Virchow*-nak arczvonásai és fejalkatuk alapján tett vizsgálatai kétségkívül turáni eredetűeknek bizonyították. Brugsch meg éppen-séggel úgy nyilatkozik,¹ hogy helyes hasonlat, ha egy tudós (Hommel) egy tollvonással az ősidő törökjeinek mondja őket. — Az egykor nagy és előkelő Bubastis város romhalmán *Naville* által eszközölt ásások nagyszerű templomépítmény maradványait juttatták napfényre és nem kis csodálatot keltett, hogy egy hatalmas templomterem ajtóbejáratánál két hiksosz-királynak a *turáni* typus összes jellegzetességeivel bíró fekete granitból való szobrát fedezték fel. Ezeknek a jelenleg a British Museumban őrzött kőemlékeknek egyike *Apopi* király, másika *Re-ian* fejedelem nevét viseli, a mely nevek *Naville*-t önkénytelenül is emlékeztették *Apophis*-ra, keresztény hagyomány szerint József fáraójára és *Rian*-ra, a ki az arab hagyomány szerint az ifjú Józsefet nagyvezérévé tette. Valószínű tehát, hogy Bubastis volt a két turáni származású király székhelye. De honnan erednek ezek a turáni eredetű hiksosz-királyok és kik voltak ezek a hiksoszok?

„Uralkodott nálunk“ — így beszéli el Manetho, „Egyiptomi nevezetességek“ című könyvének második részében — „egy Timaos nevű király. Uralkodása alatt az istenség irányunkban ellenséges indulattal viseltetett és silány eredetű emberek jöttek Keletről megint Egyiptom ellen, elfoglalták könnyen, harcz nélkül és erőszakkal birtokukba vették. Miután pedig az ország vezetőit legyőzték, a városokat rettentő tűzzel

¹ „Josef in Aegypten“ (Deutsche Rundschau 1890. 243).

pusztították el és szétrombolták a templomokat. Minden benszülöttel a legellenségesebben bántak el, sokat legyilkoltak közülök, sokat asszonyokkal és gyermekekkel együtt rabságba hurczoltak. Végre maguk közül egyet királylyá tettek, akinek neve *Salatis* volt. Ez Memphisbe jött, a felső és alsó országban adót szedett és a legalkalmasabb helyen őrséget állított. Mindenekelőtt azonban a keleti részeket erősítette meg, mivel az akkortájt hatalmas assyrok támadásától félt és midőn a bubasti Nil-ágtól keletre egy igen kedvező fekvésű várost Auarist talált, benépesítette, hatalmasan megerősítette és 140.000 nehéz fegyverzetű embert hagyott ott őrizetére. Ide csak nyáron jött, részint, hogy gabonát és zsoldot osszon szét, részint azért, hogy külső veszélyek esetére a csapatokat pontosan begyakorolja . . . Az egész nép azonban Hykussos-nak neveztetett, azaz pásztorkirályoknak.“

Manetho-nak, az egyiptomi papnak és történetírónak ez a tudósítása alapja mindama ismereteinknek, a melyeket a hikszoszok beözönlését illetőleg birunk. Igaz ugyan, hogy a rövid tudósítás csak általános nagy vonásokban ismertet meg a történt eseményekkel, mindazonáltal sok olyat tartalmaz, a mi helyes nyomokra vezethet bennünket.

Az emlékeken nem találjuk a *hikszosz* nevet, hanem helyette a vele egyenértékű „*Mentiu selet*“¹ azaz „a sivatag hegységének mentiu“-ja elnevezést. Ez a Sinai hegy alján lakó beduinok neve, a melynek helyére később a šasu név lépett. Ha'tšepsut királynő egyik felirata² *amu*-nak, azaz a syriai tarto-

¹ A'ahmes felirata 16. sor.

² Recueil de travaux III. S. 3; VI. tábla 3, 37. sor.

mányok lakóinak mondja őket. *Amu* t. i. nem egyéb a sémi *am* szónál, a mely népet jelent és később a syriai néptörzsek elnevezésére szolgált.

Ezek szerint tehát kétségtelen, hogy a hikszoszokban kanaanbeli nomádokat kell látnunk, a kiknek az egyiptomi kormány politikai tehetetlensége lehetővé tette, hogy a gazdag nilusi tartományokba betörjenek. Ezek nemsokára alkalmazkodtak az egyiptomi műveltségi állapotokhoz és a benszülött egyiptomiak által megszokott szellemben uralkodtak. De a hikszoszok mindazonáltal számos sémi kulturelemet is meghonosítottak; így pl. minden kétséget kizáró tény, hogy velük hatolt be Egyiptomba a csatamén és a harczy szekér. *A hikszoszok tehát nagyjában sémi eredetű nomádok voltak.* Honnan erednek azonban a fentebb említett *turáni* származású hikszosz királyok?

Erről Manetho könyvének fentebb idézett helye nyújt némi felvilágosítást. Itt a következőket olvashatjuk: „Mindenekelőtt a keleti részeket erősítette meg, mivel az akkortájt hatalmas assyrok támadásától félt.“ Tudjuk azonban, hogy az assyrok csak sokkal később jutottak hatalomra. Manetho tehát az „assyri“ elnevezést bizonyára nem a szó szoros értelmében vette, hanem általában annak a földterületnek a lakóit értette alatta, a mely vidéket egykor babyloniaiak és assyrok népesítették be, a kiknek nyelve sok századdal Manetho előtt az a sémi nyelv volt, a melyet mi még ma is *assyri* nyelvnek nevezünk és a melynek tudományos feldolgozását „*Assyriologia*“ néven foglaljuk össze, bár nemcsak a szoros értelemben vett assyri, hanem a babyloni nyelv is odatartozik. Ezeket a feltevéseket kétségteleneknek tekintve világos képet nyerünk az itt fölvetett kérdésekről. Az ékírásos fel-

iratok u. i. azt a történeti tényt ismertették meg velünk, hogy a babyloni birodalmat a Kr. e. III. évezredben elamita hordák támadták meg és oly erősen szorongatták, hogy annak következményei kb. a Kr. e. 1900. évig voltak észrevehetőek. Ennek legközelebbi eredménye az volt, hogy a babyloniaiak Palesztina kanaanjaival bizonyos barátsági viszonyba léptek és hogy az akkor már túlnyomólag sémi eredetű babyloni népesség¹ nagy része az elamiták részéről ugyancsak szorongatott kanaanbeliekkel együtt a Nílvölgybe hatolt és Egyiptom akkori állapotaitól kecségtetve állandóan letelepedett. Babylonia lakossága azonban ha túlnyomóan sémitákból állott is és a sémi kultúrát művelte — még mindig foglalt magában számos sumir elemet (hiszen még a sémi királyok feliratait is új-sumir nyelven fogalmazták), úgy egy Babyloniának és Kanaannak az elamitáktól kiszorított sémitái között is valószínűleg sumir elemek foglaltak helyet, akik azután ama családok törzsét alkották, a melyekből a fent említett turáni eredetű hikszosz királyok származtak.

Ily módon nemcsak a turáni eredetű hikszosz királyokat illetőleg fölvetett kérdésünk nyer megoldást és magyarázatot, hanem *a sumírok turánizmusáról szóló tétel is természetes megokolást talál*. Mint-hogy t. i. a hikszosz királyok között is turáni származásúakra találunk, a hykszoszok pedig kanaanbeli

¹ Babyloniának korábbi sumir elemét már kb. 2700-ban Kr. sz. e. háttérbe szorította a sémitizmus. Nínben, egy középbabyloniai városban sémi nemzetiségű uralkodók lépnek fel, kik felirataikban magukat mint Nibur pásztorai, Úr főnökei, Nunki papjai, Uruk urai, Nisinna királyai, Kingi és Burra királyai nevezik.

nomádok voltak, a kikhez az elamitáktól kiszorított babyloniaiak is csatlakoztak, a turáni származású hikszoszkirályok csakis azon babyloni családokból származhattak, a melyek a nem sémi, tehát ama sumir elemekből álló néptörzshez tartoztak, a mely egykor az elamitáktól Babyloniából kiszorítva Kanaanba vonult, később pedig az ugyancsak az elamitáktól szorongatott kanaanbeliekkel a Nilusvölgybe hatolt és itt állandóan letelepedett.

A sumírok tehát oly néptörzshez tartoztak, a melyben ama népcsaládok elődét kell látnunk, a melyekből a turánok is származtak.

Az itt nyújtott fejtegetések azonban legalább még jelenleg az egyedüli alapot szolgáltatják a sumírok és az ural-altaji törzs altaji ága között levő rokonsági viszony reális módon való felépítésére; nyelvészeti szempontból a sumir nyelv és az indogermán nyelvek között éppen úgy, mint az előbbi és az altaji nyelvek között több érintkezési pontra akadhatunk, bár az ural-altaji törzs altaji ága az, a melyhez a sumir nyelv leginkább simul.

Figyelemre méltók azok a mindenesetre nem egészen kifogástalan bizonyítékok, a melyekkel *Hommel* még a legújabb időben is a sumírok és turk népek rokonságát és szoros érintkezését igyekszik megokolni. Könyve, *Grundriss der Geographie u. Gesch. d. alt. Orients*, 23. oldalán a következőket mondja: „A legrégibb vallásos szövegek, a melyek a sumíroktól a papi iskolák gyűjtő tevékenysége folytán reánk maradtak, varázsló és ráolvasási formulák, a melyek a mindenfelől az emberre ható rossz szellemek befolyása ellen irányulnak és a melyeket varázsló papok olvastak föl; mindmegannyi azzal a jellegzetes befejezéssel bir: „az

ég nevében legyen ráolvasva, a föld nevében legyen ráolvasva!“ Ég és föld tehát az összes rossz szellemek fölött álló két legfőbb hatalom volt. Ez a babyloni pantheon három legfőbb istenének az elrendezésében is kifejezésre jut, Anu (az ég óceánja), Bél („úr“ $\alpha\alpha\tau'$ $\epsilon\epsilon\sigma\chi\acute{\eta}\nu$, sumirul *En-lilla*, „a levegő ura“) és Ía (sumirul *En-ki* „a föld ura“, míg Ía, „ház“, ill. „holdállomás“, a chaldeai holdistennek csak később reá átruházott mellékneve), a hol az ég és a föld közé csak az e kettőt egymástól elválasztó légűr megszélyesítését kapcsolták be. Épp olyan azonban még ma is a turk népek vallása, az ú. n. samanizmus; és hogy itt is, amennyire csak visszapillant-hatunk, a többi szellemmel szemben az első szerepet játszották, arra az ó-török feliratok is tanítanak, amelyek mindjárt a primitív kosmogoniával kezdődnek: „amikor fönt a kék ég és lent a sötét föld keletkezett, kettőjük között keletkeztek az emberek.“ Az ég ez, a mely „erőt kölcsönöz“ nekik és „kegyes“ irántuk és amelyet, ha egyedül megnevezik, mint legtöbbször történik, egyuttal a földet is magában foglalja; más istenek e feliratokban egyáltalában nem fordulnak elő.“

Semmi esetre sem akarjuk e kérdésben a tudományos kutatást megelőzni, sem e helyen oly pontokat magyarázni, a melyek amúgy is más helyütt kerülnek megbeszélésre. Másrészt azonban kikerülni óhajtjuk az elfogultság látszatát és az egyoldalúság szemrehányását, a miért is szükségesnek tartjuk C. P. Tiele világhírű történész nézetének a megismertetését. Tesszük ezt pedig csak azért is, mert így legjobban tudjuk meg, hogy a nyelvészet maga e téren nem vezethet célra. C. P. Tiele „Babylonisch-

assyrische Geschichte“ cz. könyvének 62 oldalán a következőképen nyilatkozik:

„Mindama feltevések, a melyek a sémi előtti nyelv avagy a két tájszólás és a Sumir és Akkad országok között levő kapcsolatról szólnak, annyira laza összefüggésűek és oly gyenge alapon állanak, hogy jelenleg figyelembe se vesszük. Fölötte valószínűtlen, hogy a turániak, akár mongolok, akár ural-altajiak, a babyloni sémiták elődjei és tanítómesterei voltak. Ha a nyelv, a melylyel ezt bebizonyítani törekedtek, nem is mesterséges, hanem valamikor élő volt, mégis még oly kevéssé kikutatott és olvasása annyira bizonytalan, hogy oly nyelvekkel való összehasonlítása, a melyek mint a turániak a fejlődés egész más fokán állanak és alakilag annyira elváltoztak, hiábavaló fáradozás volna. Az a hypothesis pedig, hogy az ékirás sajátosságai csak abból a feltevésből magyarázhatók, hogy ez az írás eredetileg nem az assyr, hanem más nyelv számára szolgált, a fölhozott ellenvetések daczára is a legvalószínűbb, bár alapos átalakulásra szorul, míg az a hypothesis, a melylyel az előbbi helyettesíteni akarták, föltétlenül elvetendő. Ennél többet jelenleg nem mondhatunk. A nyelvet illetőleg azonban, a melyből az assyr írásrendszer jegyei hangértéküket kölcsönözték, az a gyanítás állitható fel, hogy a helyes olvasásnak behatóbb tanulmányozás által való biztosításával mindinkább kiderül majd, hogy sokkal közelebb áll a sémi nyelvekhez, mint eddigelé hinni hajlandók lettek volna és talán az ú. n. chámi-kusita csoporthoz tartozik. A babylon-assyr társadalom tehát régebben és nem tisztán sémin alapul; a mit ennek köszönhet és a miben ezt talán fölülmulta, csak a régi emlékek folytonos tanulmányozásával állapítható

meg. *Ó-chaldaeainak* nevezzük, mert a későbbi Chaldaea kiindulási pontja volt Mesopotamiában.“

Más helyütt (idézett könyvének 100. oldalán) Tiele azt mondja, hogy „kényszerítve éreztük magunkat arra a feltevésre, hogy Babyloniában és Assyriában a sémi kulturát egy másik előzte meg, a melyet leginkább *ó-chaldaeainak* szeretnők nevezni.“

Ebbeli véleményét Tiele élete végéig vallotta és egyik 1900-ban tavaszkor hozzám intézett levelében e kérdésről a következőképen nyilatkozik: „Ismélt vizsgáladások csak bebizonyították azt, a mit 1885-ben e kérdést illetőleg a „*Babylon-assyr. Geschichte*“ cz. könyvemben és a „*Zeitschrift für Assyriologie*“-ban irtam.“

Babylonia ez őslakosságának azonban semmi esetre sem volt az őshazája. Bölcsője nem Babyloniában állott, hanem úgy látszik, hogy a méd hegységekből, a mi mindig eredeti hazájokként szerepelt, kerültek az Euphrates vidékére. Utóbb a semiták szorították ki, a kik népvándorlás útján délnyugatról, Arábiából (Ed Meyer¹), mások szerint északkeletről a kurdistáni hegység hágóin át (Guidi és mások²) kerültek a két folyam országába és lassanként, bizonyára csak évszázadokig tartó súlyos küzdelmek után a régibb sumir lakossággal egységes egészsze, új, úgynevezett babyloniai — sémita néptörzssze olvadtak egybe. A történeti időben, midőn az ékirású források megszólalnak, a ~~sumir~~ sumir nyelv már kihalt és általában már csak mint irodalmi nyelv volt használatban, akár napjainkban a latin nyelv.

¹ Geschichte des Altherthums, I. 207. l.

² Memorie dalla classe di sc. mor. (R. Accademia dei Lincei). III. 1879, 566. köv. II.

Már a Kr. e. IV. évezred kezdetén Észak-Babyloniában sémi gyarmatokra találunk és a III. évezred közepén a sémiták Észak-Babyloniában már az uralkodó elemet képezik. Ez az oka annak, hogy már Agadi ősrégi királyai és Erech legrégibb királyai is — mint Szargon és fia Naram-Szin — mind sémiták voltak.

A mint így a semitismus mindinkább erősödött és magának a sumír kulturának a fenntartása daczára is a sumír lakosságot mindinkább kiszorította, egy részök kb. K. sz. e. 2000. év körül a közös háztűzhelyet északkeleti irányban elhagyva, az assyri birodalmat alapította meg, a melynek ez az új sémi lakossága a sumírokkal semmiféle érintkezésben nem lévén, sémi típusát (a hosszukás fejet, erős fekete hajzatot és hosszú szakállt, szemben a barnahajú, de többnyire kopaszra nyirt szakálltalan előrenyúló pofacsonttal bíró sumírral) sokkal tisztábban őrizte meg mint Babyloniában, a hol a két néptörzs egybeolvadása fölötté gyorsan történt.

*

Babylonia és Assyria lakói *földműveléssel* foglalkoztak. Ez országok népe Egyiptom mellett az ó-kor legelső földművelő népei közé tartozott. Földjüket egyes csatornázás által állandó szántófölddé és kertekké varázsolták. Egész Babyloniát számtalan csatorna szelte át, a melyek az Euphratest egyrészt a mélyebben folyó Tigrissel, másrészt magával a tengerrel kötötték össze. Ez által azt érték el, hogy az évenként bekövetkező áradás idején az ország általános elárasztását megakadályozták, azonkívül a talajt egyenletesen öntözhatték. Ugyanaz a föld, a mely ma

puszta és sivár, a mely mérget lehelő mocsaraival valósággal a halál völgye, rablók és gyilkosok menedékhelye, egykor Ázsia éléskamrája volt. Buzát és árpát termesztettek, sesamot és kölest, szóval mindenmű gabonát. Nagyban üzték a kertészetet és bortermelést is. E mellett nagy súlyt fektettek az iparra és kereskedésre. Iparuk fő ágai a téглаégetés, az asphalt előállítás, a kosár- és gyékényfonás, a fa- és elefántcsontfaragás, a vászon- és posztószövés, a biborfestés és himzés voltak; sok sót és petroleumot aknáztak ki sótartalmú naphta-forrásaikból, az illatos olajakat és kenőcsöket nagyban gyártották.

Babylonia és Assyria lakói általános jólétnek örvendtek; a nagyvárosi élet még meglehetősen pompás is volt.

Hogy egyébként aránylag sok volt a szegény és pénzben szűkölködő ember is, az csak természetes. Különösen a kisbirtokosoknak a sorsa nem volt valami irigylésre méltó, a mennyiben ennek a földhöz kötött osztálynak az élete folytonos küzdelmek és fáradalmak között ment végbe. A vetés idején gabonára volt szüksége, aratáskor meg pénzre, hogy a termést betakaríthassa. Ily körülmények között számtalan kölcsönüzleteket kötöttek és feltűnő, hogy épp a papság léptetett életbe ilyenekkel foglalkozó pénzügyintézeteket, hogy ily módon a templom pénztárát gazdagíthassák.

Fölötte nagy kiterjedésű volt a *rabszolgakereskedés*, a mely adás-vétel és cserén alapult. A rabszolgaosztály mindkét nemből alakult és legelső sorban hadifoglyokból állott. Minden egyes rabszolgát arczára vésett jellel külsőleg is felismerhetővé tettek, de nyakukon olivbogyó alakú agyaggyöngyöket is viseltek, a melyeken nevük, uruk neve és megszerzésük

kelte is be volt vésve. A rabszolganő rendszerint ura mellékesége is volt és gyermekeit az úrnak a magáéinak kellett vallania, mert különben rabszolgák maradtak.

Kereskedelmök igen kiterjedt volt: az Aegaei tenger keleti partjáig és Közép-Ázsiáig nyúlt. Világhírűek voltak datolyáik, kosaraik és gyékényeik, nemkülönbön pompásan festett vagy himzett kelméik is. E mellett jól értettek az állattenyésztéshez, szerették a vadá-

Assurbanipal király oroszlánvadászaton. (London, Brit. Mus.)

szatot és halászatot és nem hanyagolták el a bányászatot sem, a mennyiben ez utóbbi a talaj physikai alkata mellett egyáltalán lehetséges volt. Nagyon szerettek vadállatokra, kivált oroszlánokra vadászni.

Nem egy dombormű ábrázolja a királyt, a mint oroszlánokra vadászik és a királyok évkönyvei valamint a többi emlékfelirat is a lehető legtüzetesebben tárgyalja a vadászatokat. Így I. Tiglatpilezar (körülbelül 1100 körül) évkönyveiben a következőket olvassuk:

„Nindar és Nirgal istenek hatalmas fegyverüket és fenséges ijjukat uralkodói kezeimnek kölcsönözték.

Jóakaróm, Nindar védelmében Mitáni ország sivatagjában négy erős hatalmas vadbikát terítettem le; hatalmas ijjammal, vasbuzogányommal és éles lándzsámmal életüknek véget vetettem, bőrüket és szarvaikat Assur városomba hozattam. Charrân országban a Chabur partjain tíz hatalmas elefántot öltem meg; négy elefántot élve fogtam el. Nindar isten védelmében, a ki szeret engem, ifjúi bátorsággal erőm vadságában 120 oroszlánt öltem meg; 800 oroszlánt szekeren terítettem le. A mező különböző állatjait és az ég mindenféle madarát is haza hoztam“.

Ekirály egyik obeliszkjén a következőket olvashatjuk:

„Vészthozó, hatalmas vadbikákat ölt meg; elefántokat terített le ijjával és élő elefántokat is fogott és hozta őket Assur városába. Ifjúi bátorsággal, ereje vadságában 120 elefántot ölt meg fegyverével. Magasan fekvő erdőket keresett fel, hogy vadászhasson. A hideg, jégeső és hó napjain, azokon a napokon, a melyeken a Šukudu csillag ismét láthatóvá válik a keleti égboltozaton, Assyria és Naïri országok hegysegeiben antilopákat, szarvasokat és bakkecskéket fogott. Leopárdokat, hiúzokat, vad kutyákat, vaddisznókat és struczmadarakat ölt meg, vadszamarakat, gazelákat és sakálokat terített le“.

Általában bátor és vitéz népek voltak, kitartók a háborúban és vakmerők minden veszélylyel szemben. A modern irodalomban sokszor úgy szerepelnek, mintha különösen ~~ám~~manyosak, kegyetlenek és vérszomjasok lettek volna. Ez utóbbit főleg az emlékek ama tudósításai és ama feliratok alapján állítják, a melyekben avval dicsekszenek, hogy ellenségeiket felkonczolták azok hulláit megcsonkították, városaikat elpusztították és elégették, asszonyaikat meggyalázták és még gyer-

mekeiknek sem kegyelmeztek. Így pl. Assurnazirpal harczi történeteiben a következőket írja:

„A harczosok visszavonultak és Nistun bejáratánál egy hegycsücsot foglaltak el, a mely felhőként csüngött az égen; a hová királyi elődeim közül senki sem hatolt, oda jutottak be madarakként a harczosaim; az ellenség 260 emberét teritettem le, fejeiket levágtam és halomra raktam. A hatalmas erdei hegy-

Jelenet a balawati bronzkapún. London, Brit. Mus.

ségek kellő közepén fekvő városokat elpusztítottam, tönkre tettem és elégettem. Nistun város urának Arbe-lában lehúztam a bőrét és a falakra akasztattam“.

Még rosszabbul járt Assurbanipal egyik ellensége. „Assurbanipal megcsonkította férfi-erejét, kivájta a szemét, kutyabilincsekbe verte és kalitkába zárta.“ Bizonyára hajmeresztő tudósítások. De legyünk igazságosak, vajjon kedvezőbbek-e azok a tudósítások, a melyeket korunk harcztereiről kapunk. Ha a háború

istennője szárnyra kél, a sors nem ismer irgalmat. A diadal mámorában az ellenség sok olyat megenged magának, a mi a civilisatio és emberiség érzelmeivel sehogy sem fér össze. Nincs helye az irgalomnak; a nemzetközi jog szabályaival és tételeivel daczolnak, sőt azokat ki is gúnyolják. Emlékezzünk csak azokra a tudósításokra, a melyeket 1878-ban a bolgár harcz-térről kaptunk; gondoljuk meg, mint viselkedtek a modern és emberséges gondolkodású európaiak az

Assurbanipal kivágta ellenségének a szemét. London, Brit. Mus.

utolsó chinai hadjárat alkalmából — kirabolták a nagy császári könyvtárat, a régi, híres csillagdát stb. — tekintsünk vissza arra, mint bántak el a háborúban az angolok a szabadságukért harczoló búrokkal és vegyük szemügyre a czári önkény kegyetlen és barbár viselkedését az ártatlan, szabadság után áhító alattvalók millióival szemben, akkor ítéletünk bizonyára nem lesz oly szigorú a babyloniaiak és assyrok barbár eljárása fölött, a mely több mint 3000 évvel előzte meg korunkat.

A két folyam országának éghajlati viszonyai az ókorban körülbelül ugyanazok lehettek, mint jelenleg, bár az ország mesterséges csatornázása kedvezőleg hatott az éghajlatra. Nyáron rendkívül nagy meleg uralkodik, a hőmérséklet árnyékban a 120° Fahrenheit-ot, tehát körülbelül 50° C.-t vagy 40° R.-t is meghaladja. Még nagyobb mértékben nyomasztólag hat a hőmérséklet a nedves tengerpart közelében. A tél, a mely rendesen november havával kezdődik, fölötté esős, de nem hideg, úgy hogy hó és jég, a mi telünk jellegzetes vonásai, sohasem fordulnak elő. Az esős időszak főrészt november és december havak alkotják, míg májustól novemberig igen ritka az eső. Igaz ugyan, hogy nyáron a rendkívül erős viharok nem tartoznak a ritkaságok közé, de ezek csak homokfelhőket hoznak a sivatag felől, de sohasem esőt. Mások az északkeleti és a Tigris balpartján fekvő hegyes vidékek éghajlati viszonyai. Az éghajlat ott hűvösebb és nedvesebb és a meleg sem hat oly nyomasztólag; az északkeleti hegyes vidéken a hideg néha nagyon is érezhetővé válik.

És ha ily viszonyok között Babylonia az ókorban mégis Ázsia gabonakamrájává és földi paradicsommá vált, akkor ez ország régi lakóiban ernyedetlen szorgalmat, a legnagyobb kitartást és felette nagy élelmességet kell feltételeznünk. Csak ily tulajdonságokkal rendelkező nép csálhatott ki a földből oly kincseket, a melyekkel a két folyam országa méltán dicsekedhetett. „Csak ily nép tehetette az Euphrates és Tigris országát azzá, a mi az előbbi századokban volt”.¹ A legnagyobb csodálattal kell ez ország régi lakóira

¹ C. P. Tiele, *Babylon.-assy. Geschichte*. I. 53.

gondolnunk és fájdalmas csüggedéssel a jelen állapotokra tekintenünk.

Irodalom: Austin *Layard*, Niniveh and its remains. London, 1848. — U. a. The Monuments of Niniveh. London, 1849—1853. — U. a. A popular account on the excavations of Niniveh. London, 1851 U. a. Discoveries among the ruins of Niniveh and Babylon. London, 1853. — G. *Smith*, Assyrian Discoveries, an account of explorations in 1873—74. London, 1875. — Eberhard *Schrader*, Keilinschriften und Geschichtsforschung. Giessen, 1878. — U. a. Zur Geographie des assyrischen Reichs. Sitzungsber. d. kön. Akad. d. Wiss. Berlin 1890. — U. a. Keilinschriftliche Bibliothek. — Friedrich *Delitzsch*, Wo lag das Paradies? Leipzig, 1881. A. *Delattre*, Esquisse de Géographie assyrienne. Bruxelles, 1883. — Fritz *Hommel*, Geschichte Babyloniens und Assyriens Berlin, 1885. — U. a. Grundriss der Geographie und Geschichte des alten Orients. München, 1904. — E. de *Sarzec*, Découvertes en Chaldée. Paris. 1884. — J. *Menant*, Ninive et Babylone Paris, 1887. — C. P. *Tiele*, Babylonisch-assyrische Geschichte. Gotha, 1886—1888. — H. *Winckler*, Geschichte Babyloniens u. Assyriens. Leipzig, 1892. — U. a. Geschichte der Stadt Babylon (Alte Orient, VI, 1). Leipzig, 1904. — G. *Maspero*, Histoire ancienne des peuples de l'Orient classique Paris, 1895. — F. *Kaulen*, Assyrien und Babylonien. Freiburg i. B. 1899. — H. V. *Hilprecht*, Explorations in the Bible Lands. Philadelphia, 1903. U. a. Die Ausgrabungen im Bêl-Tempel zu Nippur Leipzig, 1903. — U. a. Excavations in Assyria und Babylonia. Philadelphia, 1904. — U. a. Die Grabungen in Assyrien u. Babylonien. Leipzig, 1904 — R. *Zehnpfund*, Die Wiederentdeckung Ninives (Alte Orient, V 3) Leipzig, 1903. — ~~R~~ H *Weissbach*, Das Stadtbild von Babylon (Alte Orient, V. 4). Leipzig, 1904 — C. *Bezold*, Ninive und Babylon (Monographien zur Weltgeschichte XVIII.)

II.

AZ ÁLLAM SZERVEZETE ÉS A KÖZ- IGAZGATÁS.

A legrégibb időben az állam szervezete még nem volt szorosan megállapítva. Nyilván ugyanazok a viszonyok uralkodtak itt, mint Egyiptomban annak legrégibb története idején. Minden városi kerület magában egészet képezett, még pedig mind politikai, mind vallási tekintetben. Minden kerületnek megvolt a maga istensége és így saját szentélye, de önálló főnöke is, a ki a királyi és papi hatalmat egyesítette egy személyben. Ezeket *patíszi*-nek nevezték. Az egyes kerületeknek a szomszédos kerületekkel való vetélkedése nem ritkán surlódásokat okozott, a mennyiben egyes kerületek fejedelmei a saját területükkel szomszédos kerületek fölötti fönhatóságra is törekedtek. Ennek az lett a következménye, hogy egyes kisebb kerületekből egy nagyobb képződött és ennek az a város lett a középpontja, a melynek patíszija győzedelmeskedett. Így keletkezett idővel egy dél- és egy észak-babyloniai birodalom, hasonlóan ahhoz, mint a hogy Egyiptomban a sok kerületi fejedelemségből még a Mena előtti időben két biro-

dalom, Felső- és Alsó-Egyiptom alakult. A mint Egyiptomban Mena erős keze egyesítette a két országot egy összbirodalommá, úgy viszont Babyloniában *Hammurabi* erőteljes és bölcs kormányza Észak- és Dél-Babyloniából egy nagy birodalmat alakított, a mely ezentúl egy jogar és egy korona alá tartozott. A királynak „Babylonia királya, Sumír és Akkad királya“ volt a czíme és így mintegy már a királyi czim is kifejezi, hogy Dél-Babylonia (Sumír) és Észak-Babylonia (Akkad) egy birodalommá egyesítettett. E tekintetben tehát megfelelt Babylonia Egyiptomnak, mert Egyiptomban is az egész birodalom uralkodójának *szuten baáti*, vagyis „Felső- és Alsó-Egyiptom királya“ vagy *hak tavi*, „mindkét ország uralkodója“ volt a czíme. Az egyiptomi király saját magát *Ra fiá*-nak nevezte és ennek megfelelően a babyloniaiak királya majdnem mindig ezzel a jelzéssel toldotta meg czímét: *Samas isten kegyeltje és Marduk isten kedvence*. A király volt a legfőbb törvényhozó és egyszersmind a törvények legfőbb őre. Első tanácsadója a *tartannu* volt, egyúttal a csapatok főparancsnoka is. Babylonia par excellence jogi állam volt. Törvénykönyve, a *Code Hammurabi*, a mely már a Kr. e. XX. században keletkezett, igazán csudálatra méltó és a legkiválóbb jogtudósok figyelmét magára vonta. Körülbelül 282 törvényt tartalmaz — a szöveg egy megrongált helye miatt számukat nem lehet pontosan megállapítani —, a melyek egy legújabbban (az 1902. év elején) *De Morgan*, francia archaeologus és *Scheil* dominikánus szerzetes által fölfedezett $2\frac{1}{4}$ méter magas diorittömbre vannak vésve. Már a fölirat arról értesít, hogy ezek „jogi határozatok, a melyeket Hammurabi, a bölcs király, állapított meg“ . . .

„Hogy az erős ne ártson a gyöngének, hogy az árvákat és özvegyeket biztosítsam, Babylonban, Anu és Bél városában, fölemeltem azok fejét; Í-sag-iluban, a templomban, a melynek alapja olyan szilárd, mint az ég és a föld, az ország igazságszolgáltatásának, a vitás kérdések eldöntésének és a bajok meggyógyításának céljából drága szavaimat emlékkövemre irtam és reávésettem képemet, mint az igazságosság királyának képét Samas, az ég és föld nagy birájának parancsára tűnjék föl az igazságosság az országban; uram, Marduk parancsából ne érje pusztulás emlékemet. Örökké hangoztassák nevemet Í-sag-iluban, a melyet szeretek; az elnyomott, a kinek pörös ügye van, jöjjön képem, az igazságosság királyának képe elé, olvassa a föliratot és tudja meg drága szavaimat; a fölirat világosítsa meg ügyét és találja meg jogát! Megkönnyebbült szívvél fohászkodjék azután: „Hammurabi olyan úr, a ki atyja alattvalójának! . . . Később, örökkön örökké tartsa a király, a ki az országban van, az igazságosság szavait, a melyeket emlékkövemre irtam, szeme előtt; ne változtassa meg a törvényt, a melyet én adtam az országnak, a határozatokat, a melyeket én rendeltem; emlékemet ne rongálja meg! Figyeljen a szavakra, a melyeket a föliratban irtam; mutassa meg neki a fölirat az ország vezérfonalát, elvét és törvényét, a melyet én adtam, a döntéseket, a melyeket én mondtam ki. E szerint uralkodjék alattvalói fölött, szolgáltasson nekik igazságot, hozzon határozatokat, irtsa ki országából a gonoszokat és vétkeket és részesítse alattvalóit jólétben! Én vagyok Hammurabi, az igazságosság királya, a kinek Samas adta a jogot.“ Ezekkel a szavakkal vezeti be Hammurabi a maga

törvénykönyvét, a mely ez idő szerint az ilyenmő ismert emlékek között nyilván a legrégibb. Még kevéssel ezelőtt pedig a Mózes-féle törvényt jelölték és jellemezték a legrégibb törvénygyűjtemény gyanánt. A *de Morgan* vezetése alatt álló francia expeditio 1901. évi deczember és 1902. évi január havában Susa Akropolisának halmán hatalmas dioritkő három töredékét ásta ki, a melyek e sok évszázaddal régebbi törvénygyűjteményt ismertettek meg velünk. E három töredék szerencsés véletlen folytán egy egészsze volt összeilleszthető és ma a párisi Louvre látogatói megcsodálják bennök az emberi szellemnek már a régi ókorban teljes kifejezésre jutott működését.

S valóban, hogy ha e törvénykönyvet kísérő szavakat olvassuk, nem hiszünk szemünknek. Az ó-kori Kelet egyik fejedelme, a kit négy évezred választ el tőlünk, kötelességének tartotta országának joggal és törvénnyel való ellátását; *az ó-kori Kelet egyik fejedelme amaz óhajának ad kifejezést, hogy alattvalói ne „urukat“, hanem „atyjukat“ lássák benne!* És valamilyen Mózes törvényét nem saját és általa szerkesztett szellemi termék gyanánt, hanem isteni adományként adja át az izraelitáknak és a mint manap a fejedelem „isteni kegyelemből valónak“ czimezteti magát, úgy mondja Hammurabi: „a fejedelem, Bél istentől hivatott, vagyok én“. Törvényeihez csatolt epilógusában meg többször említi, hogy csak az istenek parancsait teljesíti, ha ezeket a törvényeket kihirdeti. „Samas, az ég és föld nagy bírójának parancsára igazságosság legyen az országban, Marduk, az én uram parancsára emlékem semmiféle csorbát ne szenvedjen.“ Ezzel a törvénytáblával urának, Marduknak, tiszteletet akar szerezni, Marduk szívét fölvidítani és *alattvalói-*

nak jólétét előmozdítani. „A ki ezt az okmányt olvassa, egész szívével imádkozzék Mardukhoz, az én uramhoz, és Zarpanithoz, az én úrnömhez; akkor a védőistenségek és istenek, a kik az „É-šagil“ templomba lépnek, az illető óhajait Marduk, az én uram és Zarpanit, az én úrnöm előtt pártfogolni fogják.“

A $2\frac{1}{4}$ m. hosszú, fent 1'65 m., lent pedig 1'90 m. kerülettel bíró kő felső részének elülső oldalán levő domborművön *Samas* isten van ábrázolva, a mint trónján ülve, a maga előtt álló *Hammurabi*-nak, a babyloniaiak királyának, utasításokat ad, hogy — mint az alább álló szövegből kitűnik — „*országának igazságos törvényt és jámbor erkölcsöt*“ adjon. Ezután következik 44 feliratos hasáb kb. 282 törvényt (számuk — mint már említettem — egy sértett hely miatt nem állapítható meg pontosan), a melyek az összes perkérdéseknél: vételt és eladást, bérbeadást és kölcsönt, lopást, rablást, gyilkolást, szándékos és véletlen emberölést, idegen tulajdon károsítását stb. illetőleg, a bírónak az ítélet hozatalának alapjául és irányadóul szolgáljanak. E mellett a munkás és munkaadó között levő viszonyokat, házasságok egymással szemben fenforgó igényeit, törvényes és törvénytelen gyermekek jogait és még más sociálpolitikai viszonyok egész sorozatát törvények által szabályozták.

Tartalmukat tekintve, az egyes pontok a következőképen csoportosulnak: 1—5. pont tartalmazza a perrendtartást, különösen pedig utasításokat ad arra nézve, hogy bizonyíthatatlan vádak, nevezetesen a bírókkal szemben, miképen nyomozandók ki és rendelkezik arról, hogy a bíró részéről esetleg elkövetett tévedést mikép kell jóvátenni. 6—20. pont a lopást tárgyalja, különös tekintettel a templomi és

királyi javak elidegenítésére. Itt történik említés arra nézve is, hogy mi a teendő oly esetben, a mikor elveszített jóság idegen kezekben találtatik. A 21—25. pont betörésről és rablásról szól, a 26—41. pedig

Hammurabi átveszi a törvényeket a szippari napistentől.

a katonai vétségeket tárgyalja, a melyek között legsúlyosabban a szökést fenytették meg. A 42—47. pont szántóföldek bérbeadásának, a 48—52. pedig aratások elzálogosításának szabályait tárgyalja. Az

ezeket követő tizenhárom pont (53—65.) oly egyénre szab ki büntetést, a ki felebarátjának kertjét, mezejét, szántóföldjét bármily módon közvetlenül vagy közvetve megkárosítja. Ezek után következik egy kivéséstől előidézett csorba, a mely öt hasábot körülbelül 34 mondattal foglalhatott magában. A 100—107. pont oly üzletekről szól, a melyekben közvetítő vagy üzlettárs részes, a 108—111. pedig a vendéglősök igazát érinti. A 112. pont oly emberre szab ki büntetést, a ki másnak reá bízott jószágát elsikkasztja, a 113—119. pont elzálogosításról, bűnrészségről, a 120—126. pedig letéteményekről szól. Ezeket követik a házasság jogaira vonatkozó törvények, a melyek nemcsak mindkét házassfél igényeit és a gyermekek jogait szabályozzák, hanem tárgyalják a házassági ígéret be nem tartását, az elválást, a házasságtörést és a többnejűséget is. Ide tartozik a 127—194. pont, a míg a 195—214. fejezet a talio (hasonló megtorlás) törvényeit tárgyalja, a melyeket a 215-től 227-ig terjedő pontok követik, a melyek a sebészekről gyógyítás céljából ejtett sebekről szólnak. A 228—233. pont az építőmester felelősségéről nyújt útbaigazítást, a míg a 234—240. pont a hajóács és hajós jogait és kötelességeit szabályozza. Tizenkét pont (241-től 252-ig) kölcsönként állatokról és az ezeket érő vagy ezektől okozott károkról szól. Azután következnek ama törvények, a melyek a munkások jogait és kötelességeit szabályozzák és végül (278—282. pont) a rabszolgákról szóló rendelkezések.

Látjuk tehát, hogy oly törvénygyűjtemény van előttünk, a melylyel Hammurabi joggal dicsekedhetett: „hogy az erős meg ne károsítsa a gyöngét, hogy az árvákat és özvegyeket megoltalmazzam,

emlékkövemre irtam drága szavaimat és reátettem képmásomat, mint az igazságosság királyának képmását, hogy az országnak igazságot szolgáltatassak, a pörös kérdéseket eldöntsem, a károkat megorvosoljam“.

Ha az egyes pontokat olvassuk és a kritika bonczkése alá vesszük, nem átalhatjuk, hogy ezt az emléket a legfontosabbak és legjelentősebbek egyikének ne nyilvánítsuk, mert nemcsak a babyloni kultúreletről és ennek fejlődéséről, hanem az emberiség történetéről is nyújt felvilágosítást. Vannak benne olyan törvények, a melyek a bérszerződéseket, a szántóföldek, gátak és töltések, kertek és legelők védelmére vonatkozó kötelességeket, kereskedelmi jogviszonyokat és pénzkölcsönzéseket szabályozzák. Megtaláljuk benne a hadkötelesekre vonatkozó törvényeket, a lopásra, csalásra és rablásra, a hamis tanuzásra és igazságtalan birói ítéletre kiszabott büntetéseket. Szóval megtaláljuk mindazt, a mi egy rendezett jogállam alapjául szolgálhat.

Ama nagy jelentőségnél fogva, a melylyel e törvények a babyloniaiak műveltségi fokának megítélésénél és az emberiség művelődési történetének kutatásánál birnak, *szükségesnek és egyúttal czélszerűnek is tartom* — nem szószerinti, hanem inkább *tartalmukat és értelmüket visszaadó* — *magyar fordításuknak a közlését*, már csak azért is, mert eddigelé magyar nyelven még nem jelentek meg és így irodalmunkban is hézagot pótolnak.

Hammurabi törvénygyűjteménye.

1. Ha valaki mást rágalmazva gonosz tettel vádol, a nélkül, hogy bizonyítékokat szolgáltatathatna, halállal lakol.

2. Ha valaki mást gyanuval illet, a gyanusított a folyóba vesse magát; ha a folyó elragadja, a gyanu valónak bizonyult és vagyona a gyanusító tulajdonába megy át; ha azonban sértetlen marad, akkor ártatlan, a gyanusító megölessék és annak vagyonát az ártatlanul gyanusított fél vegye birtokába.

3. Ha valaki per alkalmával a törvényszék tagjait rosszakarattal vádolja, de bizonyítékokkal nem szolgálhat, megölessék.

4. Ha valaki a törvényszék tagjait megvesztegetéssel vádolja (a nélkül, hogy bebizonyíthatná), az illető per büntetését viselje.

5. Ha valamely per az ítélethozatal és megszövegezése után a bíró hibája folytán hibásnak bizonyul, az illető bíró a felelősségi büntetésnek tizenkét-szeresében marasztaltassék el és nyilvánosan örökké fosztassék meg a hivataltól.

6. Ha valaki templomi vagy királyi vagyont lop, megölessék, az orgazda is halállal bűnhődjék.

7. Ha valaki ezüstöt vagy aranyat, rabszolgát vagy rabszolganőt, barmot, juhot, szamarat vagy más egyébbet vesz családfiútól vagy rabszolgától a hatóság közreműködése és adásvételi szerződés nélkül, tolvajnak tekintessék és mint ilyen megölessék.

8. Ha valaki barmot, juhot, szamarat vagy disznót lop, a harminczszorosát adja vissza, ha a lopott jószág a templomé vagy a királyi udvaré volt, a tízszeresét pedig, ha udvarbelinek tulajdonát képezte. Ha a tolvaj

a vagyoni kötelezettségének nem tehet eleget, megölessék.

9. Ha valaki valamit elveszít és ezt másnál találja, a ki azt állítja, hogy megvette és előljárással elõtt kifizette, a tulajdonos azonban tanúk által bebizonyíthatja, hogy az elveszített tárgy az övé, akkor a vevő az eladót és a vételnél közreműködő előljárással, a tulajdonos pedig a tanukat hozza a bíró elé; ez vizsgálja meg az ügyet és eskesse meg az előljárással és a tanukat. Az eladó azután tolvajként bűnhődjék és megölessék, a tulajdonos visszakapja elveszített tárgyát és a vevő kifizetett összegéért kárpótlást nyerjen az eladó vagyonából.

10. Ha a vevő sem az eladót, sem a közreműködő hatóságot nem nevezheti meg, az elveszített tárgy tulajdonosa azonban állítását tanuval igazolhatja, akkor a vevő bűnhődjék tolvaj gyanánt és megölessék, míg a tulajdonos visszanyerje elveszített tárgyát.

11. Ha az elveszített tárgy tulajdonosa állítását tanuval nem igazolhatja, rosszakaró, és mint rágalmazó megölessék.

12. Ha az eladó meghalt, a vevő az eladó vagyonából a per értékét ötszörösével együtt nyerje.

13. Ha a vevő a közreműködő hatóságot nem állíthatja a bíróság elé, a bíró 6 havi időközönként jelöljön meg és ha ennek elteltével sem jelenik meg a vevő által megnevezett hatóság, a vevő, mint rosszakaró az illető per büntetését viselje.

14. Ha valaki másnak serdületlen fiát ellopja, megölessék.

15. Ha valaki az udvarnak vagy valamely udvarnoknak rabszolgáját vagy rabszolgánóját elszökteti, megölessék.

16. Ha valaki az udvarnak vagy valamely udvarnoknak elszökött rabszolgáját vagy rabszolganőt befogadja a házába és a háznagy nyilvános kikiáltására sem szolgáltatja ki, megölessék.

17. Ha valaki megszökött rabszolgát vagy rabszolganőt nyílt mezőn elfog és urához vezeti vissza, 2 sekel ezüstöt nyerjen jutalmul a rabszolga ura részéről.

18. Ha az a rabszolga nem nevezi meg urát, a hatóság elé vezettessék, a honnan a tényállás megvizsgálása után urának adassék át.

19. Ha a találó visszatartja a rabszolgát és sem urának, sem a hatóságnak nem szolgáltatja ki, ölessék meg.

20. Ha az elszökött rabszolga találója elől is elszökök, eskü alatt jelentse be az ügyet a rabszolga urának s minden felelősség alól szabadul.

21. Ha valaki betör, megölessék a színhelyen és ugyanott eltemettessék.

22. Ha valaki rabol és elfogják, megölessék.

23. Ha a rablót nem fogják el, a megrabolt eskü alatt nevezze meg elrabolt tárgyait és az illető helység lakói térítsék vissza az elrabolt jószág értékét.

24. Ha embereket rabolnak, a helység 1 mina ezüstöt fizessen a családnak.

25. Ha valamely házban tűz tör ki és az oltásban segédkező a házban levő tárgyakra veti szemét s ezeket ellopja, a tűzbe dobassék.

26. Ha egy katona, legyen az tiszt vagy közlegény, háború alkalmából kivonja magát katonai kötelezettsége alól s maga helyett mást küld a harcába, megölessék és helyettesítője vegye birtokba jószágát.

27. Ha tiszt vagy közkatona csatavesztés alkal-

mával fogságba kerülén, hűbérbe adott földjét és kertjét másnak bocsátják rendelkezésére, az előbbi a helységébe való visszatérésekor nyerje vissza földjét és kertjét.

28. Ha tiszt vagy közkatona fogságba kerül és fia jószágának átvételére képes, adják át neki az atyjának hűbérbe adott földet és kertet.

29. Ha a fia még serdületlen és az átvételre képtelen, a föld és kert egy harmada adassék át az anyjának fia felneveltetése céljából.

30. Ha tiszt vagy közlegény földjét, kertjét és házát elhanyagolja és más veszi birtokba és megművelteti, három év múlva pedig az előbbi hazatérve visszaköveteli földjét, kertjét és házát, ne adják neki vissza, hanem tartsa meg az, a ki birtokba vette és megműveltette.

31. Ha csak egy évig elhanyagolja és azután haza tér, adják vissza neki földjét, kertjét és házát, hogy ismét megművelhesse.

32. Ha valaki háború alkalmával fogságba került tisztet vagy közlegényt kivált és helységébe hoz vissza, ez váltsa ki magát, ha vagyonos, ha pedig nem, a helység temploma térítse vissza a váltságdíjat és ha ez sem rendelkezik elegendő vagyonnal, az udvar váltsa ki. Földje, kertje és háza nem használható váltságdíjúl.

33. Ha főtiszt kivonja magát a katonai szolgálat alól s maga helyett mást küld háborúba, megölessék.

34. Ha főtiszt tisztnek a tulajdonát vagy személyes szabadságát károsítja, vagy a király részéről neki adományozott jószágtól megfosztja, megölessék.

35. Ha valaki a király részéről tisztnek adott marhát vagy barmot vesz, pénzét veszíti.

36. Tiszt, közlegény vagy más hűbéres földje, kertje és háza nem adható el.

37. Ha valaki tiszt, közlegény vagy más hűbéres földjét, kertjét és házát megveszi, vételszerződése érvénytelen és pénzét veszíti; föld, kert és ház előbbi tulajdonosára száll vissza.

38. Tiszt, közlegény vagy más hűbéres bérbe kapott földjéről, kertjéről és házaról nem végrendelkezhetik sem felesége, sem leánya részére és nem használhatja föl adóssági kötelezettségek kielégítésére.

39. Azokról a földekről, kertekről vagy házakról, a melyek saját tulajdonát képezik, végrendelkezhetik és adóssági kötelezettségek kielégítésére fordíthatja.

40. Más hűbéresnek oda adhatja hűbérbe kapott földjét, kertjét és házát és a vevő a hasznot élvezheti.

41. Ha valaki tiszt, közlegény vagy más hűbéres-től átvett földet, kertet és házat keritéssel lát el, ez a földnek, kertnek és háznak a tiszt, közlegény vagy hűbéres részéről ismét való birtokba vétele után az utóbbiak tulajdonába száll át.

42. Ha valaki földet vesz át megművelés céljából és nem mutathat föl kellő eredményt, saját hibája esetén a szomszéd termésének megfelelő hozadéket legyen köteles nyújtani a termőföld tulajdonosának.

43. Ha egyáltalában nem művelte a földet és elhanyagolta, nemcsak a szomszéd termésének megfelelő hozadéket köteles nyújtani a termőföld tulajdonosának, hanem a földet fölszántva és vetve is kell visszaadnia.

44. Ha valaki terméketlen földet vesz át termékenyítés céljából, de hanyagsága miatt kötelezettségének nem tesz eleget, a 4. évben a földet fölszántva és vetve adja vissza a tulajdonosnak és ezenkívül ez tíz-tíz gán-onként tíz gúr gabonát fizessen.

45. Ha valaki bérbe adja a földjét és a bért megkapta, a termésnek felhőszakadás vagy más elemi csapás által bekövetkezett megsemmisülése esetében a kár a bérlőt éri.

46. Ha valaki szántóföldjét nem állandó bérért adja bérbe, hanem fél- vagy harmadrészesedésre, a hozadék a bérbeadót és bérlőt a részesedés arányában illesse.

47. Ha a bérlő az első évben nem jutván elegendő hozadékhoz, földjét mással művelteti, a tulajdonos azért ne tegyen szemrehányást a bérlőnek, hiszen a földet megművelték és a termésből a szerződésnek megfelelően kap gabonát.

48. Ha valakinek kölcsönadóssága van s elemi csapás pusztítja el a földjét vagy semmisíti meg a termést vagy vízhiány következtében a föld terméketlen, úgy ebben az évben hitelezőjének ne fizessen se gabonát se kamatot.

49. Ha valaki pénzt vesz kölcsön és termékeny földjét hitelezőjének biztosítéku bocsátja rendelkezésre avval a kikötéssel, hogy megművelje és a termést betakarítsa, a termés a föld tulajdonosáé, a ki köteles kölcsönadójának a kapott pénzüsszeget kamatokkal együtt, valamint a föld megműveltetésének költségeit gabonában megtéríteni.

50. Ha vetett szántóföld volt a biztosíték, a termés a tulajdonosé s a kölcsön kamatjaival együtt készpénzben visszafizetendő.

51. Ha azonban nem rendelkezik pénzzel, a kölcsön vett összeg a kamatokkal együtt termésben fizetendő vissza.

52. Ha a föld megműveletlen maradt, a szerződés mindazonáltal érvényes.

53. Ha valaki elhanyagolja a töltését, ha ez beszakad és a mezőt elönti a víz, térítse meg a hanyagsága folytán a termésben okozott kárt.

54. Ha ezt nem tudja megtéríteni, adják el vagyonát és a vételösszeg a megkárosultak között osztásuk föl.

55. Ha valaki kinyitja víziárkainak zsilipjeit és hanyagsága folytán a víz szomszédja szántóföldjét elönti, a termésben okozott kárt megtérítse.

56. Ha ez még a vetés idejében történik, tiz gan-onként tiz gur gabonát fizessen.

57. Ha nyájtulajdonos a földbirtokos engedélye és beleegyezése nélkül legelteti barmait minden lelegelt tiz gan után húsz gur gabonát (tehát a közönséges érték kétszeresét) fizessen, a lelegelt terület megmaradt termése pedig mindazonáltal a földbirtokosé.

58. Ha a nyájakat a mezőről való hazatérés és beszállásoltatás után legelteti, a lelegeltetett szántóföld az övé, a földbirtokosnak azonban tiz gan-onként hatvan gur gabonát fizessen.

59. Ha valaki kertben tulajdonosának tudta nélkül fát vág, $\frac{1}{2}$ mina ezüstöt fizessen.

60. Ha valaki földnek kertté való átváltoztatása céljából azt kertésznek adja át és ez 4 éven át műveli, akkor az ötödik évben tulajdonos és kertész osztozkodjanak és az előbbi a saját részét maga vegye megművelés alá.

61. Ha a kertész nem fejezi be a föld megműködését és használhatatlan részt hagy hátra, ezt adják át neki a maga részének.

62. Ha a földet nem változtatja át kertté és az szántóföld volt, az ugaron hagyás minden éve után a szomszéd telek termésének megfelelő hozadékot fizet-

sen és még azonkívül köteles a földet megművelhető állapotban a tulajdonosnak visszaszolgáltatni.

63. Ha valaki ugart megművelhető földdé alakít át és azután azt a tulajdonosnak szolgáltatja vissza, ez az első évben tíz gan-onkint tíz gur gabonát fizessen a földművelőnek.

64. Ha valaki a saját kertjét megművelés céljából kertésznek bocsátja rendelkezésére, ez a kert hozadékából két részt juttasson a tulajdonosnak, a harmadikat pedig tartsa meg magának.

65. Ha a kertész nem műveli a kertet és így termése nincsen, a kertész a szomszéd teleknek megfelelően térítse meg a hozadékot.

(Itt van a kivésés által okozott kb. 34 törvényre terjedő hézag.)

100. Ha valaki pénzt vesz kölcsön, a kölcsönvett összeg- és kamatjáról állítson ki kötelezvényt és az esedékesség napján fizesse meg.

101. Ha az esedékesség napján más helyen tartózkodik mint a kölcsönadó, fizessen egy megbizott-nak, a ki az összeget átadja a kölcsönadónak.

102. Ha valaki üzleti célokból pénzt vesz föl és kárt szenved, a fölvett pénzösszeget azért vissza kell fizetnie.

103. Ha azonban lopás folytán veszíti el a fölvett összeget, esküvel szabadulhat a visszafizetéstől.

104. Ha kereskedő ügynöknek gabonát, gyapjút, olajat vagy más egyebet ad át eladás céljából, az ügynök kötelezvényt állítson ki az összegről, a melyet annak idején fizessen meg; erről pedig a kereskedő részéről nyugtát kapjon.

105. Ha az ügynök a kereskedőnek kifizetett összegről nem kap nyugtát, a nem nyugtázott pénz nem számítható a követelésekhez.

106. Ha ügynök kereskedőtől pénzt vesz föl és azután letagadja, a kereskedő a hatóság előtt esküdjék meg és az ügynök az összeg háromszorosát legyen köteles visszafizetni.

107. Ha a kereskedő tagadja, hogy az ügynöktől a neki átadott czikkeket visszakapta volna, az utóbbi a hatóság előtt esküdjék meg és a kereskedő az árucikkek hatszorosát adja az ügynöknek.

108. (A felirat ezen a helyen nem eléggé tiszta.)

109. Korcsmárosnő, a ki a házában rejtőzködő összeesküvőket nem fogatja el és nem adatja ki az udvarnak, megölessék.

110. Ha istennek szentelt nő (papnő) korcsmát nyit, vagy ivás céljából korcsmába lép, elégettessék.

111. Ha korcsmárosnő 60 ka italt ad, aratás idején 50 ka gabonát kapjon.

112. Ha valaki úton van és ezüstöt, aranyat, drágaköveket vagy más ingóságokat ad át másnak hazaszállítás céljából és ez az átvett tárgyakat nem juttatja rendeltetése helyére, ötszörösét fizesse a tulajdonosnak.

113. Ha valaki adósa tudta nélkül ennek tárházából gabonát tulajdonit el, az ügy a bíróság előtt megvizsgáltassék és az önsegélylyel élt hitelező ne csak az elvett gabonát legyen köteles visszaadni, hanem minden követelését is veszítse.

114. (A felirat ezen a helyen nem eléggé tiszta.)

115. Ha valaki adósát kényszermunka céljából bezárja s ez fogsága közben természetes halállal múl ki, az ügy további igényekre ne adjon alkalmat.

116. Ha azonban a fogoly fogságban verés vagy rossz bánásmód következtében hal meg, a hitelező jószágfelügyelőjét vezesse a bíróság elé és ha a meghalt adós szabad ember volt, a jószágfelügyelő fiát veszítse,

ha rabszolga volt, $\frac{1}{3}$ mina aranyat fizessen, a követelés pedig megszűnjék.

117. Ha valaki adósságok törlesztése céljából feleségét vagy gyermekét pénzért vagy kényszer munkára eladja, 3 évig maradjanak vevőjük házában, a 4-ik évben pedig szabadok legyenek.

118. Ha rabszolgát vagy rabszolganőt ad el kényszer munkára és a vevő tovább adja, ebből igény nem támadhat.

119. Ha valaki adósságok törlesztése céljából oly rabszolganőt ad el, a ki neki gyermeket szült, a vevőtől kapott összeget visszafizesse és a rabszolganőt visszaváltsa.

120. Ha valaki megőrzés céljából másnak házában gabonát raktároz be s a gabonában kár történik, vagy a ház tulajdonosa a gabonából elidegenít vagy egyáltalában tagadja, hogy házában gabonát beraktároztak volna, a gabona tulajdonosa esküvel erősítse meg követelését és a ház tulajdonosa a gabonát hiány nélkül szolgáltatassa vissza.

121. Ha valaki másnak házában gabonát raktároz be, évenként minden *gur* után öt ka gabonát fizessen raktárbér gyanánt.

122. Ha valaki másnak ezüstöt, aranyat vagy más egyebet ad át megőrzés céljából, az átadás előtt hatóság jelenlétében szerződést kössön.

123. Ha hatóság és szerződés nélkül adja át a megőrzendő tárgyakat, letagadás esetében nincs jogigény.

124. Ha a letétbeadás hatóság előtt történik és a letéteményes letagadja, bírói ítélettel a kiadásra kötelezhető.

125. Ha a letétbe adott tárgyak betörés vagy

rablás folytán vesznek el, a letéteményes térítse meg a kárt, és kártalanítsa magát a tolvájon.

126. Ha valaki *esküvel* követel kártérítést, tekintet nélkül állításának való vagy valótlan voltára, kártérítést nyerjen.

127. Ha valaki papnőt vagy más feleségét megsérti a nélkül, hogy bizonyítékokat szolgáltatathatna, a bíró elé hurczoltassék és homloka megjeleztessék.

128. Ha valaki megnősül, a nélkül, hogy házassági szerződést kötött volna, akkor az a nő nem törvényes felesége.

129. Ha valakinek a nejét azon érik, a mint egy másikkal hál, mind kettőjüket kössék meg és dobják a vízbe, ha csak a férj nejének és a király alattvalójának meg nem bocsát.

130. Ha valaki másnak a jegyesét, a ki még nem ismert férfit és az atyai házban él, meggyaláza és vele hál és rajta kapják, öljék meg azt az embert, de a nő legyen büntetlen.

131. Ha valaki házasságtöréssel vádolja a saját nejét, a nélkül, hogy őt mással hálva rajta érték volna, a nő esküdjék meg ártatlanságára és térjen vissza házába.

132. Ha valaki férjes nőt más férfiuval folytatott viszonynyal vádol, a nélkül, hogy őket hálva rajta kapták volna, a nő a folyóba ugorjék.

133. Ha valakit hadifogoly gyanánt hurczolnak el hazájából és hites felesége akkor, bár életét a házban fentarthatja, a házat és udvarát elhagyja és más házba megy, állittassék törvény elé és dobassék vízbe.

134. Ha azonban valaki hadifogolyul esik és házában nincs annyi, hogy felesége életét fentarthassa

és az asszony más házba megy, akkor az asszony büntetlennek tekintendő.

135. Ha valaki hadifogolylyá lesz és felesége, mert a házban semmiféle élelmiszer nincsen, más házba megy és ott gyermekeket szül, a férj pedig a fogásból kiszabadulva, hazatér, akkor az asszony férjéhez térjen vissza, a gyermekek pedig az atyát kövessék.

136. Ha valaki hazájáról lemond és elmenekül és felesége azután más házba megy, a szökevény pedig később visszatér és feleségét magához akarja venni, ez, mivel férje lemondott a hazájáról és elmene-
kült, nem köteles visszatérni.

137. Ha valaki mellékfeleségét, a ki gyermekeket szült neki, vagy hitese feleségét, a ki gyermekeket ajándékozott neki, el akarja taszítani, akkor annak az asszonynak a magával hozott hozományt vissza kell adnia és a szántóföld, kert és vagyon hasznának egy részét kell adnia, hogy gyermekeit fölnevelhesse. Ha gyermekeit fölnevelte, adassék neki mindenből, a mit gyermekei kapnak, akkora rész, a milyen egy fiút megillet és szabadságában áll újból férjhez menni.

138. Ha a házasság gyermektelen maradt, akkor mindent, a mit a szülői háztól hozott és pedig nemcsak a hozományt, hanem még a vételdíjat (tirhatu-t) is, vissza kell neki szolgáltatni.

139. Ha a férj tirhatu-t nem fizetett, akkor 1 mina aranyat szolgáltatasson távozási ajándékul.

140. Ha a férj udvarbeli, $\frac{1}{3}$ mina aranyat szolgáltatasson neki.

141. Ha valakinek felesége férjének házát elhagyni készül, házát elharácsolja, férjét elhanyagolja és ezt törvényileg bizonyítják, akkor a férj kimondhatja elbocsátását, utjára bocsáthatja a nélkül, hogy elbocsá-

tási ajándékot kényszerülne adni. Ha azonban férje nem akarja elbocsátani és más feleséget vesz magának, akkor az férjének házában szolgáló legyen.

142. Ha egy asszony férjével pöröl és azt mondja: „te nem érintkezel velem“, akkor megkárosodásának bizonyítékai előadassanak. Ha nem ő a bűnös és az ő részéről hiba nem történt, hanem férje az, a ki kicsapongó életet folytat és feleségét elhanyagolja, akkor ne az asszony legyen a hibás, hanem vegye a hozományt és atyja házába térjen vissza

143. Ha nem ártatlan és elmegy, házat elhárácsolja, urát elhanyagolja, akkor ez az asszony a vízbe dobassék.

144. Ha valaki megnősül és felesége szolgálót vezet hozzája, a ki gyermekeket szül neki, és a férfi mégis mellékfeleséget akar tartani, ez ne enged tessék meg neki és ne vehessen mellékfeleséget.

145. Ha valaki megnősül és felesége nem ajándékozza meg gyermekekkel, akkor az a mellékfelesége, a kit azután magához házába vesz, a hites feleséggel ne legyen egyenjogú.

146. Ha valaki megnősül és felesége férjének olyan szolgálót ad, a ki gyermekeket szül neki, ez a szolgáló pedig utóbb úrnőjével egyenlővé teszi magát, ura e szolgálót, minthogy már gyermekeket szült, ne adja el pénzért, hanem vesse rabszolgaságba és ossza be a szolgálók közé.

147. Ha nem szült gyermekeket, akkor úrnője adja el pénzért.

148. Ha valaki megnősül és feleségét betegség éri és a férj azután más asszonyt szándékozik venni, feleségét, a kit betegség ért, ne taszítsa el; házában kell tartania és a míg él, eltartania.

149. Ha ez az asszony nem akar férje házában maradni, akkor adassék vissza hozománya, a melyet szülői házából hozott magával és menjen.

150. Ha valaki feleségének földet, kertet, házat vagy más egyebet ad át ajándékképen és okmányt állit ki róla, a férj halála után pedig a gyermekek semmiféle igényt nem támasztanak, az anya örökségét fia bármelyikére, a kit kedvel, hagyhatja s a többi testvérnek nem köteles adni.

151. Ha valaki szerződésileg arra kötelezte magát, hogy hitelezőit nem fogja feleségén kártalaníttatni, a hitelezők az egyik házasság előtti adósságaiért nem vonhatják felelősségre a másik felet.

152. Ha a házasság után csinálnak adósságot, mindkettő elégítse ki a hitelezőt.

153. Ha férjes nő más férfi miatt öleti meg hitves társát, karóba huzassék.

154. Ha valaki leányával hál, lakhelyéből kivetessék.

155. Ha valaki fiának leányt jegyez el és fia vele közlekedik, de amaz azután vele hál és rajta kapják, kössék meg és dobják vízbe.

156. Ha valaki fiának leányt jegyez el és fia nem közlekedik vele, de amaz hál vele, $\frac{1}{2}$ mina aranyat fizessen a leánynak és mindazt szolgáltatassa neki vissza, a mit a szülői házból hozott, a lány pedig szíve választottjához mehet nőül.

157. Ha valaki anyjával hál, mindkettő elégessék.

158. Ha valakit atyja főnejénél, a ki gyermekeket szült, rajta kapnak, azt üzzék el atyja házából.

159. Ha valaki, a ki ipja házába hozatott ingóságokat és a vételdíjat is már átadta, más asszonyra veti szemét és ipjához azt mondja: „nem akarom

leányodat nőül venni“, a leány atyja a házába hozott összes javakat tartsa meg.

160. Ha az ipa az ingóságok és a vételdij átvétele után azt mondja: „én leányomat nem akarom neked adni“, akkor az összes átvett javakat szolgáltatassa vissza.

161. Ha valakit, a ki ipja házába ingóságokat hozatott és a vételdiját megfizette, barátja rágalmaz, a minek következtében az ipa azt mondja: „nem fogod leányomat nőül venni“, akkor az ipa az összes átvett javakat hiány nélkül szolgáltatassa vissza és leánya nem mehet nőül a rágalmazóhoz.

162. Ha férjes nő, a kinek fiai vannak, meghal, atyja ne támaszthasson igényt neki adott ajándéokra, ez a fiaié legyen.

163. Ha férjes nő, a kinek nincsenek gyermekei, meghal és atyja a vőtől kapott vételdiját (tirhatu-t) ennek visszafizeti, ez ne támaszthasson igényt feleségének hozományára (šeriqu-tu-ra), ez az atyáé.

164. Ha az ipa a vételdiját nem szolgáltatja vissza, akkor a vő a felesége révén kapott šeriqu-tu-ból levonja a vételdiját és csak az így maradt összeget az ipa kezéhez juttatja.

165. Ha valaki fiának, a kit kedvel, földet, kertet és házat ad ajándékul és okmányt állit ki róla, az atya halála után a testvérek vonják le előbb az örökségből az ajándékot és csak ezután osztozkodjanak.

166. Ha valakinek halála után nős fiain kívül serdületlen fiúk maradnak, ezek az örökség felosztása alkalmával nemcsak a megfelelő örökrészüket kapják, hanem az eljegyzésükre szükséges vételdiját is.

167. Ha valaki feleségének halála után, a ki gyermekeket szült neki, más feleséget vesz magának,

a ki ugyancsak gyermekeket szült neki, az atya halála után a fiúk ne az anyai ágak szerint osztozkodjanak, hanem csak anyjuk hozományát vegyék áganként, az apai örökséget pedig osszák fel fejenként.

168. Ha valaki fiát kitagadni szándékszik és a bíró előtt kinyilatkoztatja: „fiamat ki akarom tagadni“, a bíró vizsgálja meg az atya indokait és ha a fiút kitagadásra jogosító bűn nem terheli, az apa ne tagadhassa ki fiát.

169. Ha azonban a fiút kitagadásra jogosító bűn terheli, az apa első ízben megbocsásson neki és csak másod ízben elkövetett bűn miatt tagadja ki.

170. Ha valaki még életében szolgálója gyermekeihez azt mondja: „fiaim“ és ezzel felesége gyermekei közé számítja, az apa halála után mind a feleség, mind a szolgáló együttesen osszák föl az apai örökséget, de a felosztás joga a feleség gyermekeit illeti meg.

171. Ha valaki szolgálója gyermekeihez nem mondja: „fiaim“, halála után a szolgáló gyermekei ne osztozkodjanak a feleség gyermekeivel, hanem anyjukkal együtt csak szabadok legyenek és a feleség gyermekei semmiféle igényt nem támaszthatnak a szolgáló rabszolgaságára. A feleség férjétől szerződésileg kapott ajándékot birtokába vegye és férje lakóhelyén maradjon; a meddig él, haszonélvezheti és el ne adják, öröksége gyermekeié.

172. Ha a férjétől ajándékot nem kapott, hozományát szolgáltassék vissza neki és férje örökségéből gyermeket megillető örökrészt nyerjen. Ha fiai férje lakóhelyéből kizavarni akarják, a bíró vizsgálja meg a helyzetet és ha a fiúkat hiba terheli, az özvegy ne hagyja el férje házáat. Ha az özvegy azonban

elhagyni akarja, férjétől kapott ajándékát fiainak hagyja, a hozományt pedig magával vigye és szíve választottjához mehet azután nőül.

173. Ha az asszony azután második férjének gyermekeket szül, halála után a hozományt az előbbi és későbbi fiúk együttesen osszák fel.

174. Ha második férjének nem szült gyermekeket, hozományát első férje fiai kapják.

175. Ha valakinek leánya rabszolgához megy nőül és gyermekeket szül, a rabszolga ura ezekkel szemben nem támaszthat igényt a rabszolgaságot illetőleg.

176. Ha valakinek leánya rabszolgához megy nőül és a házasság után a hozománynyal együtt a rabszolga urának a házába hurczolkodik, ott azután háztartást alapítanak és vagyont szereznek, a rabszolga halála után az özvegy hozományát a maga egészében nyerve vissza, a háztartás alapítása óta szerzett vagyont pedig két részre ossza, a melyből az egyiket a rabszolga ura kapja, a másikat pedig az özvegy gyermekei számára; ha hozománya nem lett volna, a háztartás alapítása óta szerzett vagyon két részre osztassék, a melyből az egyik a rabszolga uráé, a másik pedig az özvegy gyermekeié.

177. Ha egy özvegy, a kinek a gyermekei még kiskorúak, még egyszer férjhez akar menni, ne tegye ezt a bíróság tudta nélkül. A bíró vizsgálja meg az első férj hagyatékát és adja ezt át a másik férjnek, valamint az asszonynak gondnokság czéljából. Ez okmányilag igazolandó, a gyermekeket neveljék föl, a hagyatékot tartsák rendben és ebből ne adjanak el semmit; az, a ki a hagyatékból bármit is vett volna, pénzét veszíti és a megvett javak a tulajdonosaikra szállnak vissza.

178. Ha papnő vagy kéjhölgy atyjától okmányilag biztosított ajándékot kap, de az okmány semmiféle oly észrevételt nem tartalmaz, amely neki hagyatékával való végrendelkezési és szabad rendelkezési jogot biztosított volna, az atya halála után a földjét és kertjét szolgáltatassa vissza a fítestvéreinek, a kik a részének megfelelőleg gabonában, olajban és tejben kártalanítsák. Ha testvérei a részének megfelelőleg gabonában, olajban és tejben nem akarják kártalanítani, földjét és kertjét neki tetsző földművelőnek adják át, a ki az eltartásáról gondoskodik; földjét és kertjét minden egyéb az atyától származó ajándékkal együtt élete végéig haszonélvezze, de ne adja el és ne engedje át senkinek. Gyermeki örökrésze testvéreie.

179. Ha papnő vagy kéjhölgy atyjától okmányilag biztosított ajándékot kap és az okmány oly észrevételt tartalmaz, a mely neki hagyatékával való végrendelkezési és szabad rendelkezési jogot biztosít, az atya halála után hagyatékát arra hagyhatja, a ki neki tetszik, anélkül hogy a fítestvérek bármi nemű ellenvetést is tehetnének.

180. Ha valaki leányának — legyen ez hajadon vagy kéjhölgy — ajándékot ad, a halála után leánya az örökségből gyermeket megillető részt nyerjen, a melyet élete végéig haszonélvezzen és azután hagyatékképen fítestvéreire szálljon.

181. Ha valaki leányát istennek szenteli és ajándékot nem ad neki, halála után leánya az apai örökségből a gyermekeket megillető rész egy harmadát nyerje, élete végéig haszonélvezze és azután szálljon hagyatékképen a fítestvéreire.

182. Ha valaki leányát *Marduk*-nak szenteli és

nem ajándékoz neki semmit és nem állit ki neki okmányt sem, a halála után leánya az apai örökségből a gyermeket megillető rész egy harmadát nyerje, anélkül hogy a maga gondnokságába vehetné. Marduknak szentelt nő hagyatékát arra hagyhatja, a kire akarja

183. Ha valaki a mellékfeleségétől született leányát hozomány adásával nőül adja és okmányt is állit ki róla, a halála után leánya az apai örökségből ne kapjon örökrészt.

184. Ha valaki a mellékfeleségétől született leányának nem ad hozományt és nem adja nőül, a halála után a leány fitestvérei az apai vagyon nagyságának megfelelő hozománnyal adják férjhez.

185. Ha valaki gyermeket fiává fogad és nagygyá nevel, az így felserdültet ne követeljék vissza.

186. Ha fogadott és nagygyá nevelt gyermek nevelő-szülői ellen vét, apai házába térjen vissza.

187. Ha a fogadott gyermek kéjencz vagy kéjhölgy gyermeke, ne legyen visszakövetelhető.

188. Ha iparos gyermeket vesz át felnevelés czéljából és a mesterségére is tanítja, az így felnevelt ne legyen visszakövetelhető.

189. Ha az iparos nem tanítja meg a mesterségére, a felnevelt az apai házba térhessen vissza.

190. Ha valaki fogadott és nagygyá nevelt fiát nem számítja gyermekei közé, az így felnevelt az apai házba térhessen vissza.

191. Ha valaki fogadott és felnevelt fiát, miután saját háztartást alapított és gyermekei vannak, kitagadni szándékszik, a felnevelt fiú kárpótlás nélkül ne hagyja ott nevelő-atyja házát, mert megfelelő gyermek-rész egy harmadára van igénye. Szántóföldre, kertre vagy házra azonban nem támaszthat követeléseket.

192. Ha kéjencz vagy kéjhölgy fia nevelő-atyjához vagy nevelő anyjához azt mondja: Nem vagy az atyám, illetve anyám, vágassék ki a nyelve.

193. Ha kéjencz vagy kéjhölgy fia apai háza után kívánczozva elhagyja nevelő szülőit és az apai házba megy, kitolassék a szeme.

194. Ha valaki dajkának adja át a gyermekét és ez annak kezei között meghal, a dajka pedig a szülők tudta nélkül más gyermeket nevel nagygyá és ez bebizonyul, emlője vágassék le.

195. Ha egy fiú atyját megüti, vágassanak le kezei.

196. Ha valaki másnak a szemét megrontja, rontassék meg az ő szeme.

197. Ha másnak a csontját összetöri, töressék össze az ő csontja.

198. Ha egy szabadon bocsátottnak a szemét rontja meg vagy egy szabadon bocsátottnak a csontját töri össze, akkor fizessen 1 mina pénzt.

199. Ha egy rabszolga szemét rontja meg vagy egy rabszolga csontját töri össze, akkor fizesse meg annak ára felét.

200. Ha valaki más vele egyenrangúnak a fogát üti ki, ütessenek ki fogai.

201. Ha szabadon bocsátottnak fogait üti ki, fizessen $\frac{1}{3}$ mina pénzt.

202. Ha valaki nálánál magasabb rangút megüt, nyilvánosan 60 ostorütést kapjon.

203. Ha szabad ember vele egyenrangú szabad ember testét üti, fizessen 1 mina pénzt.

204. Ha szabadon bocsátott más szabadon bocsátottnak testét üti, fizessen 10 sekel pénzt.

205. Ha rabszolga szabad ember testét üti, vágassék be egyik füle.

206. Ha valaki perlekedés közben egy másikat megver és megsebesít, esküdjék meg, hogy nem vert tudatosan és akarattal és fizesse ki az orvost.

207. Ha az illető az ütéstől meghal, ellenfele ugyancsak esküdjék és ha amaz szabad ember volt, fizessen $\frac{1}{2}$ mina pénzt.

208. Ha szabadon bocsátott volt, fizessen $\frac{1}{3}$ mina pénzt.

209. Ha valaki szabad nőt ver, úgy hogy magzatát veszíti, fizessen 10 sekel pénzt a magzatért.

210. Ha a megvert nő meghal, amaz leánya életét veszítse.

211. Ha szabadonbocsátott nő vesztette el magzatát ütés folytán, fizessen 5 sekel pénzt.

212. Ha a megvert nő meghal, fizessen $\frac{1}{2}$ mina pénzt.

213. Ha valaki szolgálót ver, úgy hogy magzatát veszíti, fizessen 2 sekel pénzt.

214. Ha a szolgáló meghal, fizessen $\frac{1}{3}$ minát.

215. Ha orvos műtéti késsel valakin súlyos sebet ejt és meggyógyítja vagy valakinek a daganatát nyitja és ezzel szemét menti meg, 10 sekel pénzt kapjon.

216. Ha szabadonbocsátott volt, 5 sekel pénzt kapjon az orvos.

217. Ha rabszolga volt, ennek ura 2 sekelt fizessen az orvosnak.

218. Ha orvos műtéti késsel valakin súlyos sebet ejt és ezzel megöli vagy valakinek a daganatát nyitja és az illető a szemét veszíti, vágassanak le kezei.

219. Ha orvos műtéti késsel *rabszolgán* ejt súlyos sebet és megöli, a rabszolga helyébe más rabszolgát adjon.

220. Ha daganatot nyitott és az illető a szemét veszítette, fél árát fizesse.

221. Ha orvos eltört csontot vagy más betegséget gyógyít, 5 sekel pénz a tiszteletdíja.

222. Ha szabadon bocsátott volt, csak 3 sekel pénz a tiszteletdíj.

223. Ha rabszolga volt ennek ura, 2 sekelt fizessen az orvosnak.

224. Ha állatorvos barmon vagy számáron műtet végezve az állatot gyógyítja, $\frac{1}{6}$ sekelt kapjon tiszteletdíjúl.

225. Ha azonban az állat a műtét következtében kimúl, az orvos az állat árának $\frac{1}{4}$ -ét fizesse a tulajdonosnak.

226. Ha a nyíró valamely rabszolgán ura tudta nélkül az eladhatatlan rabszolga jelét vési be, vágásának le kezei.

227. Ha valaki nyíróval valamely rabszolgán az eladhatatlan rabszolga jelét véseti be, megölessék és a helyszínén eltemettessék, a nyíró azonban esküdjék arra, hogy ő azt nem tudta és akkor büntetlen.

228. Ha építőmester valakinek a házát építi és befejezi, minden Sar beépített terület után 2 sekel pénzt kapjon díjúl.

229. Ha építőmester valakinek a házát építi és a ház rossz építkezés folytán összedől és a tulajdonost megöli, megölessék.

230. Ha a tulajdonos fiát ölte meg, az építőmester fia ölessék meg.

231. Ha a tulajdonos rabszolgáját ölte meg, a rabszolga helyett más rabszolgát adjon.

232. Ha javakat tett tönkre, a kárt megtérítse és a rosszul felépített házat a saját költségén újból felépítse.

233. Ha építőmester valakinek a házát építi és nem fejezi be teljesen, a fal dülékenysége esetén a saját költségén újból erősítse meg azt.

234. Ha hajós 60 gur tartalmú hajót épít 2 sekel pénzt kapjon díjul.

235. Ha hajós hajót épít, a mely nem eléggé erős és még ugyanabban az évben utazás alkalmából kárt szenved, a hajós a saját költségén építse újjá.

236. Ha valaki a hajóját hajósnak adja bérbe, a kinek gondatlansága folytán a hajó tönkremegy, a hajós a hajótulajdonosnak más hajót adjon kárpótlásul.

237. Ha valaki hajóst és hajót bérel, a melyet gabonával, ruházattal, olajjal, datolyákkal és más egyébvel lát el és a hajó a hajós gondatlansága folytán tartalmával együtt megy tönkre, a hajós térítse meg a hajót a tartalmával együtt.

238. Ha hajós más hajóját teszi hajóroncsná, de megmenti, árának a felét fizesse.

239. Ha valaki hajóst bérel, 6 gur gabonát fizessen évi bérül.

240. Ha egyik hajó a másikba ütközve, azt hajóroncsná teszi, a megkárosított hajótulajdonos, miután esküt tett, a másik hajótulajdonostól a tönkretett hajó és tartalma értékében kártérítést nyerjen.

241. Ha valaki marhát kényszermunkára kényszerít, fizessen $\frac{1}{3}$ mina pénzt.

242. Ha valaki ökröt bérel 1 évre földművelési célokra, 4 gur gabonát fizessen bérül.

243. Ha valaki ökröt bérel más célokra, 3 gur gabonát fizessen bérül.

244. Ha egy oroszlán bérelt marhát vagy szamarat öl meg, a kár a tulajdonost érje.

245. Ha valaki bérbe vett ökröt rossz bánásmód vagy verés folytán öl meg, az ökör helyébe más ökröt adjon a tulajdonosnak.

246. Ha valaki bérbe vett ökörnek a csontját töri el, más ökröt adjon a tulajdonosnak.

247. Ha valaki bérbe vett ökörnek a szemét szúrja ki, fizesse meg árának a felét a tulajdonosnak.

248. Ha valaki bérbe vett ökörnek a szarvát töri le, a farkát vágja le avagy a száját sérti meg, fizesse meg árának a felét a tulajdonosnak.

249. Ha bérbe vett ökör véletlen folytán döglik meg, a bérlő esküdjék meg ártatlanságára és azután büntetlen.

250. Ha egy ökör az úton mentében valakit megdöf és megöl, ez a jogi kérdés ne adjon igényre alkalmat.

251. Ha valakinek ökre döfös és gazdájának e hibáját, hogy döfös, bejelentették, ő pedig nem csavarta be a szarvakat és nem fékezte meg az ökröt és ha az ökör valakit megöl, akkor $\frac{1}{2}$ mina pénzt kell fizetnie.

252. Ha az ökör valakinek rabszolgáját öli meg, a gazda fizessen $\frac{1}{3}$ minát.

253. Ha valaki mást bérel szántóföldjének megműveltetésére és a vetést az igavonó állatokkal együtt reá bizza, ha az illető a termést elidegeníti és a maga számára használja fel, vágassanak le kezei.

254. Ha a vetésre szánt magvakat elidegeníti és azok helyett más magvat ültet, a terméskülönbözetet meg kell térítenie.

255. Ha az igavonó állatot másnak bérbe adja vagy a magvat eltulajdonítja és a földet tehát meg nem műveli, minden 100 gan föld után 60 gur gabonát fizessen.

256. Ha illetőségi községe érette jót nem állhat, úgy ő az illető birtokon mint pásztor szolgáljon.

257. Ha valaki földmunkást bérel, annak évente 8 gur gabonát fizessen.

258. Ha valaki az ökrökhöz szolgát bérel, annak évente 6 gur gabonát fizessen.

259. Ha valaki vizikereket lop a mezőről, 5 sekelt fizessen a tulajdonosnak.

260. Ha valaki kútvedret vagy ekét lop, 3 sekelt fizessen.

261. Ha valaki marhák és barmok legeltetésére pásztort bérel, annak évente 8 gur gabonát adjon.

262. (Töredékes).

263. Ha az őrizetére bízott marhát vagy juhót tönkre teszi, marháért marhát, juhért juhot fizessen kárpótlásul a tulajdonosnak.

264. Ha a marhák és barmok legeltetésére bérelt pásztor megállapított bérét megkapja, de a marhák vagy barmok száma és normális szaporodása hibája következtében csökken, úgy a szerződés értelmében meghatározható hiányt megtéríteni köteles.

265. Ha a marhák és barmok legeltetésére bérelt pásztor csalást követ el, a mennyiben a természetes szaporodásról hamis adatokat szolgáltat, ennek bebizonyulása után az elkövetett csalás értékének tízszeresét térítse meg a tulajdonosnak.

266. Ha isteni csapás következtében vagy oroszlán támadása folytán történik kár, a pásztor bizonyítsa ártatlanságát és a kárt a tulajdonos viseli.

267. Ha a pásztor gondatlansága következtében történik kár, az a pásztor által térítendő meg.

268. Ha a csépléshez ökröt bérel, 20 ka gabonát fizessen bérül.

269. Ha a csépléshez szamarat bérel, 20 ka gabona a bér.

270. Ha a csépléshez fiatal állatot bérel, 10 ka gabona bért fizessen.

271. Ha valaki ökröt, szekeret és hajcsárt bérel, 180 ka gabona napibért fizessen.

272. Ha csak szekeret bérel, 40 ka gabona a napibér.

273. Ha valaki napszámost bérel, újévtől az 5. hónap végéig 6 še ($= \frac{1}{30}$ sekel) a napibér; a 6. hónaptól kezdve az év végéig 5 še-t fizessen napibérül.

274. Ha valaki iparost bérel, napibére a mester-ségéhez megfelelő: a szabóé 5 še, fazékasé 6 še, ácsmesteré 4 še stb.

275. Ha valaki személyszállító hajót bérel, 3 še napibért fizessen.

276. Ha valaki teherszállító hajót bérel, $2\frac{1}{2}$ še napibért fizessen.

277. Ha valaki 60 gur tartalmú hajót bérel, $\frac{1}{6}$ sekel napibért fizessen.

278. Ha valaki rabszolgát vagy rabszolganőt vesz, a ki egy hónap lefolyása előtt a bém-betegséget kapja, akkor adja vissza az illető rabszolgát vagy rabszolganőt az eladónak és nyerve vissza fizetett pénzét.

279. Ha valaki rabszolgát vagy rabszolganőt vásárol és igényt támasztanak reá, az eladó szavatol.

280. Ha valaki idegen országban rabszolgát vagy rabszolganőt vásárol és hazatérte után más tulajdonos a saját, ez országban született rabszolgáját ismeri meg benne, adja vissza pénzbeli kárpótlás nélkül.

281. Ha a rabszolgák más országból származnak, vevőjük eskü alatt mondja meg a fizetett összeget és a tulajdonosnak kiszolgáltatott rabszolgákért a pénzét nyerve vissza.

282. Ha rabszolga azt mondja urához: „Nem vagy az én uram“ és ő állításánál marad, vágassék le az egyik füle.

*

Ha e törvényeket olvassuk, csakugyan önkénytelenül is felötlük a Mózes-féle törvénnyel való összehasonlítás. Föltűnők e tekintetben azok a törvény-cikkek, a melyek testi sértés esetén „fogat fogért, szemet szemért“ követeltek és igen figyelemre méltó jelenség, hogy mind Hammurabi törvényei, mind a bibliai törvények sok esetben élesen megkülönböztetik, vajjon a sértett szabad polgár vagy rabszolga-e. De azok az esetek, a melyekben a nevezett megkülönböztetések érvényesültek, olyanok, a melyeket az ó-kor valamennyi jog- és kulturállamában tekintetbe vettek és tekintetbe is kellett venni mindenütt, a hol a törvényhozásnak legkezdetlegesebb alapelemei érvényre jutottak. A lopást, rablást, gyilkosságot és emberölést az emberiség már a legkezdetlegesebb kulturális fölfogás idejében is megbüntette és alig képzelhető olyan állam, a melyben az idegen tulajdon megkárosítása, a szándékos testi sértés, stb. büntetlen maradna. Természetes az is, hogy az ó-korban mindkét helyen abból a kezdetleges és természetes elvből indultak ki, hogy testi sértések esetében a büntetés „fogat fogért, szemet szemért“. Az is természetes, hogy ott, a hol bizonyos büntettek, lopás vagy rablás, gyakrabban fordultak elő, azokat szigorúbb büntetésekkel kellett megtorolni. Azon szomorú állapotok következtében, amelyek a Hammurabit megelőző időben a babyloniaiaknak idegen betörések ellen sok éven át folytatott küzdelmek okoztak, a jogi felfogás alapján megrendült, rablás és lopás napi-

renden volt. Ennek következtében Hammurabinak a legszigorúbb büntető határozatokat kellett törvénykönyvébe fölvenni, a melyek értelmében minden lopást halállal büntettek.

A *törvénykezés* csaknem kizárólagosan a *papok kezébe volt letéve*, a minek oka valószínűleg abban keresendő, hogy mint az egyedüli írásszakértők úgy szerződések kötésénél, mint a peres eljárásnál működtek közre.

A *tárgyalásokat a nyilvánosság előtt vezették* és éppen e célból, valamint azért is, hogy a törvénykező eljárásnak nagyobb fényt kölcsönözzenek, a templom kapuja előtt tartották meg. Elöljáró vezette az egész tárgyalást, a kinek — ha csak valami módon lehetséges volt — a peres tárgyat be kellett mutatni. Mind a két fél szóbelileg adta elő az ügyét, a melynek megtörténte után kihallgatták a tanukat és a szakértőket, a kik épp úgy, mint a bírák, a legszigorúbb pártatlanságra voltak kötelezve és vallomásukat nem ritkán esküvel is kellett megerősíteniök. A tárgyalás végén meghozták az ítéletet, a melynek a megokolására sohasem volt szükség. *Minden peres ügyet azonban a királyhoz lehetett felebbezni* és megvesztegethető bírák súlyos büntetéseknek voltak alávetve és még azonkívül örökre megfosztattak hivataluktól.

Szerződés csak abban az esetben bírt teljes joghatállyal, ha írásbelileg fogalmazták meg, pontosan keltezték és tanuk aláírásával — lehetőleg pecsétjükkel is — látták el. Az okmányt rendszerint agyagból való börtékba tették, a melynek külső oldalára a szerződés másolatát írták, hogy ily módon kettős példány legyen a kezükben.

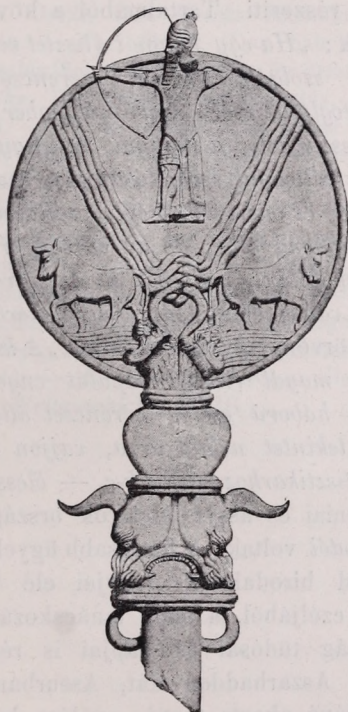
De a milyen kifejlett volt az ország igazságszolgáltatása, olyan rossz volt *közigazgatása*, a mely a tisztviselők különböző osztályaira volt bízva. A tartannu, az ország legfőbb méltósága után rangban a palota kapitánya (nagir ekalli), a miniszter (tukultu), az ország kapitánya (amitu ša matu) és a tartományi helytartó (šakan) következtek. Az egész közigazgatás végső célja a közigazgatási tisztviselők gazdagodása

Assyr csapatok fölvonulása. Brit. Mus.

volt, a legalsó adószedőtől kezdve fölfelé a miniszterig és nagyvezérig. Ennek természetesen az lett a vége, hogy a nép rétegei elszegényedtek. A hadsereg zsoldosokból állott. A mint egy államot legyőztek, a király a legyőzött hadsereg egy részét azonnal csapataiba sorozta be. Ez különben rendes eset volt az egész Keleten. A hadsereg különféle csapatnemekre oszlott. A legnehezebb és legfélelmetesebb csapat hadiszerekkel volt ellátva, egyúttal ez volt a leg-

előkelőbb is és úgyszólván a mi mai lovasságunknak felel meg. Az emlékek a harczoló királyt mindig hadiszekerén állva ábrázolják. A szekéren, a mely elé két lovat fogtak, rendesen csak egy kocsis és egy harczos foglalt helyet. Voltak nehéz fegyverzetű

Assyr csatajelvény.

vitézek, a kik nemcsak lándzsával és karddal voltak fölfegyverkezve, hanem sisakot, pajzsot és pánczélt is hordtak. Az íjjászok a könnyebb csapatokat alkották. Nagy tiszteletben részesültek a *zászlók* is, a melyek a harci csapat kíséretéhez tartoztak. Magas-

rangú szekérharczosokra voltak bízva, a kik közvetlenül a királyt követték. A csapatok felszerelésének a költségeit a király viselte. Úgy látszik, hogy külön katonai törvénykönyvük is volt, a melynek a polgári életre vonatkozó intézkedéseit a Code-Hammurabi is figyelemben részesíti. Tartalmából a következő tételeket idézzük: *„Ha egy katonát (tisztest vagy a legénység sorában szolgálót), a ki szerencsétlenségére a háborúban foglyul esett, egy üzletember kiváltja és hazájába visszaviteti, a katona, ha ugyan házában megvannak a váltságul szolgáló anyagi eszközök, váltsa ki magát; ha ez nem lehetséges, váltassék ki szülőföldjének temploma által, de ha ez sem rendelkezik a szükséges eszközökkel, váltassék ki az udvar által. Ne adassék érte váltságdíjul szántóföldje, kertje és háza.“* Egy másik törvény így intézkedik: *„A ki a szolgálat alól kivonja magát (tehát csapatát engedély nélkül elhagyja) és háború esetén bérenczet állít maga helyett, az — tekintet nélkül arra, vajjon a legénységhez vagy a tisztikarhoz tartozik-e — ölessék meg“.*

A babyloniai és assyr királyok országuknak korlátlan uralkodói voltak. A fontosabb ügyeket azonban mindazonáltal birodalmuk nagyjai elé terjesztették tanácskozás ezéljából, a mely tanácskozásokon gyakran az ország tudósai és papjai is résztvettek. A mikor p. o. Aszarhaddon fiát, Assurbanipalt, Assyriában utódjává akarta tenni, gyűlést hívott egybe, a melyre Assyria és a meghódított országok összes fejedelmei, magasabb rangú méltóságai és nemesei voltak hivatalosak.

Irodalom: Eb. Schrader, Keilinschriftliche Bibliothek, IV., V. — C. P. Tiele, Babylonisch-assyrische Geschichte. Gotha, 1886—1888. — F. Kaulen, Assyrien und Baby-

lonien. Freiburg, 1899. — V. *Scheil*, Code des Lois (Droit Privé) de Hammourabi, roi de Babylone, vers l'an 2000 avant Jésus Christ. Paris, 1902. — Hugo *Winckler*, Die Gesetze Hammurabis, Königs von Babylon um 2250 v. Chr. Das älteste Gesetzbuch der Welt. (Alte Orient, IV. 4). — Johannes *Jeremias*, Moses und Hammurabi. Leipzig, 1902. — S. *Oettli*, Das Gesetz Hammurabis und die Thora Israels. — Carl *Stooss*, Das babylonische Strafrecht Hammurabis (Schweizer Zeitschr. für Strafrecht 16. füz.). — Georg *Cohn*, Die Gesetze Hammurabis. Rectoratsrede, Zürich, 1903. — C. H. *Johns*, The oldest Code of Laws of the World, 1903. — R. *Dareste*, Le Code Babylonien d'Hammourabi (Nouvelle Revue Historique de droit français et étranger XXVII). — D. H. *Müller*, Die Gesetze Hammurabis und ihr Verhältniss zur mosaischen Gesetzgebung, sowie zu den XII. Tafeln. Wien, 1903. — *Peiser* und *Kohler*. Hammurabi's Gesetz. Leipzig, 1904. — *Mahler* Ede, A legrégibb törvénygyűjtemény (Ethnographia XV.) — Bruno *Meissner*, Aus dem altbabylonischen Recht (Alte Orient, VII. 1). — C. *Bezold*, Ninive u. Babylon (Monographien zur Weltgeschichte XVIII.)

III.

A CSALÁDI ÉLET.

A babyloniai és assyr ékirásos emlékek lehetővé teszik azt is, hogy e két nép családi életével részletesen megismerkedjünk. Úgy látszik, hogy a házassági viszonyokat már a legrégibb idők óta törvényes intézkedésekkel szabályozták. *A házasság érvényességének alapvető föltétele a házassági szerződés volt.* „Ha valaki megnősül, a nélkül, hogy házassági szerződést kötött volna, akkor az a nő nem törvényes felesége.“ Már Hammurabi is ezt rendeli el (lásd törvényeinek 128. §-át).

Ezt a szerződést azonban nem a házasfelek kötötték, a kik néha még gyermekek voltak, hanem a házaspár szülői. E szerződésben megállapították azt az összeget, a melyet a vőlegény a menyasszony vételdijaként annak apjának tartozik fizetni (ezt „*tirhatu*“-nak nevezték). Ezenkívül a hozomány (*šerigtu*) nagyságát határozták meg, a mely hozományt a menyasszony atyja volt köteles leányának adnia és végül a „*nu-du nu*“, azaz a férj részéről a feleségnek adandó ajándék értékét, a hitbért határozták meg. E mellett nem ritkán fordult elő az az eset,

hogy az atya a vőlegénytől kapott vételdíjat leányának ajándékozta. Az egyes összegek nagysága nem volt törvényileg meghatározva, hanem esetről esetre a két fél megegyezés útján állapította meg. És így nem is ritkán fordult elő, hogy a leánynak adott hozomány (šerigtu) nagyobb volt a vőlegény részéről fizetett vételdíjnál. Erről tanuskodnak a Hammurabi-törvények 163. és 164. pontjai, a melyek szerint oly asszony halála esetén, a ki urát gyermekekkel nem ajándékozta meg, az elhalt atyja leánya eljegyzése alkalmából kapott vételdíjat (tirhatu) visszafizeti, a minek fejében a vő a hozományról (šerigtu) lemond (163. §); de ha az ipa a vételdíjat nem szolgáltatja vissza, akkor a vő a felesége révén kapott šerigtuból levonja a vételdíjat és csak az így maradt összeget juttatja az ipa kezéhez (164. §). Az ebben a pontban említett eset azonban csak akkor lehetséges, ha a šerigtu a tirhatu-nál nagyobb. De egyúttal látjuk azt is, hogy ha a vőtől fizetett vételdíj nagyobb volt a hozománynál, a férj kárpótlásra nem tarthatott igényt. *A házasság tehát úgynevezett vételházasság volt, a mi különben a régi izraelitáknál, görögöknél, araboknál stb. is használatban volt. Csakhogy igen sok népnél (mint az izraelitáknál, araboknál, indusoknál és germánoknál) a vételdíj eredeti formája nagy változást szenvedett, a mennyiben az ipa helyett a menyasszonynak adták át és ezáltal az asszony tulajdonává tették. És így maga a házassági gyűrű sem egyéb, mint a vételdíjnak későbbi szokásokhoz alkalmazott formája.* A házassági szerződés az izraelitáknál még ma is a házassági czeremóniák integráns részét alkotja (*stár kethubah*), a mi nélkül a házasság érvénytelen. Még megjegyzendő, hogy a *tirhatu* (a

vőlegény részéről a menyasszony apjának átadandó vételdij) nem a házasságkötés napján fizettetett, hanem hosszabb vagy rövidebb idővel előbb, a mikor a kölcsönös házassági ígéret törvényes alakot öltött; a tirhatu tehát a két párt kölcsönös beleegyezésének a jele, a mai művelt Európában a gyűrűk váltásával beálló *eljegyzés*. Ha a vőlegény ígéretét nem váltja be, a tirhatu a menyasszony atyjának tulajdonában marad (159. §.); ha pedig a menyasszony atyja töri meg szavát és azt mondja: „én leányomat nem akarom neked adni“, akkor a kapott vételdiját vissza kell adnia (160. §.).

Szigorúan, halállal büntették a házasságtörést. De lényegesen megkülönböztették, vajjon az asszony a házasságtörést szükségből, tehát anyagi kényszerűségből vagy pedig pusztá fajtalanságból követte-e el. „Ha valakit hadifogoly gyanánt hurczolnak el hazájából és hites felesége akkor, bár életét a házban föntarthatja, házát és udvarát elhagyja és más házba megy, állittassék törvény elé és dobassék vízbe. Ha azonban valaki hadifoglyul esik, házában nincs annyi, hogy felesége életét föntarthassa és az asszony más házba megy, akkor az asszony büntelennek tekintendő.“

A házasság az egynejlőség rendszerén alapult. Rendszerint csak egy nőt volt szabad nőül venni. De a törvény kivételt is ismert, a mennyiben megengedte a férjnek a mellékfeleség tartását. Ha valamelyik házasság gyermektelen maradt, akkor a férjnek jogában állott házába mellékfeleséget vinni, *de ez a mellékfeleség a törvényes feleséggel ne legyen egyenrangú* (145. §.). Ha a mellékfeleség megkísérelné a ház asszonyával való egyenrangba helyezését, kemény

büntetés vár reá. A 146. és 147. pontok erről a következőleg intézkednek: „Ha valaki megnősül és felesége férjének szolgálót ad, a ki gyermekeket szül neki, ez a szolgáló pedig utóbb úrnőjével egyenlővé teszi magát, ura e szolgálót, minthogy már gyermekeket szült, ne adja el pénzért, hanem vesse rabszolgaságba és ossza be a szolgálók közé. Ha nem szült gyermeket, úrnője adja el pénzért.“ Ha a mellékfeleség gyermekekkel ajándékozta meg, akkor nem volt szabad még egy feleséget vennie. „Ha valaki megnősül és felesége szolgálót vezet hozzája, a ki gyermekeket szül neki, és a férfi mégis mellékfeleséget akar tartani, ez ne engedessék meg neki és ne vehessen mellékfeleséget.“ A házassági kötelek e tekintetben a babyloniaiaknál sokkal kevésbé voltak zabolátlanok, mint a régi izraelitáknál, a kiknél az asszonyok száma nem volt törvényileg korlátozva. Nemesak Jákobnak volt két teljesen egyenrangú felesége, *Ráhel* és *Lea*, a kiknek mindegyike még szolgálót is adott neki, hanem még a Mózes utáni korszakban sem voltak a többnejűségnek törvényes korlátai.

A házasságot bizonyos, a törvény által korlátozott esetekben föl is lehetett bontani. De a törvény részletesen gondoskodott arról is, hogy a nő anyagi helyzetét a házassági elválás esetében biztosítsa. A törvény pontosan korlátozta azokat az eseteket, a melyekben a házassági elválás megengedhető volt. Betegség és rokonszenv elvesztése, a melyek Izraelben elegendő okok voltak arra, hogy az asszonyt elküldhessék (1. Mózes V. könyve, XXIV. 1—2.), a babyloniaiaknál még nem adtak okot a válásra. E tekintetben Hammurabi törvénygyűjteménye a következőket tartalmazza

(148. és 149. fejezet): „Ha valaki megnősül és feleségét betegség éri és a férj azután más asszonyt szándékozik venni, feleségét, a kit betegség ért, ne taszítsa el; házában kell tartania és a míg él, el-tartania. De ha ez az asszony nem akar férje házában maradni, akkor adassék vissza hozománya, a melyet szülői házából hozott magával és menjen“. Ezzel szemben Mózes V. könyvében (XXIV. 1—2.) ezt olvassuk: „Ha valaki feleséget vesz és megnősül és ez az asszony azután nincs kedvére, mert valami ellenszenvet keltőt talált rajta, írja meg neki a válási levelet, adja a kezébe és bocsássa el házából“.

Válás esetében a feleség az otthontól kapott šeriq-tut visszakapta és ezenkívül a szántóföld, kert és más jószág hajtotta haszonból annyit, a mennyire gyermekei felnevelésére szüksége volt. Mihelyt gyermekei az ifjú korból felnőttek, mindenből megkapta az őt megillető részét, annyit, a mennyit *figyermeknek* szokás adni és jogában állt szíve választottjához nőül menni. Ha a házasság gyermektelen maradt, akkor mindent, a mit a szülői háztól hozott és pedig nemcsak a šeriq-tu-t, hanem még az atyjától esetleg neki átengedett vételdíjat (tirhatu) is, vissza kellett neki szolgáltatni. Ha a férj tirhatu-t nem fizetett (139. §), akkor 1 mina aranyat volt köteles távozási ajándéku adni. Lehetségesek voltak tehát az oly esetek is, a mikor a menyasszony atyja a vételdíjról lemondott, a melyet válás esetében 1 mina ezüstre (= 150 K) becsültek. Ha azonban az asszony ledér életmódhoz való hajlama, valamint tékozlása miatt törvényesen el lett választva férjétől (141. §), a férj a távozási ajándék fizetésének kötelezettségéről elesett.

Mindezekből pedig azt láthatjuk, hogy nem he-

lyes, a mit a zürichi jugtudós¹ állított: „Die Ehebande waren in Babel nicht sehr fest; der Ehemann konnte sie, wie ursprünglich wohl bei allen Völkern, beliebig lösen, willkürlich die Frau verstossen. Er schrieb, wie wir aus den aufgefundenen Keilschrifttafeln ansehen, einen Scheidebrief, befestigte sein Siegel daran und trieb die Frau einfach aus dem Hause“. Igaz ugyan, hogy a férj feleségét egyszerűen és minden igény nélkül elküldhette, de csak az esetben, ha törvényileg bebizonyították, hogy tékozló, házát elharácsolta és férjét elhanyagolta. De ha e bűnök egyikét sem süthették reá, akkor a feleségnek egyszerű elkergetése lehetetlenség volt, mert a törvény gondoskodott ennek megakadályozásáról.

Az asszony válójoga a tudósoknak sok vitára adott alkalmat. Cohn és Jeremias bebizonyítottak vélik, hogy az asszony a férje részéről való rosszakaró elhagyás és törvényesen kimutatott elhanyagolás esetében élhetett-e jogával. Oettli is ezt a nézetet vallja, de csak az első esetet illetőleg nyilatkozik nyíltan, azt mondván: „rosszakaró elhagyás való ok“; a második esetre nézve véleménye nem határozott, a mennyiben ott a következőket mondja: „Auch der Frau wird gegen Vernachlässigung durch den Mann ein gewisser Schutz zutheil. Wenn die Untersuchung ergibt, dass kein Tadel sie trifft, da sie häuslich und eingezogen lebte, während vielmehr der Mann sich lieber draussen herumtrieb, so darf die Frau, der dies Leben entleidet ist, mit sammt ihrer Haussteuer (šeriqtu) wieder in das Haus ihres Vaters zurückkehren“. Vajjon „az atyai házba való visszatérés“-nek ez

¹ Georg Cohn, Rektoratsrede 29. April 1903. pag. 32.

a joga egyúttal a *válás jogát, házassági közösség felbontásának jogát* foglalta-e magában, arról *Oettli* nem nyilatkozik bővebben. Éppen ellenkező értelmű *D. H. Müller* véleménye, a mely azt mondja: „Das Gericht kann auf Antrag der Frau die Scheidung nicht aussprechen“. Az elválás tehát a Mózes-féle törvényhez és a rabbinikus joghoz hasonlóan, kizárólag a férjtől függ.

Jobb tájékoztatás céljából hadd vizsgáljuk meg közelebbről ezeket a törvényeket és pedig, hogy helyesebb ítéletet alkothassunk magunknak, az ezeket közvetlenül megelőzőkkel egyetemben. Ott a következőket olvassuk:

135. §. „Ha valaki hadifogolylyá lesz és felesége, mert a házban semmiféle élelmiszer nincsen, más házba megy és ott gyermekeket szül; a férj pedig a fogságból kiszabadulva, hazatér, akkor az asszony férjéhez térjen vissza, a gyermekek pedig az atyát kövessék.“

136. §. „Ha valaki hazájáról lemond és elmenekül és felesége azután más házba megy, a szökevény pedig később visszatér és feleségét magához akarja venni, ez, mivel férje lemondott a hazájáról és elmenekült, nem köteles hozzá visszatérni.“

Mindkét szakasz azt a kérdést fejtegeti, hogy mi történjék oly esetben, a mikor a férj házát elhagyja és a feleség, mivel vagyontalanul maradt hátra, más férfihez megy nőül. Hogy itt csak törvényes házasságról lehet szó és nem concubinális viszonyról, már abból az egy tényből is következik, hogy a törvény más helyütt is, a hol asszonyról úgy nyilatkozik, hogy „más házába megy“, *törvényes házasságot ért és az asszony tehát vagy első feleségként, vagy mellék-*

feleségként kerül a férfi házába. Házasszony concubinális viszonya a legnagyobb büntetéseknek volt alávetve. Házasságtörést a halállal büntették meg (129. és 130. §.). A míg pedig a 135. §. oly férfiről szól, a ki hadifogolylyá lett és így házát csak kényszerítve hagyta el, addig a 136. §. azt az esetet fejtegeti, a mikor a férj könnyelmű, szándékos és gonosz módon házából elmenekül. Az első esetben az asszony, a ki ura távolléte alkalmából más férfi felesége vagy mellékfelesége lett, első ura visszatértekor ehhez térjen vissza, a második esetben azonban nem. Most pedig a régi ókor kulturviszonyait kell szemügyre vennünk. Ha valaki hadifogolylyá lett, akkor nem a mi fogalmunk szerint volt fogoly, a ki csak addig maradt fogoly, a míg a békekötés után az elfogott katonák kölcsönös visszaadása meg nem történt. *A régi keleten nemcsak katonákat, hanem fegyverteleneket is,* néha egész helységek lakóit vezették el foglyokként és idegen országokban helyezték el. Ily esetben a foglyot hírevesztettnek kellett tartani és a törvény a visszamaradt asszonyt özvegynek nyilvánította, a ki ismét férjhez mehetett. Ha azonban a férje ismét visszatért, akkor a későbbi házasság a törvény értelmében érvénytelené lett és az asszony első férje házába tért vissza.

Ily esetben tehát *elválásról* nem lehet szólni és éppen azért „*a nő válójogáról*“ sem. A törvény csak azt a jogot adta az asszonynak, hogy *özvegynek* tekinthesse magát és *vagyontalan volta miatt* még egyszer férjhez mehessen. Ha elegendő vagyonnal rendelkezett, az ismét való férjhezmenetel szigorúan tiltva volt. A 133. pont szerint ily asszonyra halálbüntetés várt.

Természetesen másképen állt a dolog, ha a férj nem hadifogolylyá lett, hanem könnyelműen és szándékosan hagyta el házát. Ily meneküléssel legalább azt vitte keresztül, a mi különben abban az esetben történik, ha feleségével szemben a közönséges válóformulát: „nem te vagy az én feleségem“ használja, avagy eltaszítani akarja. Ez utóbbi esetben a férj az, a ki feleségét a házából elküldi, természetesen a törvényes rendelkezések betartásával. Ha azonban a férj könnyelműen és szándékosan hagyta el a házát, vagyis ő a házassági kötelékek elszakításának okozója, akkor a feleségnek, a ki ez esetben nem eltaszítottként, hanem elhagyottként szerepelt, jogában állott ezt törvényileg érvényesíteni és mint minden más elvált, férje házát elhagyni. Ha azután máshoz megy nőül és férje visszatér, ennek nincsen joga feleségének az ő távolléte alatt kötött házasságát érvényteleníteni, miután ő volt az, a ki nejét elhagyta és így a frigy föloldását okozta.

Most pedig hadd vegyük szemügyre azt az esetet, mely a feleségnek törvényileg bebizonyított elhanyagolásával beállott (142. §.). Itt is, helyesebb ítéletalkotás czéljából, az azt megelőzőt is fogjuk vizsgálni. Az említett pontok a következők:

141. §. „Ha valakinek felesége férjének házát elhagyni készül, házát elharácsolja, férjét elhanyagolja és ezt törvényileg bebizonyítják, akkor a férj kimondhatja elbocsátását, útjára bocsáthatja a nélkül, hogy elbocsátási ajándékot kényszerülne adni. Ha azonban férje nem akarja elbocsátani és más feleséget vesz magának, akkor az férjének házában szolgáló legyen.“

142. §. „Ha egy asszony férjével pöröl és azt mondja: „te nem érintkezel velem,“ akkor megkáro-

sodásának bizonyítékai előadassanak. Ha nem ő a bűnös és az ő részéről hiba nem történt, hanem férje az, a ki kicsapongó életet folytat és feleségét elhanyagolja, akkor ne az asszony legyen a hibás, hanem vegye a šeriktuját és atyja házába térjen vissza.“

A míg tehát a 141. §-ban a feleség az, a kinek ledér életmódja törvényileg van bebizonyítva, addig a következőben a férj a hibás. Miután tehát az első esetben kétségkívül elbocsátásról van szó, a melyet a férj részéről kért válásnak minősítenek, természetes, hogy a második esetben, a hol nem az asszony, hanem a férj a hibás, a férj házában a feleség részéről való törvényesen megengedett elhagyása és az atyai házba való visszatérése sem más, mint a frigy teljes föloldása, vagyis elválás, a melyet ez utóbbi esetben a feleség, mint panaszt emelő fél, okozott. Müller nagy súlyt helyez e szavakra: „az atyai házba tér vissza“. a melyeket jól kell szemügyre vennünk. *„Ezzel még koránt sincs elválva és szíve választottjához sem mehet nőül. A házasságok talán ki is békültek gyakran.“* De mi állott a kibékülés útjában, ha mint elvált tért vissza az atyai házba? A törvények nem akadályozták a két elvált kibékülését. Már a törvénynek eme szavai, hogy *megkárosodásának bizonyítékai előadassanak* és ama körülmény, hogy csak ebben az esetben hagyhatta el a férj házát és a šeriktu-val térhetett vissza atyja házába, bebizonyítják, hogy vádlóként léphetett fel a nő ellen és a törvényszék beleegyezésével az atyai házba térhetett vissza. Mi mást jelenthet ez tehát, *mint a nőnek ama jogát, hogy a házasságot megtámadhatja?*

Még jobban kiviláglik ez a körülmény a következő törvényszakaszban:

143. §. „Hogy ha nem ártatlan és elmegy, házát elharácsolja, urát elhanyagolja, akkor ez az asszony a vízbe dobassék.“

Miután már a 141. §. a nőnek ily vétségét tárgyalta, ennélfogva az ebben a pontban említettek csak arra vonatkozhatnak, hogy az asszony a törvényszéknél panaszt emelt az ura ellen, de a törvényszék a panaszát, mint alaptalan, visszautasította. A míg tehát megokolt panasz esetében férje házát elhagyhatta és atyja házába térhetett vissza, addig az ellenkező esetben halálbüntetés várt reá. Miért ily kemény büntetés? A 141. §. a ház elharácsolásában és a férj elhanyagolásában az asszony részéről nem lát oly nagy vétséget, a milyent halálbüntetéssel kellene megtorolni. Miért tehát oly kemény a büntetés a 143. §-ban? Ha „az atyai házba“ való visszatérés az *elválást* jelenti, akkor minden világos előttünk. Ha t. i. a törvényszék az asszony panaszát megokoltak találta, akkor kimondta az elválást és a nő atyja házába térhetett vissza. Ha azonban panasza alaptalan volt és a törvényszék az elválást nem mondta ki, akkor az atyai házba való visszatérését meg nem engedett módon való „szabadnak nyilvánítás“-nak tekintették, a mi esetleg új házasságra vezethetne, a miért is épp úgy büntették, mint a házasságtörést. Tehát csak azért, mert alapos panasz esetében az asszony az atyai házba való visszatéréssel szabadságát és így az ismét való férjhezmenetel jogát is visszanyerte, éppen azért ellenkező esetben a férj házából való eltávozását házasságtörésként halállal büntették.

Még hosszsú hasábokat lehetne a Hammurab törvénykönyv házassági és családi törvényeiről írni, a melyek házasságtörésről, házasságelötti adósságokról, erkölcsi vétségekről, eljegyzés föloldásáról, feleség vagy férj halála utáni örökségről, a feleség és rab-szolgánő közötti viszonyról, úriasszony és rabszolga esetleges egybekeléséről, az özvegy házassági jogáról, a leányok örökségi jogáról és végül örökbefogadásról szólnak. Ha mindezt *közelebbről* megvizsgálni akarnók, e fejezet keretét nagyon is átlépnők és ha még az elengedhetetlen kulturtörténeti megjegyzéseket is fűz-nők hozzá, akkor „Babylonia házassági és családi joga“ czimen egész művet kellene írunk. Meg kell elégednünk azzal, hogy ama eseteket vehessük szem-ügyre, a melyeknél a *biblia* és az *ó-babyloniai* jog érintkezik egymással. — Ily esetek mindenekelőtt a házasságtörésről és a fajtalanságról szóló törvények, a melyenek pl.:

Hammurabi törvényei.

129. §. Ha valakinek a nejét azon érik, a mint egy másikkal hál, mindkettőjüket kössék meg és dobják a vízbe, ha csak a férj nejének és a király alattvalójának meg nem bocsát.

130. §. Ha valaki másnak a jegyesét, a ki még nem ismert férfit és az atyai házban él, meggyalázza és vele hál és rajtakapják, öljék meg azt az embert, de a nő legyen büntetlen.

Bibliai törvények.

Móz. V. k. XXII. 22. Midőn rajta érnek valakit, mint hál egy férjnél való nővel, haljanak meg mindketten; a férfi, a ki hált a nővel, meg a nő. Így pusztítsd ki a rosszat Izraelből.

U. o. 23—26. Midőn egy szűz leány el lesz jegyezve egy férfiúval és éri őt valaki a városban és hál vele: vezetésék ki mindkettőjüket ama város kapujához és kövezzétek meg őket kövel, hogy meghaljanak. De ha a mezőn éri a férfi az eljegyzett leányt

és megragadja őt a férfi és
hál vele, haljon meg a férfi,
a ki vele hált, a leánynak
pedig ne tégy semmit, nincs
a leánynak halálos vétke.

Már e pontoknak egymással való összehasonlítása is kiválóan fontos eredményekre vezet. Mind a két törvényben az elcsábított nőre is, az elcsábítóra is halálbüntetés vár. Ez még semmiesetre sem volna feltűnő. De feltűnő az a tény, hogy mind a két törvénygyűjteményben a házasságtörést tárgyaló törvényre, a mely ezt a bűnt a halálra érdemesíti, azonnal az eljegyzett szüzön elkövetett erőszakról szóló törvény következik és pedig mind a két törvénygyűjteményben majdnem ugyanazon szavakkal. Ez mindenestre feltűnő és ha a bibliában a rendeltetéseket nem követnék a megokolások, a melyek — a mint látni fogjuk — teljesen elütők a babyloni törvény alapját képezőktől, akkor még arra a feltevésre juthatnánk, hogy a Mózes-féle törvénynek ebben az esetben a Hammurabi törvény szolgált irányadóul. Ez azonban lehetetlenség. A Mózes-féle törvény a halálbüntetést e szavakkal okolja meg: „Így pusztítsd ki a rosszat közepedből“; a Hammurabi-törvény nem így cselekszik. A Mózes-féle törvény különbséget tesz a között, vajjon erőszak történt-e másnak menyasszonyával szemben avagy ő maga önként adta-e oda magát, mert a biblia megkülönbözteti azt, vajjon a csábító a városban meggyalázza-e az eljegyzett leányt avagy a nyílt mezőn. Ha a városban történik, mind a kettő halállal lakol: „a leány, mivelhogy nem kiáltott a városban, a férfi, mert meggyalázta felebarátjának nejét“. Mivelhogy a leány nem kiáltott segít-

ségért, ez az ő részéről hallgatólagos beleegyezésnek kitekintendő és azért őt is megölték, mert „így pusztítsd a rosszat közepedből“. De ha a nyílt mezőn történt a támadás, akkor a leány ártatlan, mert a mint támad valaki felebarátjára és agyonüti, úgy van ez a dolog; mert a mezőn érte őt, kiáltott az eljegyzett leány, de nem volt senki, a ki segíthetett neki.“ És ezzel magyarázatot nyert az is, hogy abban az esetben, „a midőn rajta érnek valakit, a mint hál egy férjnél levő nővel“, miért lakolnak mind a ketten halállal. A férj megbüntetendő, „mivel meggyalázta felebarátjának nejét“, az asszony pedig, mert házasságának létrejöttére ismerte a bűnt és így védelmeznie kellett volna magát a miért ezt elmulasztotta, ugyanabba a hibába esett, mint az az eljegyzett leány, a kit a városban meggyaláznak.

Hammurabi nem tesz ilyen különbséget; ő az eljegyzett leányt minden körülmény között ártatlannak nyilvánítja. Okai körülbelül a következők lehetnek: a házasság ismeri tettét. Kötelessége férje házát és udvarát és így ura minden jószágát és tulajdonát jól megőrizni. Ha elmulasztja ezt és törvény előtt bebizonyítják, halálbüntetés vár reá (133. §.). Éppen azért a házasságtörés büntetése is a halál. Az eljegyzett leány vőlegényével szemben nem vállalt magára ily kötelezettséget és éppen azért a törvény mind a két esetben, akár erőszakot követtek el rajta, akár pedig önként adta oda magát, ártatlannak nyilvánította.

Ezzel szemben az elcsábító, a ki mind a két esetben idegen tulajdonhoz nyúlt, mint bárminő más lopás vagy rablás alkalmából, halállal lakolt. És éppen azért a férj, mint megkárosított fél, megbocsáthatott felelőségének, a király pedig, a ki az összes bűnügyekben

a kegyelmezés jogát gyakorolta, alattvalójának. A biblia ily esetekben nem ismer kegyelmet, mert abból az elvből indul ki: „így pusztítsd ki a rosszat közepedből“.

A Mózes-féle törvény alapját tehát nem ugyanazon indító okok alkotják, mint a Hammurabi törvényekét. Másfelől pedig semmiesetre sem lehet véletlennek tulajdonítani azt a szembeötlő körülményt, hogy mind a két törvénygyűjteményben a nevezett két törvény ugyanazon szavakkal van megalkotva és ugyanabban a sorrendben fordul elő. Kell tehát, hogy mind a két törvénygyűjtemény között valami belső összefüggés létezzék, a mely az itt előadottak után nem lehet más, mint hogy a két törvénygyűjtemény anyagát egy és ugyanazon forrásból merítette.

*

Arra törekedtek, hogy az ifjú korán nősüljön, ne-hogy áldozatul essék bizonyos babyloniai és assyr városok utczáin kóborló ledér hölgyekkel való túlságos érintkezésnek. — A női fajtalankodás különös Istar-tiszteletnek szolgált alapjául, mert Istar, a szerelem istennője, egyúttal a prostituáltak védistennője is volt és nem ritkán találhatjuk az istennőt e véden-
csei körében. Éppen azért ezeket nemcsak „*šamhati*“-nak, azaz „örömleányok“-nak, hanem *harimâti*-nak, „szenteltek“-nek is nevezték.

Nagy gondot fordítottak a *gyermeknevelésre*. Az elemi oktatáshoz tartozott a különböző írásjegyek megtanulása, a melyet nyelvtani gyakorlatok követtek. A későbbi időben nagy figyelemmel művelték a sumir nyelvet és irodalmat; éppen a hogy napjainkban a gymnasiumban a latin nyelvtant gyakorolják és a tanítványoknak latin classikus írókat modern nyelvre kell

fordítaniok, Babyioniában és Assyriában úgy bántak el a sumir nyelvvel. A felsőbb tanítézetekben sumir nyelvtant tanítottak és sumir szövegeket sémi (babyloniai-assyr) nyelvre fordítottak. Egészen rendszeres módon tanították a rajzot és később a mintázást is. Első sorban azonban a mennyiségtant, mértant és csillagászatot művelték. E tudományban a babyloniaiak csudálatos jártasságot értek el. Nagy súlyt fektettek a testgyakorlatokra is. Az iskolák két csoportba oszlottak. Az egyik csoportba tartoztak azok, a melyek tisztán gyakorlati, üzleti czéloknak szolgáltak — ezek voltak a szakiskolák —, a másik csoportba azok, a melyek vallásos és tudományos nevelésben részesítették az ifjakat és az egyetemek theologiai és bölcsészeti karait közelítették meg, vagy az egyetemeket általában. Ez egyetemek közül a legkiválóbbak közé tartozott a nippuri főiskola. Az amerikai expeditio mostanig már negyven helyiségét tárta föl és még alig jutott el az egésznek hatodrérszéig.¹ Igen nagy fontosságot tulajdonítottak a gyermekek vallásos nevelésének. Már legzsengébb koruktól kezdve istenfélelemre és felebaráti szeretetre oktatták a gyermekeket.

A babyloniaiaknak a világ teremtéséről szóló eposában ezt olvassuk:

„Istened iránt tiszta szívű légy!
ez a legkedvesebb az istenség előtt.
Imát, könyörgést, földreborulást,
mutass be neki minden reggel.“

„Istenfélelem kegyelmet szül,
áldozat az életet hosszabbítja,
ima a bűnt föloldja.

¹ Hilprecht, Die Ausgrabungen im Bel-Tempel in Nippur (Lipscse 1903.) 54. s köv. l.

Attól, ki az istenektől fél, a jutalom el nem marad ;
Ki Annunákétól fél, életét meghosszabbítja“.

„Barátodról, társadról rosszat ne beszélj,
gyalázatosat, titokzatosat ne mondj,
barátságot gyakorolj !

Ha ígérsz, teljesíts, cserben ne hagyj !“

Így oktatták a kicsinyeket már öt évezreddel ezelőtt.

A rabszolgát is a családhoz számították és gyermekké is fogadhatták. A fiú, a ki az atyját sértette meg és a feleség, a ki ura ellen vétkezett, rabszolgának volt eladható. Adósságok törlesztése céljából is eladhatták a feleséget és a gyermekeket, de nem örökre, hanem csak bizonyos meghatározott időre. A mellékfeleség gyermekei általában nem egyenrangúak a háziasszony gyermekeivel és csak az esetben tekintették őket teljes joguaknak, ha a családapa határozottan a magáéinak vallotta.

A férjezett nő férjhezmenetele után meglehetősen független helyzetet foglalt el ; tanuként közreműködhetett, a saját számlájára üzleteket köthetett és még külön magánvagyon fölött is rendelkezhetett, a melyet férje hitelezői nem foganatosíthatták. A gyermekekkel szemben is birt jól megokolt jogokkal, de mindezek daczára sem volt egyenrangú a férjével.

Az összes törvényes és törvényesnek elismert gyermekek egyenlő részekben örököltek. Az örökhagyó életében ennek részéről történt ajándékozások nem számítottak be az örökségbe. Papnő nem örökölhett a testvéreivel együtt, hanem csak megfelelő életjáradékra volt igénye. De kivétel volt e szabály alól az az eset, a mikor az atyja még életében ajándékot adott neki azzal a kifejezetten nyilvánított szándékkal,

hogy leánya e fölött szabad rendelkezési joggal birjon és elvitázhatatlan tulajdonaként élvezze.

Irodalom: Eb. *Schrader*, Keilinschriftl. Bibliothek. — Hammurabi törvénygyűjteménye (különösen: D. H. *Müller*, G. *Cohn*, *Peiser-Kohler*, R. *Dareste*, C. H. *Johns* és Carl *Stooss* megfelelő művei). — *Oppert* et *Menant*, Documents juridiques de l'Assyrie et de la Chaldée 1877 — P. *Haupt*, Die sumerischen Familiengesetze. Leipzig, 1879. — J. *Hommel*, Geschichte Babyloniens und Assyriens. Berlin, 1885. — C. P. *Tiele*, Babylonisch-assyrische Geschichte. Gotha, 1886—1888. — F. *Kaulen*, Assyrien und Babylonien, 5. Aufl. Freiburg im B. 1899 — H. V. *Hilprecht*, Die Ausgrabungen im Bel-Tempel zu Nippur. Leipzig, 1903. — Bruno *Meissner*, Aus dem altbabylonischen Recht (Alte Orient, VII. 1).

IV.

A VALLÁS ÉS A HALOTTI SZERTARTÁSOK.

A babyloniai-assyriai művelődéstörténet egy fejezete sem maradt még akkora homályban, mint az, a mely Babylonia régibb lakosságának a vallására vonatkozik. E tekintetben még sokkal hézagosabbak ismereteink, semhogy részletes és tiszta képet alkothatnánk felőle. Minthogy az istenségek egész seregei, a hold- és nap-istenek és feleségeik lépnek föl, sokan azt a nézetet vallják, hogy itt Babyloniában és az utóbb akkora hatalomra és tekintélyre vergődött Assyriában a polytheismus már kezdettől fogva igen erős gyökereket vert. Mások ismét azt tételezik föl, hogy a monotheismus eszméje indult ki innen, de abban az időben, a mely már a történet világításában jelenik meg nekünk, már réges-régen kihalt. Ez utóbbi föltevésnek az az alapja, hogy mindazok az istenek, a kikkel a régi babyloniaiak hymnusaiban, zsoltáraiban és egyéb vallásos tárgyú fölrataiban találkozunk, ugyanannak az istenfogalomnak a különféle városi kerületekben különböző formában kifejezett helyi elnevezéseire mennek vissza. Így például az uruki. *Anu*, a nippuri *Bél*, az eridui *Ía*, a bábeli *Marduk* stb. csakis ugyanannak az istenfogalomnak különböző helyi elnevezései lehet-

tek és ez elnevezések tisztára e legfelsőbb lénynek, a melyben „Istent“ ismerték föl, a helyi viszonyokhoz alkalmazott különböző fölfogására vezethetők vissza. Egy helyen úgy tekintették az Istent, mint a ki az embereknek az ég és a különböző égítestek képében nyilatkozik meg; másutt istenben azt a legfelsőbb lényt imádták, a mely az emberi élet föntartására olyannyira szükséges növényzetet teremti; ismét másutt a világegyetem ura gyanánt tisztelték istent, stb. Így keletkeztek azok a különböző fogalmak, a melyek a kezdetben tisztára helyi jelentőségű *Anu* = az ég istene, *Ía* = a föld istene, *Bél* = minden létező ura vagyis legfőbbje, stb. elnevezéseket eredményeztek. A mint az egyik kulturális középpont hatalma a szomszédos területen is érvényesült, az erősebb félnek nemcsak politikai hatalma jutott vezető szerepre, hanem annak a kerületnek a helyi cultusa is, a mely erősebbnek bizonyult, föléje kerekedett a másikénak. Ennek első sorban az lett a következménye, hogy azok a felfogások, a melyek a különböző kerületekben az istenségről képződtek, részben kiegészítették, részben kölcsönösen gyöngítették egymást. Ilyképen az egyik cultus uralkodóvá vált ugyan a kibővült részterületen, de a másik is megmaradt mint mellék-cultus. Így keletkeztek idővel az egyes cultusok különböző változatai, a melyek azonban mindannyian egy, monotheistikus értelemben felfogott istenfogalom szolgálataiban állottak. A tudósok e csoportjának meggyőződése szerint még az egyes isteneknek a vallásos és mythologiai föliratokban fellépő azon összeköttetései is, a melyek szerint egy istennőt feleség gyanánt állítanak egy isten mellé, vagy egy másik istent amazok fia gyanánt ismernek el, összeférnek a legtisztább

monotheismussal. Gondoljunk arra, hogy a keresztény vallásban is „Atya“ és „Fiú“ fordulnak elő!

Ma még bizonytalan, hogy a két fölfogás közül, a melyek egyike a polytheismust, másika a monotheismus egyik alfaját vallja a babyloni vallás alapjának, melyik a helyes. Még nem vagyunk képesek a babyloniai-assyr vallás alapvető formáját tisztán felismerni. Sok vallásos és mythologiai tartalmú szöveget egyáltalán nem sikerült még megfejteni; sokat félre is magyaráznak, mert a nép nyelvének, vallásos gondolkodásának és érzésének szellemébe nem hatoltunk be eléggé. Az egész sumírologia még nagyon is fiatal tudomány, semhogy tökéletesen megoldhatná azokat a kérdéseket, a melyek a föld színéről eltűnt és ma már csak sok ezer éves törmelék alá temetett emlékek nyelvén beszélő sumír nép szellemi életének teljességére vonatkoznak. Ezért látjuk azt, hogy azok a tudósok, a kik Babylonia legrégibb lakóinak vallásával foglalkoznak, két pártra oszlanak. De bármi lesz is a régi babyloniai lakosság vallásának behatóbb tanulmányozásából és mélyebb megismeréséből fakadó eredmény, az kétségkívül kitűnik, hogy abban az időben, a melyet már a történelem világában ismerünk, Babyloniában és Assyriában monotheismussal már nem találkozunk. Hammurabi, a nagy szervező és törvényhozó, törvénytábláját, a melyet a táblán látható dom-bormű és az azt kísérő magyarázat szerint *Samas* istentől kapott, a következő szavakkal vezeti be: Midőn a fenséges *Anu*, az *Annunaki* királya és *Bel*, az ég és föld ura, *Marduknak*, *Ía* uralkodó fiának, a jog istenének juttatta osztályrészül a földi emberiséget...“ A bevezetés további folyamán Hammurabi így nevezi meg magát: „Én vagyok Hammurabi, a

*Samas napisten tisztelete. Nabupal-iddi-nna idejéből (K. e. 870).
Dombormű, London, Brith. Mus.*

fejedelem, a *Béltől* hivatott, a királyi sarj, a kit *Szin* teremtet, a bölcs király, a kit *Samas* meghallgat, *Zamama* isten testvére, *Tu-tu* isten kedvence, stb.“ Ugyancsak a befejező részében azt mondja: „*Samas*, az ég és föld nagy birájának parancsára igazságosság tűnjék föl az országban; uram, *Marduk* szavára ne érje pusztulás az én emlékemet.“ Azután megátkozozza azokat, a kik a táblát valaha elpusztítani merészkednének és a következő isteneket hívja fel tanukül: Bélt, Beltist, Samast, Szint, Adadot, Zamamát, Istart és Nergalt. Hammurabi tehát nem ismerte az „egy, egységes és egyetlen“ istent, hanem csak „az ég és föld nagy isteneit“. Ha pedig e király idejéből származó táblácskán tényleg azt kellene olvasnunk, hogy *Ja-ah-ve-ilu*, vagyis „Jahve az isten“, akkor a kifejtett körülményeknél fogva magától értődik, hogy ennek a Jahvénak a bibliai könyvekben említett Jahvéhoz a nevéen kívül semmi köze sincsen. A babyloniai semíták az *ilu* = isten szóval csak azt az attributumot fejezték ki, a melylyel az isten gyanánt tisztelt lényeket illették, de éppen nem azt, a mit a biblia az *El* = Isten szóval jelöl. Ha *el* is fogadjuk azt, hogy a szóban forgó ékjelcsoportot csakugyan *Jahve*-nak kell olvasnunk, pedig ezt az illetékes szakemberek közül többen kétségbe vonják és tagadják, akkor is a *Jahve* szó a babyloniaiak szemében nem volt egyéb, mint annak a fogalomnak a megjelölése, a melyet az istenséggel azonosítottak. Abban az időben, a mikor az imákat már az istenek egész seregéhez, Anuhoz, Bélhez, Íahoz, Mardukhoz, Samashoz, Szinhez, stb. intézték, a *Jahve* szó alatt egyáltalán nem érthették azt az „egy és egyetlen“ Istent, a kit a biblia e név említésekor ki akart emelni.

A bibliában *Jahve* nemcsak isten, hanem egyuttal az „*egy, egyetlen és egyedül levő isten*“. Ő a legfőbb lény, a kiről a zsoltáráneklő kiemeli, hogy „ő teremtetette az eget és földet, a tengert és mindent, a mi benne van, ő őrzi az igazságot mindörökké; ő szerez jogot a szorongatottaknak és ad kenyeret az éhezőknek; Jahve szabadítja meg a meglánczoltakat; Jahve teszi látókká a vakokat, Jahve emeli fel az elnyomottakat, Jahve szereti az igazságosakat. Jahve oltalmazza az idegeneket, ő táplálja az özvegyeket és árvákat és megfordítja az istentelenek útjait. Jahve örökké uralkodik, ő a te Istened, ó Czion, nemzedékről nemzedékre.“ A babyloniaiaknál ilyen Jahve-fogalom nem található. Az egész babyloniai irodalomban nem találhatunk egyetlen egy olyan mondatot sem, a melyet a biblia szavaival (Móz. V. k. 6, 4.): „*Jahve a mi Istenünk, Jahve egy*“ párhuzamba állíthatnánk.

De ez csak arra az időre vonatkozik, a mikor Babyloniában a semitismus már fölényre került. Vajjon a Hammurabi idejében, tehát a Kr. e. 20. évszázadban, már teljes kifejezésre jutott polytheismust nem előzte-e meg a monotheismus egyik alfaja, történeti határozottsággal nem dönthető el, bár én e kérdésre semmiesetre sem válaszolnék határozott „nem“-mel; sőt hiszem, hogy a babyloniai történet ősidejében, a mikor a művelődésnek és az emberiség szellemi tevékenységének hullámai megindultak, föltétlenül a monotheismus volt az uralkodó.

Minden többséget t. i. szükségképen egység előzte meg. Egység nélkül nincs kettőség, nincs tehát többség sem. Általános istenfogalom nélkül nem lehet több-istenfogalom sem. Istensereg tiszteletét és a tisztelet módját — hiszen a vallás nem egyéb, mint

az istentisztelet módja — természetesen az istensereg létezése iránti hit előzte meg. Ily hit azonban csak akkor érlelődhetik, a több isten létéről való fogalom csak akkor ébredhet, a több szellemi, az ember sphaeráján kívül és fölött álló és ennek egész valóját és tevékenységét igazgató hatalomról való képzelet csak akkor gyökeresedhetik meg, ha mindennek szükségképeni előzménye általában az „isteni”-nek a fogalma volt. Ama ösztönnek kellett érvényre jutnia — hogy mily úton-módon, az reánk nézve mellesleg lehet — hogy az emberi életben nyilvánuló élettüneményeknek és eseményeknek okát vagy okozóját keressék. Miután pedig az emberi elme ezt az ő egész világát és képzeletét körülölelő valójának az okát vagy okozóját csak az ő sphaeráján kívül és fölött álló lényben találhatta, a legmagasabb lény fogalmához jutott, a mely legmagasabb lénynek minden jót, legelső sorban pedig az idegen, a létért való küzdelemben ellenségekként fellépő elemek leküzdését köszönheti és a mely ily körülmények között mindent igazgat és vezet, a mi az ember körül történik. Így ébredt az emberben az istenfogalom, a mely nem volt egyéb mint az ember sphaeráján kívül és fölött uralkodó legmagasabb lénynek a fogalma. Csak azután, a mikor ez a fogalom már megvolt és az emberi képzeletben már erős gyökeret is vert, létesített az ember gondolkodó elméje minden egyes nagyobb tünemény számára külön-külön okozót; minden számára kellett hogy legyen oly lény, a ki azt úgy akarta, a mint történt avagy van. „Isten”-nek az emberi képzeletben létesült fogalmát átvitték mind arra, a mi az emberi tevékenység és cselekvés sphaeráján kívül állott és a mit az emberi elme azonnal nem foghatott fel. Nem *egy* alkototta a különböző

regiókat és nem *egy* töltheti be ezeket és kormányozhatja mindenható hatalmával; több legmagasabb, mindenható lénynek kell lenni, többnek, a kik mindannyian az, a mit az „isten“ fogalma jelent. Először tehát *egyistenség* volt és csak belőle keletkezett a *többistenség*.

Lehetséges azonban, hogy az istenfogalom általában csak *egy* legmagasabb lényre vonatkozott, csak *egy* szellemi hatalomra, a ki mint a legfőbb jó és teremő lény a világmindenséget betölti, ezt kormányozza és igazgatja. Az ember gondolkodó elméje ezt az egy lényt, ezt az egy istent naiv felfogásában megismeretlenül törekedett. Ez a megismeretlenítés a különböző törzseknél és később a különböző helységekben is különböző volt, mert függött az embert környékező természeti tényeményektől, a nyilvánuló természeti erőktől és egyáltalában mind attól, a mi az embert legközelebből környékezte. Minthogy pedig az ember környéke, valamint mindaz, a mi a jólétével és sorsával kapcsolatos, helységenként változott, a legmagasabb lény is, az isten, az egyes helységekben különböző volt és külsőleg is különbözőképen tisztelték. De mindenütt csak *egy* legmagasabb lénynek szólt ez a tisztelet, mindenütt csak *egy* legmagasabb hatalom létezett, csak *egy* teremő hatalom, csak *egy* az ember sphaeráján kívül és fölött álló lény és pusztán a felfogást illetőleg, hogy miképen nyilvánul ez az *egy* legmagasabb lény az ember számára és miképen személyesítették, volt eltérés a különböző helységekben. Mindenütt isten volt és pedig az *egy* isten, a ki mindent teremtett, a ki az embernek minden jót ad és tőle is csak jót követel, de hogy milyen ez az *egy* legmagasabb lény,

hogy miképen közeledik az emberhez és miképen törekszik az ember őt megközelíteni, arra vonatkozólag különböző népeknél különböző felfogás uralkodott (és így a különböző helységek e legmagasabb lényének különböző volt a neve.) Itt pl. a Nap volt az, a melyet a legmagasabb isteni lény jelzőivel látták el, a mennyiben a világ és az élet összes tüneményeit a naponta keleten felkelő és nyugaton legnyugvó Nap természetes kifelésének tekintették. Másutt meg a Hold volt az isteni mindenhatóság megszemélyesítője; egyik vagy másik csillagkép keringésében is látták esetleg isten akaratát és tevékenységét. Ez tehát astralis isten volt, oly istenség, a melynek legmagasabb hatalma az égitestek (Nap, Hold és csillagok) törvényszerűen végbemenő tüneményeiben nyilvánul. De mindenütt ez csak *egy* isten, *egy* legmagasabb isten, *egy* jó és igaz isten nyilvánulása volt. Így pl. „*Samas* (a sumir *Utu*) a Nap által kinyilatkoztatott és általa megtestesített isten volt, a ki világosságot és meleget nyújt; *Szin*, a sumir *En-zu*, a Holdban megtestesült isten volt stb. stb. Igen gyakran — és pedig a történet legkorábbi korszakaiban — az istenfogalommal szoros kapcsolatban álló legmagasabb lény megnevezésénél a személyesítésnél figyelembe jövő bizonyos külső jelenségektől eltekintettek és így istent csak mint emez vagy amaz a helység urának gyakran „az ég urának“, „a föld urának“ avagy „a tenger urának“ is jelölték. Így pl. Sirburla-nak egyik Girsu-nak nevezett városa negyedében imádott Nin-girsu = Girsu ura; az Erehben tisztelt Anu = az ég ura; Eridu-nak Ía nevű istene = a tenger ura, sumir Í-ki elnevezése pedig = az alvilág ura; a Nippurban tisztelt Bél = ur, és a sumir Ín-lil = a föld ura.

És most két helység, a melyben különböző nevek és különböző formák között ugyanazt az elvet tisztelték az isteni erő és mindenhatóság gyanánt, vagy kölcsönös békés megegyezés vagy előzetes ellenségeskedés alapján egymással érintkezésbe lépett, a minek természetes következményeképpen a különböző fogalmak, a melyek mindkét helyen isten meghatározására szolgáltak, valamint a külső formák, a melyek mindkét helyen az istentiszteletet jellemezték, vagy összeolvadtak egymással, vagy pedig az egyik tisztelet a másikat a háttérbe szorította, úgy hogy isten neve a főtisztelet elnevezését tartotta meg, míg a másik tiszteletet mint melléktiszteletet, isteni hordozóját pedig mint mellékistent továbbra is megtűrték. Ily módon egész sereg isten keletkezett, a kiknek élén főistenképpen az az isten állott, a ki előbb az így keletkezett központban e helységnek sajátos és eredetileg egyedüli istene is volt, a kit mint ilyent tiszteltek is. Tehát ismét az egység, az *egyisten*-fogalom volt az, a melyből a többség, a *többisten*-fogalom keletkezett.

És ne áltassuk magunkat! A legkifejezettebb monotheismusnál is bizonyos polytheista jellegű vagy legalább is ilyennek minősíthető irodalmi termékekre fogunk bukkanni. Ha Izrael monotheismusát nem ismernők és csak egyes irodalmi termékekből akarnók tanulmányozni, mint manap a babyloniaiak vallását, valószínűleg téves, a mai állapotokkal teljes ellentétben álló következtetéseket vonnánk. Ha azt olvassuk: „Jahve, Izrael istenének nevében! Jobbom felől van Mikháel, balom felől Gábiel, előttem Óriel, mögöttem Ráfael és fejem fölött Isten szelleme,” ugyanolyan kritika gyakorlása, mint a milyennel reánk maradt irodalmi termékek alapján a babyloniaiak vallását

vizsgáljuk, egészen másképpen itélnők meg az izraeliták vallását, a melynek monotheismusát illetőleg semmiféle kétség nem támasztható.

És mégis, még ma is általános imaformulául szolgáló irodalmi termék a Mikháel, Gábiel, Óriel és Rafael neveket mint olyanokat említi, a kik épp úgy mint Jahve a védő vagy jó szellemekhez tartoznak, a kik csak jót tesznek és a kiknek az ember minden jót köszönhet. Ki adhat felvilágosítást arra nézve, vajjon Ó-Babylonia egész istenseregét nem alkották-e csak *egy* legfőbb lénynek isteni szellemmel felruházott küldönczei és tanácsadói? Ha Izrael monotheismusa Jahve mellett, Izrael egyesegyedüli istene mellett, egy Mikháelt, egy Gábielt, egy Órielt és egy Ráfael tűrhet és ha Izrael monotheismusa megengedi, hogy Jahve-t a „seregek istenének“ vagy a „seregek fejedelmének“ nevezzék, miért nem adhattak a babyloniaiak is *Anu*, az „istenek atyja“, az „istenek királya (šar ilânu)“ mellé egész sereg más szellemi lényeket, anélkül, hogy ez által szakítottak volna a monotheismussal és polytheismusra gondoltak volna!

Mindenesetre téves volna, ha a tudományos kutatás mai álláspontja mellett Babylonia ős lakosságánál a monotheismus létezését már előre is kereken tagadnók. A monotheismus egy alfaja mindenesetre létezett a legrégibb időkben. Éppen úgy azonban, mint Hammurabbi idejében és valószínűleg már előbb is a sumir elem Babyloniában már kihalt volt, úgy abban az időben is, a mikor történeti talajra lépünk, a monotheismusnak már minden nyoma veszett és a polytheismus képezte a vallás alapját.

Hogy mily körülmények mozdították elő a polytheismus keletkezését, az tudományosan még nincsen

megállapítva. Meglehet, hogy a monotheismus mellett létesült polydaemonismusból fejlődött ki lassacskán. Hiszen még a legtisztább monotheismus sem tudja a földfeletti szellemek iránti hitet eloszlatni, a kiktől az ember függőnek érzi magát, a kik iránt félelemmel és aggodalommal viseltetik, a mit óvszerekkel és mindenféle varázs és ráolvasási formulákkal igyekszik csökkenteni. Ez a spiritismus, vagy általános animismus, vagy dämonismus is fölötte könnyen polydaemonismussá fajulhatott és így a polytheismus elődjévé válhatott. Az animismusnak, daemonismusnak és samanismusnak nevezett primitív nemű philosophia többé-kevésbbé az összes történeti vallásoknál található és mint a sumír varázs- és ráolvasási formulákból látjuk, meg volt Babylonia ősrégi lakosságánál is.

Ezzel azonban még korántsem állítottuk, hogy a sumírok *vallása* durva samanismus lett volna. Fritz *Hommel*, müncheni tudós azonban, más nézetet vall. Ő a samanismust tekinti „a sumír vallás alapjának” és ebben hatalmas támasztékot lát a sumírok és turk népek rokonságát valló thesisének a támogatására. De az itt megvitatott vélemény sem nélkülöz minden támasztékot; nem csekélyebb tudós, mint *C. P. Tiele*, a híres vallástörténész, részesíti védelemben, a mennyiben azt mondja: „ha föl is tételezzük, hogy a varázsló és ráolvasási szövegek régebbiek a tisztán mythikusoknál, — a mi azonban még semmiesetre sincs bebizonyítva — pusztán csak arra az eredményre jutnánk, hogy az ó-babyloniai vallásnak épp úgy mint a legrégebbi egyiptominak, sokkal animistikusabb és sokkal bővösebb színezete volt, mint a későbbinek, de semmiesetre sem arra, hogy a szellemekkel együtt és a szellemek mellett, a kikre ráolvastak, nem

tiszteltek volna igazi isteneket is, miután maguk a ráolvasási formulák is nem egyszer anthropomorphistikusan állítják elénk a föld és tenger nagy istenét a fiával együtt. A mi ezt megelőzte, azt csak gyaníthatjuk, de még nem mondhatjuk biztosnak.“

*

A babyloniaiak és assyrok vallása *astralis vallás* volt. Hitökben és istentiszteletökben a hold, nap és csillagok játszották a főszerepet. E tekintetben a babyloniaiak teljesen megegyeznek az izraelitákkal, hiszen ez utóbbiaknál a hold és csillagzatok tisztelésének nyomai még a későbbi időkre nézve is kimutathatók. Azt a kérdést, hogy e kulturális jelenségeknek okát az egyik vagy másik nép részéről való kölcsönös hatásban kell-e keresnünk, ez alkalommal nem tárgyalhatjuk. Az égi tűnemények mindenkire nézve egyenlően mennek végbe; mindenki egyformán leolvashatja őket a menny boltozatáról. Minden útmutatás nélkül bárki is figyelmessé lehet a nap melegítő és világító erejére és meggyőződhetik a növényzetre gyakorolt jótékony hatásáról. Külső befolyás nélkül is feltűnő, hogy azon időközön belül, a melyben a növényi élet különböző jelenségei periodikus módon visszatérnek, a nap is a menny boltozatán időszakonként változtatja a maga helyét és hogy éppen a nap állásának e periodikus váltakozásától függ melegítő ereje és evvel kapcsolatban a természeti jelenségek időszakonkénti ismétlődése is. Azért az ó-kornak majdnem valamennyi culturnépe a napot ama legfelsőbb erő gyanánt személyesítette — még pedig kölcsönös befolyásolás nélkül — a melyben a mindenható istenség, „az ég és föld nagy birája, a ki minden élő lényt föntart,“ nyilatkozott meg.

Ugyanezt mondhatjuk a holdról is. A hold különböző phasisainak a láttára csakhamar észrevették, hogy ugyanannak a phasisnak a tizenkettedik visszatérése után a nap melegítő ereje és a növényzet is periodikusan megújul. Nem maradhatott rejtve a hold világító erejének időszakok szerinti növekvése és fogyása sem, a mely az egyes phasisokkal áll összefüggésben. Végre a holdban is valamely isteni lény megtestesülését ismerték föl. Ugyanígy áll a dolog a nagyobb csillagok és csillagzatok, a *Venus*, *Juppiter*, *Sirius*, stb. tekintetében is *Szin* isten tisztelete a holdtól. *Istaré* a *Venus*, *Marduké* a *Juppiter* csillagtól indult ki és ez istenek tisztelete, ha más nevek alatt is, mindenütt feltalálható, a hol valaha csillagimádás volt a vallás alapja.

De a világ egyetlenegy népénél sem örvendett a csillagimádás oly nagy kiterjedtségnek és sehol sem tudott annyira meggyökeresedni, mint Babyloniában, a hol a bolygókat az isteni akarat tolmácsainak tekintették és mozgásukból, valamint összállásukból az istenek akaratára vontak következtetéseket, mert meg voltak győződve arról, hogy az égitestek állása szoros kapcsolatban van a földön végbemenő eseményekkel és ezekre befolyást is gyakorol. Sehol sem állott az astrologia és astronomia annyira a vallás szolgálatában, mint éppen Babyloniában. A három nagy regio: *levegő, föld és víz*, a melyre a világmindenséget osztották, a három nagy isten: *Anu*, *Bél* és *Ía* kinyilatkoztatási helyei voltak. És miután a bolygók, a sorsistenek, a kik az istenek akaratát tolmácsolják az embereknek, az ekliptika közelében végzik keringésüket, a babyloniaiak az állatövet (azaz az ekliptikát) is a három nagy isten kinyilatkoztatási helyének értel-

mezték és az ekliptikát is három zónára: *Anu Bél* és *Ía* útjaira osztották. Anu útja a *középső* állatövsáv, tehát a szűkebb értelemben vett ekliptika; Bél útja a zodiákus északi, Ía útja pedig déli sávja.

Azonban világosan ki kell emelnünk, hogy a látható égitestek nem voltak az istenek maguk, hanem csak azok az ember előtt látható elemek, a melyekben a világosság istenei kinyilatkoztatják magukat. A Venus-csillag pl. nem volt maga az Istar istennő, hanem csak az az égitest, a melylyel Istar istennőt kapcsolatba hozták, a melylyel Istar istennőt külsőleg megszemélyesítették és a melyben ez az istennő az emberiség előtt kinyilatkoztatta magát. A nevezett csillag egyúttal az istennő égi helyét is megjelölte, keringésének pályája pedig azt az utat, a melyen Istar az égen halad; és miután az istenség útjából annak akaratára véltek következtetéseket vonhatni, a csillagzat pályáját a legnagyobb gondossággal megfigyelték. Így volt ez a többi csillagzattal és bolygóval is. Juppiter nem volt maga Marduk isten, hanem az a csillagzat, a mely Marduk helyét jelölte meg az égboltozaton és a melylyel Marduk az akaratát kinyilatkoztatta. Így a többieknel is. Az istenek kinyilatkoztatása nem történt közvetlenül, mert az istenek nem állanak közvetlen érintkezésben az emberekkel, hanem ezek álmában jelennek meg vagy jelek és titkos jósák által adják tudtul akaratukat. Legvilágosabban természetesen az égitestek által nyilvánult az akaratjuk, a miért is a csillagjóslás a fejlődés legmagasabb fokára jutott.

*

A babyloni Pantheon főalakjai *Anu, Bel, Ía, Szin, Samas, Istar, Marduk, Nebo, Nergal* és *Ninib* voltak.

ANU az istenek atyja és királya volt, a kinek székhelye az állatövtől északra fekvő égboltozat volt az északi pólussal, mint középponttal. Női felét *Antu*-nak hívták, istenanyának, „a ki az eget és földet szülte“. Tiszteletének főhelye a délbabyloniai Ereh volt, a hol az *Í-ana* (Ana háza) nevű temploma állott.

BEL, sumir nyelven In-lil, az úr, az ég és föld ura volt. Tiszteletének főhelye a Délbabyloniában fekvő Nippur volt, a hol az *Í-kur* (azaz országtemplom) nevű temploma állott. Női felét *Belit*-nek, sumirul Nin-lil-nak hívták.

ÍA vagy A-Í, a tenger ura volt, úgy az égitegeré, azaz a déli égé, mint a földi tengeré. Székhelye az állatövtől délre fekvő égboltozat a déli pólussal, mint központtal. Sumir neve *Ín-ki* volt és mint ilyen, az alvilággal állott kapcsolatban. Ő hozza a törvényt, a mely szerint fejedelem és ország igazodni tartozik, ő egyúttal minden kultúra fejlesztője. Mint a bölcsesség és művészet istene az iparosok védistene is volt. Tiszteletének főhelye *Eridu* volt, a hol *Í-apsu* (az Ocean háza) nevű temploma állott. — Felesége *Darkina* volt, a Föld és az élet úrnője.

SZIN vagy *Nannar* „a világító“, a babyloniaiak holdistene volt. Ő is, miként Anu, mint az istenek „atyja“ szerepelt és jósdaistennek is tekintették, a miért is „a döntés ura“ nevet viseli. Tiszteletének főhelye *Ur* volt. Sumir neve *Ín-zu* a tudás urát, a bölcsesség urát jelenti, a ki, mint ilyen, az az isten, „a kinek nevét senki sem ejti ki“. E vonatkozásában az izraeliták „JHWH“-jére emlékeztet, a kinek tisztelete — mint más helyütt kimerítően bizonyítjuk — ugyancsak holdtisztelet volt. És valamint JHWH-t, mint a világegyetem teremtetőjét és mint az egyedül

magasztost, az égen és földön dicsérik, úgy SZIN is egyik neki szentelt hymnusában (Rawlinson IV, 9) mint „*az istenek, emberek és összes élőlények teremője és szülője*“ szerepel, a ki *egyedül magasztos az égen és a földön, a kihez senki sem hasonlít* és a kinek még alig hallott parancsára Igigi és Annunaki ábrázatokra borulnak. Nincs bíró fölötte, *az összes döntések égen és földön őt illetik meg.*

SAMAS a napisten, a ki világosságot és igazságot nyújt, az ég és föld nagy bírása, a ki fentart minden élő és az életkedv ura. A neki szentelt hymnuszok, mint „a nagy égi terület világítóját“ dicsérik, a kinek világosságához föltekintenek a nagy istenek és a minék a legmesszebb népek is örülnek.“ Sumír neve *Utu* és valamint Szin, ő is jódaisten. Tiszteletének főhelyei: Larsza Dél-Babyloniában és Szippar Észak-Babyloniában.

ISTAR az „istennő“, Anu leánya, de egyúttal Szin-é is. Mint Anu gyermeke Szin és Samas testvére a kikkel együtt egy istenháromságot alkot. — Mint Szin leánya Samas testvére és felesége és mint ilyen ugyanazt a szerepet játszsza, mint Isis Osiris-szel szemben az egyiptomiak mythológiájában. Ő a megismerés és nőiesség és éppen ezért a szerelem istennője, de a szabad és zabolátlan szerelemé is. A vadászat és harcz istennője is. Tiszteletének főhelyei: Uruk Dél-Babyloniában, Akkad Észak-Babyloniában és Ninive Assyriában.

MARDUK, Ía egyik fia, Babel város főistene volt és mint ilyen, „a világegyetem istene“, „az istenek királya“, „az ég és föld királya“ czimeket viselte. Egy szóval ő volt a babyloni Amon-Râ és ez oknál fogva a legfőbb isten összes jelzőit egyesítette magá-

ban. A föld és az ember teremője volt és egyúttal „*mušim šimāti*“ = „a sorsok meghatározója“, minden jónak az ajándékozója, a szívek ismerője, a nagy isten, a hős. Harczisten is volt. „Csodafegyverével, a villámmal, a kezében a sötétség szellemei, a zivatar sötét felhősárcánya és az éj ellen küzd és a világosságot ismét diadalra segíti“. Temploma, *Ísagila*, hétemeletű toronynyal birt, a melyet „*Í-temen-an-ki*“-nak, azaz „az ég és föld alapja házát“-nak hívtak. Felesége, *Zarpanitu*, a termékenység istennője és a születés védője volt. Herodot ama tudósítása, hogy Marduknak emberáldozatokat mutattak be, Zarpanit tiszteletére pedig minden hajadonnak férjhezmenetele előtt a szüziességét kellett feláldoznia, az eddigelé felfedezett emlékfeliratokon még nem talált megerősítésre.

NEBO, Marduk fia, mint a sorsok írója szerepelt és ő volt az, a ki az emberiséget az írásra tanította. Nebo e miatt, a tudósok és papok istene és az égi író is volt, a ki Babyloniában ugyanazt a szerepet játszotta, mint Thoth isten Egyiptomban. „A királyoknak uralmuk jogarát kölcsönzi“ és mint a művészetek és felfedezések istene is szerepelt. Tiszteletének helye Borzippa volt, temploma neve pedig Ezida.

NERGAL, a halottak birodalmának volt az ura, a járványok és pestis istene. Az alvilág istene is egyúttal, a ki, mint ilyen „izzószájú tűzisten“, de mint a harc és vadászat istene is szerepelt és e minőségében a hősök ura és a kard istene. Tiszteletének helye Kutha volt, Babylón halotti városa.

NINIB a harc és vadászat istene volt, a ki Nergalhoz hasonlóan az emberi baj istene és a vészthozó szerepét játszotta.

Az assyroknak tulajdonképeni nemzeti istene azonban ASUR volt, a ki, ha nem is volt Assyria egyedüli istene, mégis mint az ország legfőbb istene szerepelt. Éppen azért nemcsak atyja és királya volt az isteneknek, hanem „népének ura“ is, tehát Assyria valódi nemzeti istene. Zászlaja alatt vonultak a háborúba és ő indult a harczba leánya, a harczias Istar kíséretében.

Nem ritkán találjuk Assyria és Babylonia nagy istenei között RAMMAN-t is említve, a ki azonban nem hazai, hanem aramaeus isten, a kit az assyrok adoptáltak és a babyloniaiak is pantheonjukba fogadtak. Ő a vihar, zivatar és eső istene, a ki első minőségében pusztulást okoz, utolsó minőségében pedig áldást nyújt. Jelvényei a villám és a szekercze. Felesége *Sála* volt, a kinek jelentőségét illetőleg kevés a tudósításunk.

Végül még TAMMUZ istent kell emlitenünk, a ki a tavasz fiatal istene és Istar szeretője. Tiszteletének helye azonos az Istar-ével, t. i. a Dél-Babyloniában fekvő Uruk. Az egyiptomiak isteni Horusz-ára emlékeztet, a kihez hasonlóan Tammuz is minden évben meghal és a tavaszi nappal feltámadását ünnepli. És valamint Horuszt, mint az anyja ölében ülő gyermeket ábrázolták, a megifjodott Tammuz-t is Istar térdein ülve láthatjuk.

Gudia feliratai az ó-birodalom isteneivel ismertettek meg bennünket. Ezek: *Ana*, az ég nagy istene; *Ellila*, a szellemek és az alvilág istene, feleségével *Har-šag*-gal, az istenek anyjával; *Ín-ki*, a föld és víz ura; *Ín-zu*, a holdisten; *Nin-girszu*, a fegyverek királya; *Nina*, a jósdák ura; *Nin-dara*, az isteni harczos; *Gatum-dug*, „a magasztos istennő“, *Širburla*

anyja; *Ba'u*, Ana és Gatum-dug leánya, Nin-girszu felesége; *Ninni*, a csaták istennője; *Babbar*, Ín-ki fia, a napisten; *Pasagga*, Ín-ki fia, a tűzisten; *Gal-alimma* és *Dun-šagana*, mindkettő Ningirszu fiai; *Nin-mar-ki*, Nina leánya; *Duzi-Abzu*, Kinunir város úrnője és végül *Nin-giš-zida*, Gudia istene és a varázsvessző ura.

*

Az istenek tiszteletére templomot építettek, a melyekben papok végezték az istentiszteletet. Minden helységnek meg volt a maga külön védőistene és ennek tiszteletére legalább is egy templommal rendelkezett. Ha az istenek védelmét biztosítani akarták maguknak, ezek számára tetszetős lakásokról kellett gondoskodni. A királyoknak úgyszólván összes feliratai meglehetősen részletes tudósítást tartalmaznak egy vagy több templom újjáépítéséről, felépítéséről avagy kidíszítéséről. Egyetlenegy király sem örvendhetett az istenek védelmének, ha vagyonának egy részét nem fordította templomok felépítésére és díszítésére. Az ilyenmű kiválóbb istentiszteleti helyekhez tartoztak Babel és Borzippa főtemplomai, Szippar naptemploma, Szin temploma Ur-ban, Nergalé Kutha-ban, Istar-é Ninivében, Bel istené Nippur-ban és még mások. E templomok azonban nemcsak arra szolgáltak, hogy az istentiszteletet gyakorolják bennök, hanem valóságos központok voltak, a melyekben mindaz, a mi Babylonia szellemi és anyagi culturájára vonatkozott, egyesült. A papok e szerint nemcsak lelkipásztorok voltak, hanem a nép tanítói is, az egész műveltség képviselői és terjesztői. Épp úgy kötelességök volt a tudomány és művészet ápolása, mint az, hogy az istennek tetsző szertartásokról gon-

doskodjanak. Ennélfogva minden templommal iskola is össze volt kötve, nemkülönben az úgynevezett templomi könyvtár, a mely a tanításra szükséges könyveket foglalta magában. — Egy ilyen templom magában egész városi kerületet alkotott, a melynek saját közigazgatása volt.

Minden egyes templom legszentebb tárgyainak egyike az illető védőisten *szobra* volt, a melyben a babyloniaiak felfogása szerint az istenség maga megtestesült. Finomabb kövezetből készültek és ezüsttel vagy arannyal voltak kirakva; nem ritkán tömör ezüsből készítették, néha meg tiszta aranyból. Rendesen emberi alakjuk van és a nekik szentelt állatokon ülnek vagy állnak. Nagyobb gyalázat nem érhetette az országot, mintha az ellenség egy ily istenszobrot zsákmányul ejthetett.

Az istentisztelet, vagyis az istenek tiszteletének gyakorlati nyilvánulása áldozatokból és imádságokból állott. Voltak tömjén-, állat- és italáldozatok, a melyeket csakis határozott törvény által szabályozott körülmények között és pontosan előírt szertartások szerint volt szabad bemutatni. Az imádságokban az isten kegyelmét magasztalták és dicsőítették, hatalmát énekelték és haragját kérelték meg. Ide tartoznak a hymnuszok és zsoltárok. Különösen ünnepélyes alkalmakkor a papok litániákat mondtak el, a király jólétéért imádkoztak stb. A mindeddig ismeretes imák legnagyobb része sumir nyelven van írva, helyenkint sémi nyelvű fordítással. Úgy látszik, hogy a babyloniaiak a sumir nyelvet nemcsak irodalmi nyelvnek használták, hanem szent nyelvnek is, körülbelül úgy, mint az izraeliták még ma is a héber nyelvet és hogy az legalább is ugyanolyan szerepet játszott,

mint a latin nyelv a római katolikus egyház liturgiájában. Ez imádságok a mellett igen költőiek és helyenkint a biblia legszebb zsoltáira emlékeztetnek. Csak egy jellemző példát idézünk: ¹

„Magasztos istennő, kinek parancsszava uralkodik,
Hozzád fohászkodom: „Mi jó nekem, tedd meg,
Istennő, nekem, ki már ifjúságom óta a bűnhöz vagyok lánczolva
Ételt nem ettem, sirás az egyetlen üdülésem;
Vizet nem ittam, könnyek voltak az italom.
Szívem nem volt vig, lelkem nem örült;
Fájdalmasan bevallom:
Sok a bűnöm, hangulatom nyomott.
Óh istennőm, taníts tetteimet megismerni, bocsáss meg,
Takard be bűnömet, emeld fel arczomat;“

A papok külön szervezett rendet alkottak. A babyloniai történet legrégibb korszakában élükön maga a király állott, a ki, mint ilyen a *Pa-ti-szi* czimet viselte. A király kezében tehát a legfőbb világi hatalom, a legfőbb egyházi méltósággal volt egyesítve. Pa-ti-szi tulajdonképen helytartót jelent és a mennyiben a király emez vagy amaz az isten Pati-szi-jának nevezte magát, legfőbb papi méltóságánál fogva „isten helytartója“-ként szerepelt, épp úgy mint pld. ma a róm. kath. egyházban a legfőbb papi méltóság viselője, a pápa, Krisztus helytartójaként. A történet későbbi korszakában ez a méltóság megszűnt és a király pusztán a legfőbb világi hatalmat képviseli, míg a papi rend élén, a melynek minden egyes tagja a „*šangu*“ nevet viselte, egy legmagasabb főpap („iššakku širu“) állott.

Rendeltetésük különfelesége szerint különböző csoportokra és alosztályokra oszoltak. Ezek között külön-

¹ Lásd Egyetemes irodalomtörténet I. kötet 187. l.

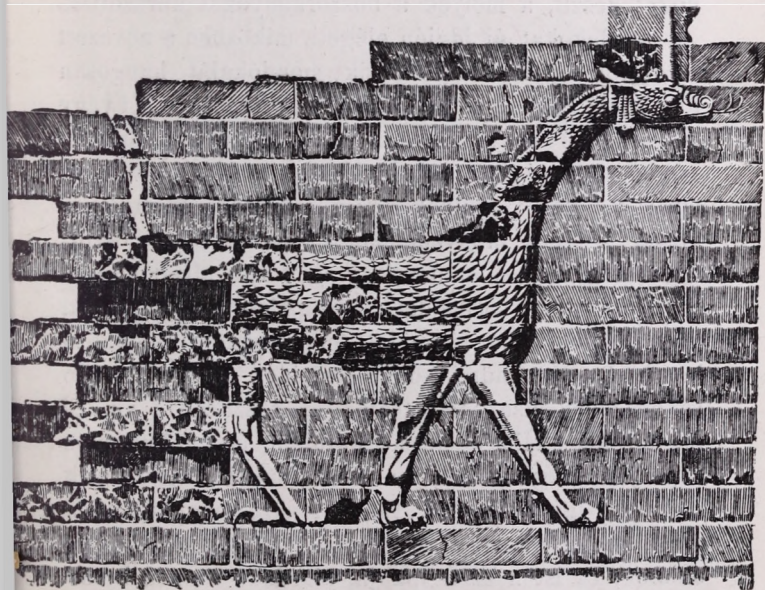
nösen a *Ramki* nevezetesek, a kik gyóntató papok voltak, a tisztulási áldozatokat végezték, a jóslásokat és álmokat fejtegették és ráolvasásokkal a betegeket gyógyították. Különös méltóságot viselt *Kalû*, a ki

A rossz daemon.

— úgy látszik — a muzsikuskok és énekesek élén állott. Zene és ének az istentisztelet lényeges részét képezte.

A babyloniaiaknál és assyroknál a szellemekben való hit is nagyon ki volt fejlődve. Az ember minden baját ezeknek a szellemeknek tulajdonították. Lakásuk az égben és a földön volt, időnkint az emberbe is beleférkőztek. Hogy előlük meg legyenek óva, talismanokat és amuletteket hordtak és nem ritkán varázs-

A sárkány (*šir ruššū*) Babylon város Istarkapuján.

igéket és ráolvasásokat is alkalmaztak. Sárkányok, griffek és egyéb phantastikus szörnyek képében ábrázolták őket. Voltak azonban jó szellemek is, a kik az angyalok módjára közvetítő szerepet játszottak az isten és emberek között. Ezeket emberi testű és keselyű- vagy emberfejű szárnyas lények képében is ábrázolták. A szellemek között előkelő szerepet játszottak az *Annu-*

naki és *Igigi*, a kikkel a föliratokban annyiszor találkozunk. A varázsigék közül különösen két sorozat méltó figyelmünkre; az egyik *Maqlu*, a másik *Surpu* nevet visel. Már nevök is arra vall, hogy mindkettőben bizonyos elégetési szertartások játszanak szerepet. A varázsló pap agyagból, asphaltból vagy fából alakokat készít, a melyek a boszorkányokat ábrázolják.

Ez alakokat éj idején elégeti, miközben a nevezett sorozatok egyik vagy másik mondókáját hangosan fölmondja. Egy ilyen formula a következő: ¹ „Ki vagy te, tajtékos boszorkány, a kinek szívében lakozik szerencsétlenségem szava, kinek nyelvén elvarázslásom kezdődött, a kinek ajkain megmérgezésem keletkezett, a kinek lábnyomaiban a halál áll? Te boszorkány, megragadom szádat, megragadom nyelvedet, megragadom villogó szemeidet, megragadom gyors lábaidat, megragadom lépő térdeidet, megragadom hadonázó kezeidet és hátadra kötöm kezeidet. A hold fénylő istene semmisítse meg tested és taszítson a víz és tűz torkába! Mint e pecsét kerülete, úgy fakuljon és sápadjon meg arcod, te boszorkány!” Egy másik ráolvasás így hangzik: „Én, a főpap, meggyújtom a tüzet, meggyújtom a szénserpenyőt, beledobom az oldatot; Ía isten szent papja, Marduk, isten hírnöke vagyok én. A szénserpenyőt, a melyet meggyújtottam, kioltom; a tüzet, melyet szítottam, elfojtom; a búzát, a melyet reászórtam, elnyomom. A mint kioltom a szénserpenyőt, a melyet meggyújtottam, a mint elfojtom a tüzet, a melyet szítottam, a mint elnyomom a búzát, a melyet reáhintettem, úgy oldja föl Szirisz a ki istent és embereket szabadít, a csomót, a melyet

¹ Bezold, Ninive und Babylon, Lipcse, 1903. 95. l.

bogozott! Istenének és istennőjének elzárt szive nyíljék meg újra N. N.-nek, N. N. fiának; bűne nyerjen bocsánatot, mai napon mentsék meg, oldják föl őt!“

*

A Kelet legtöbb culturnépéhez hasonlóan a babyloniaiak is istenfélők voltak. Egész életükre befolyást gyakorolt a vallás. Az volt szilárd meggyőződésük, hogy az isteneknek tetsző cselekedetek az élet meghosszabbításának legalkalmasabb eszközei.

Egész törekvésük arra irányult, hogy érdemes művekkel, különösen alapításokkal, templomok újjáépítésével és földiszítésével, valamint gazdag ajándékokkal és áldozatokkal az istenek jóakarátát és kegyét megnyerjék. Maguk a királyok is, a kik isten helytartójának és az isteni akarat végrehajtóinak tekintették magukat, abból a meggyőződésből indultak ki, hogy csak templomok építésével és a már meglevő, istentiszteleti céloknak szolgáló építmények díszítésével biztosíthatják trónjukat és csak istennek tetsző tettekkel hosszabbíthatják meg életüket. Nabopolassar, a babyloniaiak hatalmas királya, Bilit istennőnek Szippar-ban templomot emel és az építési okmányban a következőképen imádkozik: „Oh, Szippar-i Bilit, hatalmas úrnő! ha befejeztem majd e templomot és te beköltözöl, tégy engem, Nabopolasszart, a királyt, a ki kidíszített téged, örökre erőssé a Szippar-i és Babylon-i téglákhöz hasonlóan! Királyságomat hagyd öregbedni távoli napokig!“ És ily példát még számosat említhetnénk. A babyloni történet *legrégebbi* idejéből való az, a mikor Ur-Ningal, Širburla (azaz Lakha s patiszi-ja, Ningirsu istennek, a nevezett város főistenének, áldozati csészét szentel élete napjainak meghosszabbítása céljából. Ott a következőket olvashat-

juk: „Ningirszu-nak, Ínlil hatalmas harczosának, a királyának szentelte e tárgyat életéért Ur-Ningal, Širburla patísi-ja. E csésze, óh királyom, hosszabbítsa meg életemet!“ — A szülők iránti szeretet és tisztelet is az istenek meghagyása szerint az életnapok meghosszabbodásával járt. Ki ne emlékeznék a biblia igéjére: „Szeresd atyádat és anyádat, hogy hosszú életű légy“? A halált az istenek és emberek ellen elkövetett vétségek büntetésének tekintették. Az első emberpár bűnbeeséséért is, a melynek nemcsak a

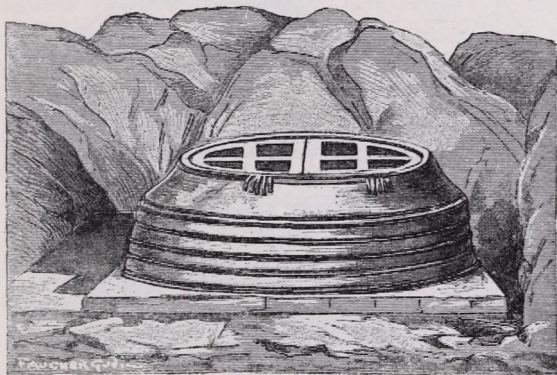

Az első emberpár bűnbeesése. (Brit.-Mus.)

bibliában (Mózes I., III. fej.) találjuk meg leírását, hanem egy régi babyloniai pecsétlő hengeren is, halállal lakolt. Minden balesetben és szerencsétlenségben, a mely érte őket, isten haragjának a nyilvánulását látták, a melyet mindenféle imával és áldozattal igyekeztek megengesztelni. Minden betegségben isten büntetését látták, a mely csak azért érte őket, mert a jó útról letértek és isten parancsait tudva vagy nem tudva megszegték. S ilyenkor csak egy eszköz létezett: isten haragjának a megengesztelése. Ez bűnbánat, imák, áldozatok vagy szentelt ajándékok útján történt. Nem ritkán mindenféle bűvészeti eszközökhöz is nyúltak. A legnagyobb bűnök

közé tartozott a *szerződés- és esküszegés*. Az eskü, a melyet szentnek tartottak, mind a politikai, mind a polgári életben nevezetes szerepet játszott. Igen sok esetben a pert pusztá eskü alapján döntötték el (lásd Hammurabi törvényeit).

A babyloniaiaknál a vallásos érzület általában igen korán fejlődött ki. A babyloniai ember szemében a halál nem volt, úgy mint az egyiptomiaknál, a földi életnek és minden földi élvezetnek folytatása, ha más

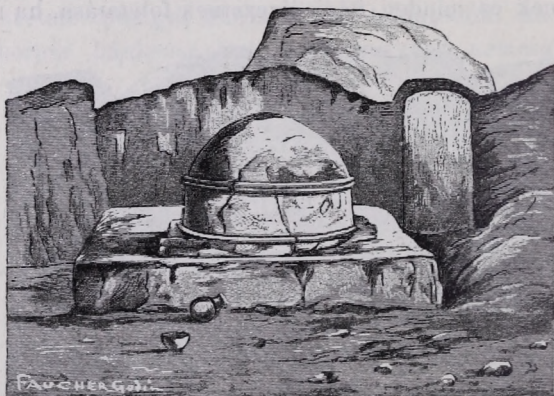

Babyloni sír.

formában is. A babyloniaiak felfogása szerint a halál „visszatérés nélküli országba” való bevonulás volt, tehát vigasztalan végzet, a mely véget vet minden emberi dicsőségnek és örömnök. A holttestet a földbe temetik, de a lélek a sötétség birodalmába (*šeol*) vonul, a honnan nincs menekvés, a hol „por ülepedik az ajtóra és reteszre” (lásd Ištár útját a pokolba) és a hol csak „por és sár az eledelök”. A régi zsidó hagyomány ez esetben is megfelel a régi babyloniai hagyománynak, mert mindkettő szerint a halál napjának megállapítása a sors ama végzetei közé tar-

tozik, a melyeket újév napján Isten (a babyloniaiaknál Marduk) elnöklete alatt döntenek el.

A babyloniaiak és assyrok temetkezési szertartásairól is van némi tudomásunk. Először is megmosták a hullát, azután vajjal, mézzel, olajjal és sóval dörögölték be megóvás céljából, majd vászonba burkolták és agyagkoporsóba helyezték. E koporsók, a melyek a gazdagok számára mázas, a szegények

Babyloni sír.

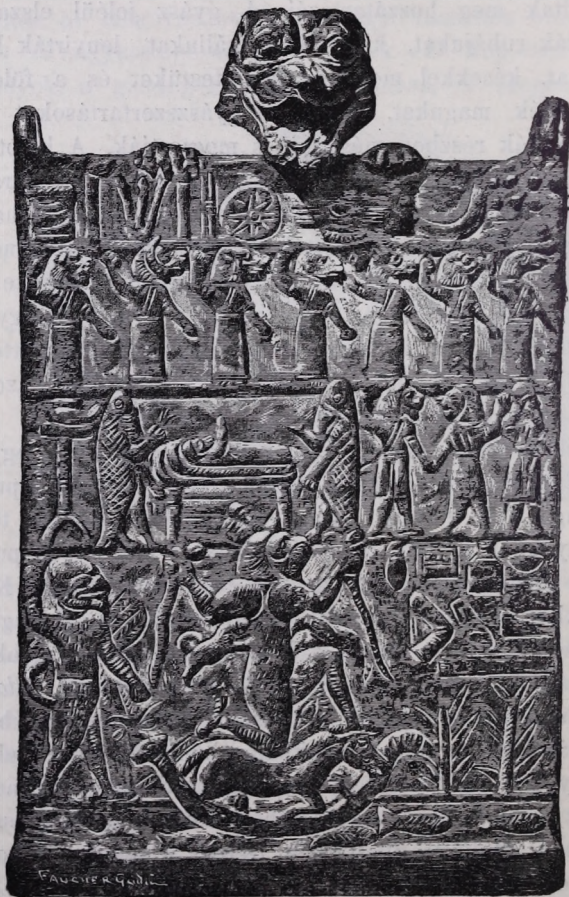
számára közönséges égetett agyagból készültek, a nippuri ásatások tanúsága szerint¹ rendesen cipőalakúak voltak, de használtak boltozott födelű, teknőalakú koporsókat és olyanokat is, a melyek nyílásukkal egybeillesztett két urnából voltak összetéve. Találtak fürdőkád alakú koporsókat is, a melyekben a halott összehúzott térdekkel feküdt. Hogy a sír sötét mélyében való tartózkodás mégis kevésbé szomorú legyen, étellel és itallal telt ivóedényeket és tálakat

¹Hilprecht, Die Ausgrabungen im Bel-Tempel zu Nippur, 36. köv. II.

is tettek a sírokba. Gyakran nem adtak vizet a halott mellé, hanem a sírban kutat ástak, a mely egészen a talajvizig lenyúlt. Királyok és hozzátartozóik sírjába arany- és ezüstitárgyakat és méltóságukat kifejező jelvényeket helyeztek. Minden halottat hét napig gyászoltak meg hozzátartozói. A gyász jeléül elszakították ruhájukat, kitépték szakállukat, lenyírták hajukat, késekkel megvagdalták testüket és a földre vetették magukat. Ezeket a gyászszertartásokat az izraeliták részben még ma is megtartják. A halottat utolsó útjára hozzátartozóin kívül elkísérték sirató emberek és asszonyok is, a kik fuvolaszóval és hangos jajveszékléssel követték a gyászmenetet. A temető a templom kerületén belül terült el, még pedig az úgynevezett lépcsőzetes torony közelében, a melyet ezért egyéb neveken kívül az *Egigunú*, „a sír háza“ névvel is illették.

Mihelyt a halott a sír mélyében nyugodott, azonnal megnyíltak lelke előtt a sötét alvilág kapui. Az alvilág neve: *aralu* vagy *ircitum la tairat*, vagyis „az ország visszatérés nélkül“. Az alvilág kapuja nyugat felé nézett. Minden belépőnek bizonyos törvényeknek kellett alávetnie magát, a melyeknek pontos megtartására a kapu őre szigorúan ügyelt. Kapukkal ellátott hét fal vette körül az alvilágot. Közepén palota állott, a hol a pokol istenei gyakorolták félelmes hatalmukat. Ez istenek közül *Allatu* istennő volt a legfőbb. Oroszlánfejű szörny képében ábrázolták, a mely csónakban álló ló hátán térdelve kigyókat tart kezeiben, míg emlőin állatok csüggnek. Hét ór tartozott környezetéhez, élükön a főkapussal (*Nedu*). Mellette állott férje, *Nergal*, a pokol, a háború és dögvész istene. Kiséretében voltak a gonosz szellemek és daemonok, a kik közül *Ekimmu* és *Utukku*

voltak a legfélelmetesebbek. Az alvilágban nem minden elhúnytak jutott ugyanaz a sors osztályrészül. Ha az elhunyt életét isteneknek tetsző tettek kísérték, akkor jobb dolga volt: vízzel gazdagon öntözött kertbe, a Paradicsomba került.

Pokolkép. Páris, Coll. Clereg.

A babyloniaiak és assyrok hittek a halhatatlanságban és föltámadásban is. A mint a természet, a mely évente kimúl, tavasszal új életre ébred, úgy az ember balsorsa sem tart örökké. Egykor ki fog kelni a sötét alvilágból azon a napon, a melyen a mennyei isteneknek sikerül, hogy az egész halotti birodalmat romba döntsék.

Irodalom: J. A. *Craig*, Assyrian and Babylonian religions texts. Lipse, I. K. 1896; II. k. 1897. — J. *Halévy*, Documents religieux de l'Assyrie et de la Babylonie. Paris, 1882. — P. *Haupt*, Der keilinschriftliche Sündflutbericht. Leipzig, 1881. — Fritz *Hommel*, Geschichte Babyloniens und Assyriens. Berlin, 1885. — M. *Jastrow*, The religion of Babylonia and Assyria. Boston, 1898. (Handbooks of the History of Religions Vol. II.). — P. *Jensen*, Die Kosmologie der Babylonier. Strassburg, 1890. — A. *Jeremias*, Die Höllenfahrt der Istar. Leipzig, 1886. — U. a., Die babylonisch-assyrischen Vorstellungen vom Leben nach dem Tode. Leipzig, 1887. — U. a., Hölle und Paradies bei den Babyloniern (Alte Orient. I. 3). Leipzig, 1903. — J. A. *Knudtzon*, Assyrische Gebete an den Sonnengott für Staat und königl. Haus. Leipzig, 1893. — A. H. *Sayce*, Lectures on the Religion of the ancient Babylonians. London, 1887. — Eb. *Schrader*, Die Höllenfahrt der Istar. Giessen, 1874. — U. a., Keilinschriften u. das Alte Testament. II. Aufl. Giessen, 1883. — U. a., Keilinschriftliche Bibliothek. — G. *Smith*, The Chaldaean account of Genesis. London, 1875. (német fordítása Fr. *Delitzsch*-től. Leipzig, 1876). — I. N. *Strassmaier*, The assyrian and babylonian Gods. London, 1879. — K. L. *Tallquist*, Die assyrische Beschwörungsserie Maqlû. Leipzig, 1894. — C. P. *Tiele*, Geschichte der Religion im Altertum bis auf Alexander den Grossen. Gotha, 1896. — H. *Zimmern*, Babylonische Busspsalmen. Leipzig, 1885. — U. a., Babylonische Hymnen und Gebete in Auswahl (Alte Orient, VII 3) Leipzig, 1905.

V.

NYELV ÉS IRÁS.

A babyloniai-assyr nyelv a legrégibb sémi nyelv, a melynek irodalmi emlékei reánk maradtak, de nem az egyetlen és nem is a legrégibb nyelv, a melyen a Tigris és az Euphrates folyamok vidékén beszéltek. Ősrégi, reánk nézve még a történelem kezdete előtti időkben a sumír nép élt ott, a melynek nyelve éppen nem volt sémi jellegű. Nem ismerjük azokat a történeti eseményeket, a melyeken ez a nép keresztülment, mielőtt a sémiták legyőzték és kiszorították. Története még mély homályba van burkolva, sűrű fátyol takarja el kutató szemünk elől. De e nép culturája emlékekben is nyilvánul, a melyek művészetével, írásával és nyelvével ismertetnek meg bennünket. Különösen az utóbbit ismerjük ma elég jól, bár a régi sumír nyelv kiejtéséről való ismeretünk nagyon fogyatékos. Egészen tisztában vagyunk e nyelv jellegével, de sok jelensége még homályos előttünk. Az assyriologusok már sok év óta heves irodalmi harczot folytatnak a fölött a kérdés fölött, vajjon a sumír nyelv, a mely számtalan emlék fölirataiban maradt fenn, még pedig nyelvtani és szótári, vallásos és történeti tárgyú szövegekben, valaha való-

ban élő nyelv volt-e, vagy pedig csak a sémi jellegű babyloniai nyelvnek egy mesterséges nyelvjárása, a melyet egy papi iskola használt. Az utóbbi elmélet legbuzgóbb védelmezője Joseph Halévy volt, míg a másik párton majdnem valamennyi assyriologus, közöttük a tudomány legkiválóbb képviselői egyesült. Ide tartoznak: Amiaud, Bezold, Delitzsch, Haupt, Hommel, Jensen, Lehmann, Ménant, Oppert, Pinches, Rawlinson, Sayce, Schrader, Strassmaier, Winckler, Zimmern stb. Azonkívül más kitűnő nyelvészek is, mint például Donner, Hunfalvy Pál, Müller Miksa, Sayous, Schott, Ujfalvy Károly és mások erősen meg voltak győződve egy külön sumir nyelv létezéséről. A bizonyítékok, a melyekkel mindkét tábor a maga igazáért harczolt, nem voltak mindig tárgyilagosságak és nem is a legtisztábbak; nem idegenkedtek még attól sem, hogy a kérdésnek személyes mellékízt kölcsönözzenek. *Lenormant* abbeli gyanújának adott kifejezést, hogy Halévy fellépésének indító oka annak sémi származásában keresendő és csak sémita létéből kifolyólag szállt síkra a sémi népek becsületéért és dicsőségéért. És ha Halévy a nem-sémi nyelvnek Babylonia földjén való létezését tagadja és pusztán csak mint a sémi-babyloni nyelvnek valamelyik papi iskolától használt idiomájának tünteti fel, ebben csakis faji hazafiság jut kifejezésre. Halévy ily rút gyanúsítást nem hagyhatott magán száradni és a legnagyobb energiával visszaütötte. E támadás — mint mondja — annál meglepőbb, mert hiszen Oppert is, az ellenpárt nézetének legbuzgóbb híve és védelmezője, ugyancsak sémi származású

Halévy tudományos tekintetben bizonyára messzire fölülmúlta ellenfelei jó részét. Mindenekelőtt, mint

csak kevés szaktársa, kitünően ismeri a turáni nyelveket; törökül és magyarul is folyékonyan beszél, de szerfölött nagy jártassággal bír a sémi nyelvek terén is, míg Lenormant és elvtársainak nagy része ezt mind nélkülözték, bár a sémi nyelvekben való alapos jártasság és nyelvtudományi előképzettség éppenséggel előfeltételei az ékírással való sikeres foglalkozásnak. Lenormantnál ez előfeltételek vajmi gyengén voltak képviselve. Lelkiismeretességet és alaposítást, valamint tudományos módszert — minden komolyan veendő kutatás e legegységesebb előfeltételeit — Lenormant munkáiban hiába keresnők. Szövegkiadásában csak úgy hemzseg a sok hiba (egy nem több, mint 84 sorból álló szövegben, nem kevesebb, mint 92 hibát és az eredeti szövegtől való eltérést állapítottak meg) és hézagos nyelvtudományi képzettsége párosulva a sémi nyelvekben való szembetűnő járatlanságával oly nyelvtani tételek fölállítására készítették, a melyek a sumir nyelvben nem voltak meg. Ily körülmények között érthető, hogy Halévy elleneinek sok támadását a legnagyobb könnyedséggel utasíthatta vissza és több tekintetben is győzelmet arathatott rajtuk. És pusztán csak ennek tulajdonítandó, hogy az összes ellennézetekkel szemben, még Oppert, Schrader és Delitzschéival szemben annál nagyobb bátorsággal szállt síkra. Egyik, 1876-ban „Nouvelles Considérations sur le syllabaire cunéiforme” czím alatt a „Journal Asiatique septième série Tome VII”-ben közzétett munkájában Halévy ellenfeleinek, különösen Oppertnek különböző bizonyítékait erőltetni igyekszik és végül a következő eredményre jut: „Tehát még bizonyítéknak az árnyéka sem marad meg azon theoria javára, a mely az ékírás föltalálását

más népnek, mint az assyr-babyloniai-nak tulajdonítja. És egy ily alapjában ingatag és részleteiben téves nézet vallási igéhez hasonlóan, már 20 év óta egyik assyriologustól a másokra öröklődik át és történetelőtti néprajz és mythologia rendszereinek kiindulási pontjául szolgál! Az akkadismus a valóságban gyökér és ág nélküli élősdű növény, az igaz, tudományos eredmények kárára pusztán tud fenmaradni. Az eredet ismereteit hamisítva az akkadismus képzeletbeli tényezőknek a történetbe való becsempészésére, kézzelfogható tényeknek ismeretlen sötétségbe való burkolására és a régi civilisatio természetes és szabad organismusának heterogén elemek ötlepszerű védelmezése által való magyarázatára törekszik.“ És a mikor Halévy bizonyítékai nem maradtak elismerés nélkül és *W. Deecke* is (Lit. Centralblatt 1877, 456 ff.) Halévy nézeteit tette magáévá, újult lelkesedéssel szállt sikra eszméiért és a cikkek egész sorozatával igyekezett ellenfelei állításainak az érvénytelenítésére és azoknak a képzelet tudománytalan eredményeiképen való feltüntetetésére.

Lenormant és Oppert elleni harcában Halévy — bár csak közvetve — lelkes szövetségesre talált *Paul Haupt* személyében, a ki az assyriologia terén a legtehetségesebb mesterek egyike, P. Haupt nem tartozott a Halévy-féle nézet hívei közé, sőt ellenkezőleg „Die sumerischen Familiengesetze (Leipzig, I. C. Hinrich'sche Buchhandlung, 1879)“ című munkájával „mindenkinek, a ki az assyr nyelv alapelemeit már elsajátította, lehetővé akarta tenni az önálló sumír kutatáshoz való hozzáférést“; de még laikusok is, a kik alatt ő főleg a sémi és altaji nyelvészeket értette, „áttekintést nyerhessenek a sumír nyelvről, annak szavairól, formáiról és szerkezetéről“.

„Hogy érdemes a kutatás ez új tere iránt figyelmünket fordítani, nem szorul megerősítésre; a sikerek maguk, a melyeket az alig 8 éves sumír nyelvtudomány fölmutathat, a legjobb tanúk erre. Bibliai héber szavak hosszú sorozatát, a melyek eddigelé az etymologia minden művészetével szemben daczoltak; sikerült *Friedrich Delitzsch*-nek, különösen a *George Smith* chaldaei genesis-éhez írt mellékletében a sumír nyelv segítségével megmagyaráznia. Napról-napra nő az ily kölcsönszavak száma; sok látszólag sémita nyelvkincs ez ősrégi kulturnép nyelvére vezethető vissza, a mi jelentős útmutatója a sémi ősidő kulturtörténetének“.

„Különös érdeklődéssel bír az újonnan keletkezett tudomány az ó-testamentum magyarázójára. A Genesis őstörténetei a legújabb időben párjukra akadtak a világ teremtéséről, a bűnbeesésről és a vízözönről szóló ékirásos tudósításokban, a melyeket *George Smith* évszázadok törmelékéből a tudomány számára mentett meg. Ezeknek szoros kapcsolata a bibliai elbeszélésekkel szembeötlő minden, előítélettől ment, kutató előtt és közelebbi vizsgálódás alkalmával világosan nem sémita eredetűeknek bizonyulnak: az összes nyomok arra a meggyőződésre vezetnek bennünket, hogy itt nem eredeti assyr szellemi termékekkel, hanem ősrégi sumír énekek fordításával van dolgunk, a melyeknek sumír őszövegük új ásatások alkalmából mindenesetre még napfényre kerülnek.“

Haupt tehát semmiesetre sem volt híve a Halévy-féle theoriának, de ama támadásai, a melyeket a nevezett munkájában *Lenormant* és *Oppert* ellen intézett, valamint a körülmény, hogy éppen az a munka juttatta napfényre *Lenormant* tudományos képtelen-

ségét és nyelvtudományi ismereteinek a hiányát, Halévyre nézve rendkívül nagy erkölcsi értékkel bírtak. És ha a sumir nyelvet illető felfogásában még mindig elszigetelve állott az assyriologusok között, a mennyiben az összes szaktudósok a sumir nyelvet tényleg egy az assyrtól lényegesen eltérő nyelvnek tartották, mégis sikert mutathatott fel, mert nézetét, hogy a sumir nyelv a turánival semminemű kapcsolatban nem áll, Lenormant kivételével már nem támadta meg senki. Legvilágosabban nyilatkozik erről *Haupt*, a mikor azt mondja: „az altaji nyelvészek talán kevesebbet fognak találni, mint a mennyit vártak és meglehet, hogy e kis munka örökké elidegeníti őket a sumir nyelvtudománytól; *uraltaji nyelvnek t. i. az én véleményem szerint a sumir nyelv semmiesetre sem nevezhető*“.

1880. esztendőben Halévy abban az elégtételben részesült, hogy *Stanislas Guyard* nyiltan a Halévy-féle theoria hívének vallotta magát és a „Revue de l'histoire des religions“-ban közzétett „Bulletin critique de la religion assyro-babylonienne“ czimű munkájában egyenesen Halévy nézetéhez csatlakozott és *a sumir nyelv létezését egyenesen tagadni igyekezett*.

Babelon is hajlandó volt a Halévy-féle theoriához való csatlakozásra, de csak annyiban, a mennyiben ő is kétségbe vonta valamely turáni birodalom létezését a két folyam országában, de nem tételezheti fel, hogy az országot soha sem lakta volna nem sémita nép. A midőn az ékírás és különösen a „Syllabar“-okra fordítja figyelmét és Guyard fejtegetését bíráló szemmel vizsgálja, azon eredményre jut, hogy a sumir nyelv semmiesetre sem mesterséges, az assyriologusok által feltalált nyelv, a mint azt Halévy és Guyard

állítják, hanem a határozottan nem sémi ékírás feltalálóinak nyelve. Ezt bár csak mint holt nyelvet, a babyloni birodalom megdőlteig használták, épp úgy mint pl. manapság a latint.

Oppert és *Schrader* korábbi nézetüket vallják. *Schrader* ugyan Halévynek és Guyardnak annyiban ad igazat, a mennyiben ezek a sumir nyelvnek a turáni nyelvekkel való rokonságát tagadják; de azon eredményre jut, hogy bármely nemzetnek köszönjék a babyloniaiak culturájuk eredetét, azok sémiták semmiesetre sem voltak.

1883-ban megjelent Párisban Halévy főműve: „*Mélanges de critique et d'histoire relatifs aux peuples sémitiques*“. Ebben nézeteinek foglalata a következőkben nyer kifejezést: „Ha a babyloni emlékszobrok reánk maradt töredékeiben érvényesülő művészi felfogást, stylust és kidolgozást szemügyre vesszük, mindenütt érvényesülő egység tűnik elénk, mely bizonyára nem állhatott volna fenn, ha Babylonia földjén két különböző nemzet lakott volna, melyeknek mindegyike szellem és törekvés tekintetében külön sajátságokkal birt. Az egység a művészetben kitűnik az írásból. Az úgynevezett akkad iratok szerzői tehát ugyanazon néphez tartoznak, mely az assyr iratokat alkotta. Az írás szerintők a nemzeti istenségeknek volt műve és így lehetetlen az úgynevezett akkad iratokban egy oly nyelv kifejezéseit feltalálni, mely ne volna sémi. A sumir-akkad rendszer tisztán ideografikus jellegű.“ A nyelvtant illetőleg Halévy azt állítja, hogy az ú. n. akkad vagy sumir nyelv mindenben, a mi csak jellegét képezheti egy nyelvnek, az assyr (és így sémi) nyelvnek tiszta tükre és tökéletes mása. Még mondattani szempontból is tökéletesen

megegyezik a sumír nyelv az assyrral. Az eltérések teljesen lényegtelenek és könnyen megmagyarázhatók. Így az egész rendszert, melylyel az assyriologusok egy sumír vagy akkad nyelv létezését akarják bebizonyítani, a XIX. század tudományát megtagadó „hallucinatio“-nak tünteti fel.

E mellett azonban maga Halévy oly állításokra alapítja elméletét, a melyek csak némileg nyugodt és tárgyilagos megfontolás mellett is ingadozóknak mutatkoznak. Így pl. azt állítja, hogy a sumír lexikon a mesterséges összeállítás világos nyomait mutatja és ezt bizonyos jelek értelmezésének feltűnő különbségében találja, a mi valódi szavaknál el nem képzelhető; pl. „*mu*“ = „*név*“, de az „*év*“ jelölésére is szolgál. De hát nem találunk-e a mi modern nyelvünkben is ugyanilyen sajátságokat, vagyis homonym szókat (pl. magy. *áll* ige és *áll* főnév, magy. *ér* ige és *ér* főnév, magy. *nyúl* ige és *nyúl* főnév)?

Végre megtartották a VI. nemzetközi orientalista congressust *Leyden*-ben, a melyre minden oldalról feszült figyelemmel tekintettek A megelőző, Berlinben 1881-ben egybegyűlt V. orientalista congressuson ugyanis Paul *Haupt* Halévyhez azon felhívást intézte, hogy „tudományunk jelenlegi állásának megfelelő elméletét“ tegye közzé. Erre legjobb alkalmúl kínálkozott a leydeni congressus és Halévy itt a hozzá intézett felhívásnak valóban meg is felelt. Értekezése: „*Aperçu grammatical de l'allographie assyro-babylonienne*“¹ nézeteinek rendszeres összeállítása és ezt figyelembe kell vennünk, ha álláspontját teljesen ismerni

¹ Actes du 6-ième congrès international des Orientalists en 1883 à Leide.

és tudományosan megbírálni akarjuk. Neki kétségtelennek látszik, hogy mindazok, a kik fáradságot vesznek maguknak az „Apercu“ figyelmes tanulmányozására, nemsokára épp úgy mint ő, meg lesznek győződve, hogy a sumír vagy akkad nyelv nem létezik és hogy ezért Babyloniában a sémitáknak át kell engedni azt, a mit egy teljesen képzelt népelemnek oly hosszú időn át tulajdonítottak.

Halévy e művének főbb tételei a következők:

Az assyrok és babyloniaiaktól beszélt sémita nyelv az ékirásos feliratokban két különböző rendszerrel van kifejezve: *demotikus* vagy *vulgaer* rendszerrel és *hieratikus* vagy *papir* rendszerrel, melyet assyr-babyloniai *allographia*-nak is nevezhetni.

A demotikus rendszerben a szavak *valódi kiejtésük* szerint jelennek meg, a hieratikus rendszerben mesterségesen képeztetnek, részben ideogrammok, részben phonogrammok és részben mindkettő összekötése által. Ha a hieratikus csoportosított szavakat olvassuk, ritkán adják vissza a szavaknak azon jelentőségét, a melyet kifejezniök kell; többnyire oly különleges alakokba vannak burkolva, hogy az assyriológusok nagy része azokban egy *nem-sémi nyelv kifejezését hitte látni, a melyet akkad vagy sumírnak neveznek.*

Az egész azonban nem egyéb, mint az Assyria és Babylonia sémi népeitől beszélt nyelvnek más ortográfiája, a mely annyiban régibb a demotikus rendszerben kifejezésre juttatott írásmódnál, a mennyiben az ékirás eredeti hieroglyphikus állapotához tér vissza.

E mellett Halévy a hieratikus rendszerben 3 különböző írásmódot különböztetett meg:

1. *Mesopotámiai írásmód* = Assyria és Babylonia hieratikus emlékeinek közönséges írásmódja.

2. *Babyloniai írásmód*, melyet azért nevez így, mivel azon hymnuszokban fordul elő, melyek valószínűleg magában Babyloniában irattak.

3. *Délnyugati írásmód*, melyen azt kell érteni, a mit az assyriologusok *kossaei* nyelvnek tartanak.

Az 1884. évben Halévy kitűnő társat kapott Henri Pognon személyében.¹ Azonban a másik táborban sem maradtak tétlenül. Megjelent Zimmern-nek figyelemre méltó értekezése: „Babylonische Busspsalmen“ (Leipzig 1885.). Ez a leghatározottabban állítja, hogy a sumir nem csupán írás, hanem valóban nyelv volt, mely a babyloni uralom idejében valószínűleg már kihalt. Innen van a sumir szövegekben a sok babylonismus.

Nem tarthatjuk feladatunknak, hogy minden egyes művet és minden legcsekélyebb monographiát, a mely a sumir nyelvvel kissé bővebben foglalkozik, figyelemben részesítünk. Már az eddig vázolt kép is eléggé mutatja, hogy a Halévy-féle theoriának csak csekély számú híve akadt.

Ilyen volt a helyzet 1889-ig, a midőn hirtelen meglepő fordulat állott be: Delitzsch Frigyes, az assyr philologia vezéreinek egyike, Halévyhez pártolt át és az ellentétes elmélet védelmezője lett. Ugyan az a tudós, a ki ezelőtt egész nyíltan és határozottan azon elmélet hívének vallotta magát, a mely szerint a sumir nyelv korán kihalt, de Dél-Babyloniában általánosan használatos nyelv volt, 1889-ben megjelent assyr nyelvtanának² egy külön fejezetében támadást intézett a

¹ Journal Asiatique VIII. Série, T. 2, 413.

² Assyrische Grammatik (Porta Linguarum Orientalium. Pars X).

sumirismus ellen és vissza igyekezett utasítani az annak alapján hirdetett tanokat. „Az a fontos kérdés, vajjon a babyloniai-assyr ékirás a sémi babyloniaiak vagy valamely Babyloniában egyidejűleg honos nem sémi nép, az úgynevezett sumir vagy akkád vagy sumir-akkád nép találománya-e, mindinkább ez írás sémi föltalálása javára dől el, úgy hogy Joseph Halévy és követői tekintendők majd győzteseknek a sok éven át Jules Oppert és követői ellen folytatott tudományos küzdelemben.“ Ez Delitzsch véleménye és a hol azokat az érveket sorolja föl, a melyek a Halévy-féle elméletet támogatják, 34 szótagot idéz, a melyeknek sémi eredete általában el van ismervé, míg más 72 szótagnál kisebb-nagyobb biztonsággal ugyanezt igyekszik bebizonyítani. Majd így folytatja: „Ebben a tekintetben a szám nem határoz — már ez a három szótagjel: *an*, *mu*, *šag* (šak, šak), „eg“-et, „nev“-et és „fő“-t jelentő ideographikus értelmeikkel elegendő a babyloniai-assyr ékirás sémi eredetét illetőleg a pro vagy contra állásfoglaláshoz. A ki azon nézeten van, hogy „*anu*“ mint sémi szó teljesen érthető, a ki továbbá meg van győződve, hogy „*mu*“ csak sémi szó lehet, a ki azon ténynek, hogy a „*mu*“ a valóban tősgyökeres assyr-sémi szövegekben „*šumu*“ synonymája, előítélet nélkül szemébe néz, a ki végre azt tartja, hogy ezen assyr szó „*šaku*“ = „magamnak lenni“ nem a sumirból vett „*šag*“ = „fő“-vel egyenlő, annak a babyloniai assyr ékirás sémi eredetét alphától omegáig el kell fogadnia; mert az úgynevezett sumir szövegek olvasásánál ezen szótag értékekre minden lépésnél szüksége van. Az ékirás sémi eredetének minden más bizonyítéka alárendeltebb, leginkább azért, mivel megvan azon lehetőség, hogy bizonyító erejüket mindenféle

sophismákkal gyöngítsék. Azon tény mindenesetre kiemelendő, hogy a babyloniai írásnak graphikus úton kifejezésre juttatott hangrendszere teljesen födi a sémi-babyloniai nyelvet“.

„A babyloniai ékirás úgynevezett „sumir“ eredetének ellenmondó, majdnem döntő bizonyítéknak tekinthetjük azt, hogy az írás állítólagos sumir föltalálóinak nyelvében, éppen úgy mint a babyloniai sémitákéban nem volt sem *h*, sem *j*, sem *v*, hogy ez a nyelv, a babyloniai sémiták nyelvének teljesen megfelelően, nem ismerte sem az *ai*, *au* kettős magánhangzókat, sem az *o* magánhangzót, végre, hogy az írás sumir feltalálóinak nyelvében a kiejtésben az *é* magánhangzót éppen olyan gyakran helyettesítették az *í* magánhangzóval, mint az a sémi babyloniaiakra nézve kimutatható. Ha pedig a babyloniai ékirásnak sémi, nem sumir eredetét tételezzük fel, akkor már is pálczát törtünk a sumir nyelv és sumir nyelvű szövegek létezése fölött is.“

„A kétnyelvűnek nevezett szövegekről mindinkább kiderül, hogy azok voltaképen sémi szövegek kétféle írásban: a mesterségesen kitalált és észszerűen alakított, de mindig titokzatos, régi, szent ideographikus papi írásban és a rendes szótagos írásban. Az ideogrammcsoportok csak sémi szavak átírásai lehetnek, a melyeket sémiták gondoltak ki és a melyek sémi szellemre vallanak: a gyásznak a „fej eltakarásával“ és a túláradó gyásznak a „ruha teljes szétszakításával“ való kifejezése egészen magán hordja a sémi eredetnek a bélyegét és ugyanez áll valamennyi ideogrammcsoportra nézve, — sémi szavaknak hol mély értelmű, hol fölületes, nem ritkán játszi, sőt értelmetlen körülírásai. A szójegyzékek, a melyek aláírásai, mellesleg

mondva, egy árva szóval sem emlékeznek meg más nyelvről, mint a babyloniai-assyr nyelvről, az úgynevezett kétnyelvű szövegekhez hasonlóan nem nyelvészeti összehasonlító, hanem graphikus összehasonlító és szerkezeti összehasonlító czéloknak szolgáltak.“

„Még a legjellemzőbb „sumir“ szóról, a *dingir* („isten“) szóról is egy szójegyzéknek újabban Bezold által közzétett adata *di-gi-ru-u* = *hi-li-bu-u* = *ilu* révén kiderült, hogy az tősgyökeres assyr-sémi szó!“

„Az a meggyőződés, hogy az úgynevezett sumir szövegek, a ráolvasások, hymnuszok, stb. kivétel nélkül sémi kéztől erednek és lépten-nyomon sémi befolyást, átdolgozást, fejtést, vagy akárminek is nevezzük, árulnak el, szintén már jó ideje mindinkább megerősödik és az antisumir nézet támogatása céljából mindenestre említésre méltó. Már az a körülmény is nagyon föltűnő, hogy a legvalódibb sémi-assyr szövegek közepette, a melyek éppen nem lehetnek „sumir“ eredetiek másolatai, ugyanazokat a „sumir szóalakokat“ — pl. *dam-na* = „az ő felesége“, *ba-bad* = „ő meg fog halni“, *ni-gal* = „ő lesz“ — olvassuk“.

„De ennél még fontosabb az a körülmény, hogy a sumir grammatika igen sokszor a sémi-babyloniaira emlékeztet. A sumir nyelv a „status constructus“ valódi sémita mechanismusát használja és ugyanazokat a nyelvtani időket különbözteti meg, mint az assyr nyelv. Mily csodálatos, hogy a babyloniaiak a legcsekélyebb részletekig ismerték a sumir nyelv szerkezetét! Maguk a sumirok voltak-e oly kitűnő ismerői a nyelvüknek, hogy a sémitákat a legapróbb részletekre is taníthatták, avagy a sémiták maguk a sumir szövegek összehasonlító tanulmányozása folytán fürkésztek ki ez összes jelentőségeket?“

„Nem tagadom“, úgymond Delitzsch, „hogy vannak rejtvények, a melyek megoldása még hátra van, de egy sincs közöttük, a mely bizonyításunkat komolyan megrendíthetné. A sémi babyloniaiaknak lesz igazuk abban, hogy *Nebo* istenöknek tulajdonítják az írás mesterségének a föltalálását és az a körülmény, hogy a kosszaiakon kívül sehol és soha sem emlékeznek meg még egy harmadik népről, a sumir-akkád népről, végre is abban nyeri majd magyarázatát, hogy ez a nép egyáltalán nem is létezett“.

Így nyilatkozott Delitzsch 1889-ben. Sokan nem is vették komolyan; Oppert pillanatnyi és múltó eltvelyedésnek nevezi Delitzsch föllépését.

A legkimerítőbb és egyúttal legalaposabb megczáfolásban *Lehmann* részesítette Delitzschet. „*Samaš-sumukin*“ cz. munkájában (Lipcse 1892.) *Lehmann* sikeresen érvénytelenítette Delitzschnek a sumir nyelv létezése ellen irányuló bizonyítékait. Hogy a *Bezold*-tól kiadott szótárban a sumir nyelvet nem említik, azzal magyarázza, hogy ezen szöveg csak élő és Babyloniával szomszédos népek nyelvének szavait szándékszik bemutatni; a sumir abban az időben vagy már kihalt, vagy kihalóban volt. Azon ellenvetésre, hogy éppen I. Szargon és Narâm-Szin legregibb feliratai sémi nyelvűek, a míg Gudia látszólag sumir feliratai későbbi eredetűek és épp oly jól olvashatók sémi nyelven, *Lehmann* arra emlékeztet, hogy Babylonia kulturájának fejlődéséről való föltevéseinket oda kell módosítanunk, hogy ezen kultúra fejlődése idősebb, mint eddig vélték. Ha Narâm-Szin már a K. e. 38-ik században használta a sémi nyelv kifejezésére a sumirok által feltalált ékirást, ebből éppen az következik, hogy már előbb, még pedig évszázadokkal

korábban kezdték a sumir nyelvet írásjelekkel feljegyezni, a melyből aztán az ékirás kifejlődött. E mellett azon időben, melyből a legrégibb feljegyzés ered, Babyloniának északi részében majdnem teljesen

Naramsin-t ábrázoló dombormű. Paris, Louvre.

sémi népek laktak, a déli részen azonban nem ilyen mértékben. Csak a Babylonia déli részét meghódító észak-babyloniai akkad-sémíta uralkodó, *Hammurabi* idejében jelennek meg kétszövegű (sumir-sémíta) feliratok. E szerint a Hammurabi ideje *előtti* dél-babyloniai

feliratok sumiroknak tekintendők, ha egész biztos jelek az ellenkező felfogást nem parancsolják. Ily jelek azonban hiányoznak a feliratokban és csak szókincsükben vehető észre a sémiták szomszédsága. Mindez szorosan megegyezne azon képpel, melyet Narâm-Szin-től Gudia-ig terjedő évezred utolsó felében Dél-Babyloniáról megalkottunk.

A mi a hangtant illeti, Lehmann azt hiszi, hogy a sumir nyelvnek az akkad-assyrtól alapjában különböző hanganyaga van. Ezen tény bebizonyítható: 1. a sumir nyelv eredeti hanganyaga által, szemben az akkad-sumírral; 2. a sumírban levő hangváltozások által, melyek a sémi nyelvviszonyoktól többnyire különböző irányt vesznek.

Lehmann azután igen kimerítő módon tárgyalja és bonczolja a sumir nyelv összes hanganyagát és végre annak nyelvtani szerkezetét vizsgálja. Miután még az assyr és sumir közötti lényeges különbségeket összefoglalja, azon kérdést is tárgyalja, vajjon a sumírt be lehet-e sorozni valamely nagyobb nyelvcsaládba, ezt azonban még korainak tartja. Végül utal még a tellohi szobor-fejekre és ülő női alakokra, a melyek tisztán nem sémi típusra vallanak.

„Így a két faj dualismusa is elfogadható, a mi a nyelvi keveredés előfeltétele“, — mondja Lehmann — „és újólág elismerjük, hogy: voltak sumírok és létezett sumir nyelv“.

1897-ben jelent meg Delitzschnek egy új, „Die Entstehung des ältesten Schriftsystems oder der Ursprung der Keilschriftzeichen“ című munkája és ezzel Delitzsch ismét azoknak a táborához szegődik, a kik a sumir nyelvben és az ékírás sumir eredetében hisznek. Az 1898. év tavaszán e sorok írójához inté-

zett levélben így nyilatkozik: „A sumír-akkad nyelvet ismét *nyelvnek* tartom és nem a sémi-assyr nyelv külön írásbeli kifejezési módjának“.

Ugyanakkor *Oppert* a következőképen nyilatkozik:

„Szíves volt az akkad kérdés *mai* álláspontját illetőleg véleményemet kikérni. Ez a kérdés egyáltalában már nem is létezik többé. A régebbi assyriológusok (köztük Sayce, G. Smith, Batin, Pinches, Norris, Coxe, Lenormant, Schrader, Delitzsch, Haupt, Hommel, Jensen, Lehmann, Zimmermann, Peiser, Brunno Meissner) munkái óta egyetlen egy mérvadó ember sem kételkedett *bármikor* is e dologban. Az orientalisták legutóbbi congressusán Halévy az általa kezdeményezett, de soha át nem dolgozott kérdést újra feleleveníteni akarta, de indítványa egyhangú véleményadás folytán fényesen megbukott.

A dolog a következőképen áll:

1. Épp úgy nem létezik akkad-sumír nyelv, mint a hogy nem létezik osztrák-magyar nyelv sem. Az ékiratokban található *lišan šumíri* és *lišan akkadi* kifejezések közül az egyik az *ural-altaji*, a másik az assyr nyelvre vonatkozik.

A sumír nyelv különböző tájszólásai meg vannak állapítva.

2. Azok közül, a kik e tárggyal behatóan foglalkoztak, senkinek sem jutott eszébe azt állítani, hogy kétnyelvű feliratokat, a melyek mindegyike flexiót mutat és a melyek a tulajdonneveket hasonló módon írják, másnak tartsa, mint *két* nyelvnek.

3. Azonkívül kevéssel ezelőtt aramaeus feliratokat találtak, a melyek a sumír tulajdonneveket és szavakat nem assyr fordításban, hanem sumír alapformájukban közölték“.

Hommel Frigyes így nyilatkozott:

„Természetes, hogy a sumír külön nyelv volt; de valószínűleg a legrégibb ismert feliratok idején már kihalt volt és csak szent papi nyelv gyanánt nemzedékről nemzedékre szállott. Maguk a számnevek, mint pl. guš, újsumírül vuš, iš = „három“ és gun, újsumírül vun, un = „tiz“, vagy oly szavak, mint anšu = „szamár“ (mongolul elsi-gen, *ensi*-ből + suffix) eléggé bizonyítják Halévy kalandos feltevésének helytelenségét“.

Schrader Eberhard, a kiben Németország az assyriologia megállapítóját tiszteli, így írt:

„F. é. április hó 27-éről kelt kérdésére, közlöm Önnel, hogy a sumír-akkad kérdést illetőleg még manap is, részletektől eltekintve, ugyanazt a nézetet képviselem, a melyet „Ist das Akkadische der Keilschriften eine Sprache oder Schrift?“ cz. cikkemben vallottam“.

Látjuk tehát, hogy Schrader Halévy nézetét ma is tagadja s ma épp úgy meg van győződve a sumír nyelv és nép létezéséről, mint régebben.

C. P. Tiele így nyilatkozott:

„Lehetetlenség volna a nehéz sumír kérdés fölötti nézeteimet teljesen fel fejteni. De szívesen tudatom Önnel, hogy meg vagyok győződve arról, hogy a sumír tényleges nyelv volt, a melynek számára az ékirást föltalálták. Babylonia sémi írástudósainak iskoláiban azután allegraphikus írásmódra változtatták át és mindenféle játékra alkalmazták. Ismételt vizsgálódások csak megerősítették, a mit már 1885-ben e kérdést illetőleg a „Babylonisch-Assyrische Geschichte“ és utána a „Zeitschrift für Assyriologie“-ban írtam“.

C. Bezold, az assyriologia heidelbergi tanára írja:

„F. hó 28-áról kelt b. soraira sietve azt válaszolom, hogy a sumírt *okvetlenül* nyelvnek tartom“.

P. *Jensen*, marburgi tudós, a ki a sumír szövegek megfejtésében a legnagyobb érdemeket szerezte, így nyilatkozik:

„A sumírnak valóságos nyelvi voltát tovább is tagadni, különös tudatlanságról tanuskodna. Ön tudja, hogy Delitzsch nézetváltozása után a félig-meddig komolyan veendő assyriologusok közül már csakis Halévy foglal el antisumír álláspontot.

Hál' istennek, hogy már annyira vagyunk. Hogy miképen lehet valaki antisumír, sohasem értettem meg“.

Zimmern Henrik, a lipcsei egyetemen az assyriologia tanára így írt:

„B. kérdésére válaszolva közlöm Önnel, hogy a sumírt (kizárólagosan így nevezném, nem pedig sumíra-akkad-nak), külön a sémi assyrtól teljesen eltérő nyelvnek tekintem, a mely azonban mint élő nyelv Babyloniában már igen korán kihalt és azért a későbbi assyri irodalomban csak holt, tudományos szent nyelvként szerepel, a miben a sok assyrismus leli magyarázatát.

Igazán sumír szövegek sumírnak beszélő és gondolkodó szerzőktől csak a legrégibb babyloni királyfeliratok“.

A londoni British Museum conservatora *Pinches* Theophil kérdésemre így felelt:

„Válaszolva kérdésére ki kell jelentenem, hogy semminemű okát nem látom annak, hogy a babyloniai és assyri szövegek nem sémi idiomáját nyelvnek ne tartsam. — Ha az egész rendszer, a melyet akkadnak neveznek, csak a titkos írás egy bizonyos neme — a mint ezt Halévy állítja — akkor nehéz elhinni,

hogy a királyok kormányzó rendeleteikben oly rendszert használnak, a melyet a nép közt senki sem ismer. Hogy pedig kereskedelmi szerződésekben ily titkos írásmódot használnak, nézetem szerint teljesen lehetetlen“.

Az általánosan ismert, világhírű oxfordi tudós A. H. Sayce következőleg nyilatkozik:

„Véleményemet, a melyet sumír-akkad kérdésben már 1887-ben kifejeztem, nem változtattam meg. Azt hiszem, hogy Babylonia első népe, mely az ékírást feltalálta, nem sémi népfaj volt és saját nyelvvel birt; hogy ezen nyelvnek többféle tájszólása volt; hogy Kr. e. 5—4000-ben, midőn Babyloniát a sémiták elfoglalták, ezek sumír szomszédaik kulturáját átvették; hogy ebből vegyes népesség, vallás és nyelv keletkezett (mint a modern Angolországban), a mennyiben a sémiták a szomszéd sumírok, a sumírok a sémiták műveit vették át; hogy a sémi elem mindinkább kiterjeszkedett, úgy hogy Kr. e. 1000 körül a sumír már csak holt nyelv volt, melyet az iskolákban úgy használtak és tanították, mint pl. a latint a középkorban“.

Végre halljuk Halévy-t. Ő 1898 május elsején kelt levelében így nyilatkozik:

„Egyik nemrég megjelent munkám különlenyomatából — melyet sorai vétele után Önnek rögtön megküldtem — láthatja, hogy *sohasem* hittem a sumír vagy akkad nyelv létezésében. Ez 25 éves szakadatlan kutatásnak és a legkülönfélébb számos bizonyítéknak — melyekről bizvást mondhatom, hogy matematikai értékűek — eredménye“.

Tényleg, ma már alig van csak félig is komolyan számbavehető tudós — Halévyt kivéve, a ki még

mindig a saját elmélete mellett küzködik — a kinek ne az volna a meggyőződése, hogy a sumir nyelv Babyloniában élő nyelv volt.

Csak a sumir nyelv rokonsági viszonyai iránt térnek el a nézetek. Oppert, Lenormant és Hommel azt állítják, hogy az ural-altaji nyelvcsalád nyelveivel rokon. Bezold, Delitzsch, Haupt, Weissbach, Winckler, Zimmern és mások, szintúgy Ahlquist, Budenz, Schott és Ujfalvy ez elmélet ellenesei. Ujfalvy „Principes de phonétique dans la langue finnoise“ czimű, 1876-ban megjelent értekezésében ¹ azt mondja, hogy az akkád — így nevezte a sumir nyelvet — valóságos nyelvnek tartja ugyan, de a suomi nyelv, az ugor-finn nyelvek legtökéletesebb típusának behatóbb tanulmányozása alapján arra a meggyőződésre jutott, hogy az akkád nyelv annak nem rokona. Ahlquist, Budenz és Schott így nyilatkoztak: „Az akkád nyelv nem ural-altaji nyelv; lehet hogy agglutináló vagy éppen turáni nyelv, de a „turáni“ elnevezést teljesen jogosulatlan és nem tudományos elnevezés gyanánt utasítjuk vissza, ha finn-ugor, szamojéd és török nyelvekről van szó“.

Mindenekelőtt azonban az úgynevezett *egyiptomi elméletet* kell emlitenünk, a melynek nem egy követője volt. Mivel t. i. az ékírás általánosan elfogadott feltevés szerint képirásból fejlődött, közeli gondolat volt az ékírás rendszerét az egyiptomi írással összehasonlítani. Az első, a ki ezt megkísérlette, *Hincks* volt. Azonban még 1879-ben is voltak ezen elméletnek követői. Így *Boscarwen*: „The prehistoric civilisation of Babylonia“ ² cz. munkájában lajstromot állított

¹ Actes de la Société de philologie T. VI., 1.

² Journal of the Anthropological Institute, 1879.

össze ékirási jelekből, a melyeknek nagy részét egyiptomi hieroglyphákkal hasonlítja össze. C. J. Ball még 1892-ben¹ is foglalkozott e gondolattal; 1855. decz. 1-én Rawlinson a Royal Asiatic Society-ban jelentést téve kutatásainak eredményeiről, szintén szól az akkad nyelv rokonsági viszonyairól. Véleménye szerint ugyanazon nyelvcsaládhoz tartozik, mint a médek scytha ékirása. A névmások rendszere közelebb áll a mongol és mandzsú typushoz, mint más turánihoz; ellenben a szókincset illetőleg a rokonság csekélyebb.

E közben Jules Oppert, a ki a francia kormány megbízásából Londonba utazott, hogy a British Museum agyagtábla-gyűjteményét szintén megvizsgálja, tanulmányát ugyanott befejezte. E tárgyban nyilvánosságra hozott közleményeiből látjuk, hogy ő volt az első, a ki nyíltan kifejezte, hogy az írásfeltaláló nép a nagy ural-altaji (scytha, tatár vagy turán) nyelvcsaládhoz tartozott.

1857-ben Hincks elállott további egyiptomi elméletétől és azon nézethez csatlakozott, hogy az új nyelv a turáni nyelvcsaládhoz számítandó. Lenormant hasonlóképen az új nyelv turán volta mellett szólt fel, a mennyiben annak és az ural-altaji nyelvcsalád eddig ismert nyelveinek rokonságát megállapította. Ezen tétel mindinkább tért hódított. Legbuzgóbb képviselői voltak: Sayce és Hommel, a kik a sumir és turk nyelvek rokonságát a legnagyobb hévvel bizonyították. Ezen rokonság leginkább a vallásban jut kifejezésre. Durva samanizmus volt ez, a mint a középázsiai turk népnél az izlám felvétele előtt divott,

¹ Proceedings of the Society of Biblical Arch.

két főszellemmel: a *föld* és az *ég* szellemével élükön. Az elvontan gondolt és megközelíthetlen „Ég szel-
leme“ a rossz démonoknak volt a megtestesülése, míg a „*Föld szellemét*“ minden jó kútfejének képzelték. Ezen samanizmust a sumirok előbbi hazájukból hozták magukkal, midőn még mint turk törzs a Kaspi ten-
geren innen levő hegyszorosokon át Babyioniába vándoroltak. Kétségtelen tény, hogy a Kaspi tenger északi és keleti területei ősidőktől fogva a sama-
nizmusnak hódolt turk-mongol nomád törzseknek voltak gyülekező helyei. A sumiroknak ezen samanizmusból eredő számos *vízi* és *világosságistenei*, a melyekkel a sumír szövegekben oly gyakran találkozunk, csak később, dél-babyloniai új hazájukban keletkeztek.

Hommel kifejti,¹ hogy a turk tájszólások beható tanulmányozása folytán, miként jött azon meggyőző-
désre, hogy a sumír nyelv a turkkal rokon.

„A hol a számnevek — mondja *Hommel* — vagy egészen ugyanazok, vagy legalább ugyanazon alap-
alakra vezethetők vissza, továbbá a legfontosabb házi-
állatok és fémek, aztán az ily jelentős szavak, mint: „*atya*“ (sum. *adda*, török *ata*), „*anya*“ (sum. *anna*, török *ana*), „*fiú*“ (sum. *ugul*, török *oghul*), „*Isten*“ (sum. *dingir*, török *tengri*), „*ujjköröm*“ (sum. *dugin*, újsum. *subin*, török *toznak dujun-ak-ból*), „*nyak*“ (sum *gun*, újsum. *bun*, *buj*, tör. *buin-n*), „*por*“ (sum. *daghas*, újsum. *saghar*, mongol *togos-un*, tör. *toz*), „*kebel*“ (sum. *ubur*, mong. *öbür*), „*nap*“ (Tag) (sum. *udu-g*,

¹ Geschichte Babyioniens u. Assyriens p. 246 ff.; „Die Sumero-Akkadier, ein alteisches Volk“ (Ausland 1884). „Die sumero-akkadische Sprache u. ihre Verwandtschaftsverhältnisse (Zeitsch. f. Keilschriftforschung I.)

ud, ótörök *üd öd*, idő, mong. *edo-r* nap), „éj“ (sum. *gig*, tör. *giže*), „csillag“ (sum. *gul*, újsum. *vul*, tör. *jol*), „pokol“ (sum. *aral*, tör. *erli-k*, „a pokol fejedelme“) stb., szintígy egész sora az igéknek és melléneveknek, a hol több, mint négyezer éves különfejlődésnek daczára, a konkrét jelentőségű közönséges szavak a fent idézett módon oly nagy számban egyeznek a sumírban és a török-mongolban, ott az esetlegesség ki van zárva. *A sumírnak az altaji nyelvcsaláddal való szoros együvértartozása többé nem elmélet, hanem tagadhatatlan tény.*“

A sumír és ural-altaji nyelvcsalád szoros rokonságát illetőleg *Hommel* további bizonyítékot abban lát, „hogy a sumír, valamint az uralaltaji nyelvekben a ragszó (agglutin), vagyis a nyelvtani viszonyok képzésére szolgáló alakelemek a tőhöz hozzátétetnek, jobban mondva *hozzáragasztatnak*, a honnan így az agglutin elnevezés ered“.

Benső összefüggésben áll ezzel azon jelenség, hogy a sumírban az altaji nyelvekkel mindenekfölött közös az úgynevezett magánhangzói illeszkedés, a mint erre már *Lenormant*¹ is utalt. Ez abban áll, hogy több tagú szóknak minden tagjában ugyanazon hangzó van (teljes illeszkedés), a hol pedig a hangzók különbözök, a hangzóknak bizonyos szabályos egymásutánját vehetjük észre (tökéletlen illeszkedés). Így pld. a „hely“ szava a sumírban: *ki*, „hely-ben“: *ki-ta*. Azonban a jó hangzás kedvéért gyakran találjuk így is írva: *ki-ti*. Éppen így találjuk *uš-bi* („üldözője“) helyett ezen írást: *uš-bu*; vagy *munda-tutû-ni* („ő belép“) helyett: *mundu-tutû-ni*.

¹ Lettres assyriologiques II. Série, Paris 1874.

Jellemző továbbá a sumír és turk nyelvek között a következő. Ha pl. ezen sumír szavakat: *garaš* „szalma“, *amaš* „nyáj“, *sigiš* „kiöntés“, *dīngir* „isten“, *zagar* „fénylő“, *dinig* „hatalmas“, *dirig* „sötét“, *zagin* „fénylő“, *nigin* „kör“, az ilyen legegyszerűbb képzésű szavakkal, mint *dug* „jó“, *ki* „hely“, *ad* „apa“ *zag* „fényleni“, *gar* „csinálni, építeni“, *am* „ökörr, *sig* „kiönteni, tölteni“ stb. összehasonlítjuk, még a laikusnak is feltűnik, hogy a fent említett eredetileg egyszerű, egytagú, négy pár szó csak mássalhangzó elemek (t. i. *š*, *r*, *g* és *n*) hozzáfűzésével bővült; ha továbbá meggondoljuk, hogy *zag* „fényleni“, *zagar* és *zagin* azonban „fénylő“; hogy *am* „ökörr, *amaš* „nyáj“ és *amar* „fiatal bika“; hogy *gar* „építeni“, *garaš* „építőanyagot, szalmát“ jelent, a szóképzés eljárása föl-tűnően jelentkezik. A nyelvészet ezen eljárást úgy fejezi ki, hogy a sumír nyelv az *š*, *r*, *g* és *n* mássalhangzókat használja az egyszerű szóképzésre. A turk nyelvek is főleg ezen mássalhangzókat használják (azon különbséggel, hogy a *g* helyett az erősebb *k* torokhangot alkalmazzák) fő- és melléknevek képzésénél; v. ö. pl. *bilik* „tudás“ és *bil* „tudni“; *ul* és *ulugh* „nagy“; *otun* „tűzifa“ és *ot* „tűz“; *tapuš* „nyereség“ és *tap* „találni“, *jašar* „öreg“ és *jaš* „öregség“ stb.¹

Hasonló egyezést talál Hommel a név- és igeragozásban. Megjegyezzük itt azonban, hogy Hommel elmélete szűkebb értelemben vett szaktársainál (assyriologusok) hideg fogadtatásra talált.

*Zimmern*² nyíltan megvallja, hogy Hommel állítá-

¹ Hommel „Geschichte Babyioniens u. Assyriens“, 248.

² Die babylonischen Busspsalmen.

sait, a mennyiben azok a sémi és sumír-akkad nyelvek körén túllépnek, önállóan megbírálni nem képes, noha reá nézve a sumír nyelvnek a turk-tatár nyelvcsaládhoz való tartozásának kérdése Donner¹ elutasító fejtegetései folytán még nincs eldöntve. Azt hiszi, hogy *Hommel* elmélete kedvéért a sumír nyelven többször erőszakoskodott. Azon nézetét is kifejezi, hogy *korai* összehasonlítások a sumír nyelv elfogulatlan elméletét csak megnehezítik. — Az alaktan ugyan némileg biztos alapul szolgál; de a hangtant és a szókincset illetőleg, annyi a homályos pont, hogy biztos alapon való további összehasonlításról szó sem lehet.

Delitzsch,² *Bezold*³ is *Hommel* felfedezései ellen nyilatkoznak. *Delitzsch* a sumírnak a turk nyelvekkel való közelebbi összefüggéséről nincs meggyőződve, mivel *Hommel* állításai közé a sumír nyelv terén igen sok be nem bizonyított, sőt téves adatot kevert. Ki is jelentette *Delitzsch*, hogy *Hommelt* nem követheti; „mivel ő már a sumírnak az ó-turkkal való összehasonlításainál lábai alatt ingoványos talajt érez“.

Hogy *Halévy* nem követhette *Hommel* nézeteit, magától értetődik abból, hogy ő a sumírt, mint nyelvet, általában nem akarta elismerni. A „*Revue critique*“ben (1885) így nyilatkozik e tudós *Hommel* munkáiról:

„Elmésebben, mint a turánisták valamennyien, kik összehasonlításaikba Észak-Ázsia összes nyelveit bele-vonták, *Hommel* csupán a turk nyelvekre szorítkozik. A tudományosság látszata mellett is hamar megbizo-

¹ Anhang zu Haupt's Vortrag in den Verhandlungen des V. internat. Oriental. Congr. Berlin.

² Literar. Centralblatt 1885., 353.

³ Academy 1885.

nyosodhatunk azonban a felől, hogy e nyelveket, a melyekről Hommel oly szakavatottsággal beszél, éppen nem ismeri. Munkájának egész phonetikai része csak szóalakok felhalmozása, a szükség kedvéért alkotva. A sumír ragokat, névmásokat és számneveket a turk helyett éppen oly jól összehasonlithatta volna germán, angol, román és szláv szavakkal. Az egyedüli, a mit Hommelnek bebizonyítania sikerült az, hogy a turk nyelvhez és philológiához éppen semmit sem ért. A mi a szókincset illeti, Hommel összesen csak féltuczat szót említ fel. — Bizonyára nem lenne nehéz szótár segélyével akármelyik európai nyelv köréből akár tízszer annyi összehasonlítást tenni“.

Hommel állításait *Weissbach*¹ is megtámadta:

„Sok pontot illetőleg — mondja *Weissbach* — még a kutatás kezdetén vagyunk. Alkossunk először is sumír nyelvtant, erre az alapok már is készen állnak, építsük ki azt minden részében, szerkesszünk sumír szótárt, fordítsuk le és magyarázzuk az irodalmi műveket, nemcsak a kétnyelvű vallásos és nyelvtani szövegeket, hanem az egynyelvű történeti feliratokat is. Csak ha mindez megtörtént, van kilátás arra, hogy ezen talányszerű nyelv rokonsági viszonyai is teljesen meg lesznek világítva. De mivel mi assyriologusok valamennyien, az általánosan képzett szellemeket, *Sayce*-t és *Hommel*-t is ideszámítva, az altaji nyelvészetben, szinológiában és egyiptológiában legjobb esetben is csak műkedvelők vagyunk, elég okunk van arra, hogy a fentjelzett jövő problémáit a szaktudósoknak engedjük át. Természetesen arra tekintettel kell lennünk, hogy a reájuk hagyott anyag teljesen biztos és minden

¹ Die sumerische Frage; Leipzig 1898.

kétséget kizáró legyen, a mi a jelenben még semmi módon sem érhető el“.

Leghelyesebben vélekedik e kérdésben L. *Messerschmidt*, a ki már eleve nagy hibának tartja „két oly nyelvnek egymással való összehasonlítását, a melyeknek előttünk ismeretes nyelvformáit 5 évezred választja el egymástól!“ E könyv szerzőjének 1903. évi decz. hó 28-án a következőképen nyilatkozott:

„Sajnálom, hogy a sumír nyelvre vonatkozó kérdésére nem szolgálhatok síma válaszszaal. Az ural-altaji nyelveket nem ismerem közelebbről, úgy hogy nem is merek ítéletet mondani. Azonkívül úgy gondolom, hogy a sumír nyelv ismerete sem olyan mélyreható még, semhogy a kérdést el lehetne dönteni. — Semmiesetre sem csatlakozhatom Hommelnek ama nyelvrokonságról szóló fejtegetéseihez, minthogy az állításai bebizonyítására alkalmazott módszerét nem tartom kritikainak. Ez értelemben válaszoltam nemrég egy ügyvédnek (Somogyi Ede, Szumírok és magyarok) Budapestről hozzám intézett kérdésére. — Minthogy magyarul nem tudok, a könyvet nem vizsgálhattam fölül, de annak már czíme is jelzi eredményét és véleményem szerint a könyvben az a nagy tévedés rejlik, hogy két olyan nyelvet hasonlít össze egymással, a melyeknek ismert nyelvvalakjait 5 évezred választja el egymástól!“

A tárgy nagy fontosságánál fogva szükségesnek tartjuk a többi mérvadó assyriologusok véleményeinek a közlését is:

Páris, 1904 január 2-án. Némely távoli analogia daczára sem gondolom, hogy a sumír nyelvet az ural-altaji nyelvek közé lehetne sorolni. Különben mire való az, hogy egy *a priori* megvont keretbe akarjuk

beleszorítani? Az *anzanita* nyelv jóval fejlettebb és irodalmibb nyelv és mindazonáltal mai napig osztályozhatlan. *P. Scheil.*

*

El-Kab, Mohamid, Egyiptom, 1904 január 12-én. A sumír nyelv régi típusú agglutináló nyelv, de a felől, vajjon az ural-altaji nyelvcsaládhoz tartozik-e, mint egykor gondoltam, ma már nem vagyok bizonyos. Mi az ural-altaji nyelveket csak igen modern formájokban ismerjük, holott a sumír nyelv rendkívül régi és így amazoknak az utóbbival való összehasonlítása tudományos vélemény alapjául nem szolgálhat. *A. H. Sayce.*

*

Marburg, 1904 január 13-án. Az ural-altaji sumír tételre vonatkozó kérdést intézett hozzám. Kérdésére csak avval válaszolhatok, hogy nem ismerek olyan döntő bizonyítékokat, a melyek e tételt támogathatnák. Nekem úgy tetszik, hogy már a sumír nyelv alkata is elítéli azt a tételt és minden igény nélkül azt vélem, hogy ha általában a sumír nyelvnek vannak még életben levő rokonai, akkor „a chinai nyelvnek“, a melyre úgylis szemet vetettek, sokkal több igénye van arra, hogy az esetleges rokonság szempontjából megvizsgáltassék, valóban megvizsgáltassék! — Azt reményelem, bár ez nem mértékadó, ha nem is a tulajdonképeni Chinában, de nem is távol tőle a keresett unoka még mindig vígan él. *P. Jensen.*

*

Charlottenburg, 1903 december 30-án. Fájdalom, a végefelé közeledő év folyamán nem értem arra reá, hogy a sumír nyelvten és sumír szótár szempontjából

fontos újabb és legújabb írott emlékeket annyira kiaknázzam, a mennyire a szóban forgó kérdésre nézve szükséges. Előbbi években nem tartottam valószínűtlennek, hogy a sumír nyelv rokonságban áll avval a nyelvtörzsszel, a melyhez például a török nyelv is tartozik és azóta nem találtam semmit, a mi evvel a feltevéssel ellenkeznék. De, mint mondtam, e vitás kérdéshez való tudományos állásfoglalásomat még nem merem közelebbről meghatározni. *Delitzsch.*

*

Bécs, 1904 január 3-án. Nagyon sajnálom, hogy szíves fölszólításának eleget nem tehetek. Nem ismerem ugyanis az ural-altaji nyelveket annyira, hogy a sumír nyelvnek azokkal való esetleges rokonsága dolgában ítéletet mondhatnék. Ha azonban nem mértékadó *benyomással* megelégedni szíves volna, akkor bátorkodom önnel közölni, hogy az én szememben az a nézet, a mely szerint a sumír nyelv valamilyen az ural-altaji nyelvekhez csatlakoznék, ugyan még koránt sincs kellőképpen megokolva, de mindenestre nagyon *figyelemreméltónak* látszik. *Dr. F. Hrozny.*

*

Charlottenburg, 1903 deczember 30-án. A sumír nyelvnek az ural-altaji nyelvekkel való esetleges rokonságára vonatkozó kérdés nézetem szerint a döntésre még *semmiképen sem* érett meg. Nem tekintve azt, hogy sumír nyelvi ismeretünk még a kezdet legkezdetén van, csak az volna ítéletre hivatott, a ki alaposan ismerné mind az ural-altaji nyelveket, mind azt a keveset, a mit a sumír nyelvről tudunk. Nem tudom, létezik-e általában egy olyan tudós, a ki ez

ismereteket teljes mértékben egyesíti. Csak azt tudom, hogy a sumír nyelvbe némileg beavatott assyriológusok és történészek nagy többsége nem altaji nyelvész és azért a véleményem, hogy a náluk való kérdészködés ez idő szerint eleve meglehetősen kilátás nélküli. Én magam is azokhoz tartozom, a kik a fönti oknál fogva nem illetékesek, minthogy az ural-altaji nyelvek közül csak az osman-törököt ismerem egy kevésbé és a turk-tatár nyelvet még kevésbbé. Legföljebb azt mondhatom, hogy nézetem szerint Hommel kísérleteinek, hogy a sumír nyelvnek az ural-altaji, nevezetesen a turk nyelvekkel való összefüggését kimutassa, van némi valószínűsége. — Nevezetesen némely hasonlóságot lexikális téren eléggé meggyőzőnek, másokat viszont nagyon bizonytalanoknak és kétségesnek kell tekintenünk. *C. F. Lehmann.*

*

Heidelberg, 1904 január 3-án. Fölszólítása következtében a sumír nyelvnek az ural-altaji nyelvekkel való esetleges rokonsága kérdésére nézve szívesen nyilatkozom. Arra, hogy e kérdésre válaszoljak, azonban csak *nagyon* korlátolt mértékben vagyok illetékes, *minthogy az ural-altaji nyelveket éppenséggel nem ismerem.* Ennélfogva csak annyit mondhatok: O. Donnernek *Ueber die Verwandtschaft des Sumerisch-Akkadischen mit den uralaltaischen Sprachen* című dolgozata, annak idején, midőn P. Haupt *Die akkadische Sprache* (Berlin, 1883) című munkájának „függeléke” gyanánt megjelent, teljességgel meggyőző hatást gyakorolt reám és az volt a benyomásom, hogy a *sumír* nyelvkincs, a melyre Donner tanár támaszkodott, helyesen volt föltüntetve. Minthogy pedig tudomásom

szerint a sumir nyelv szerkezetéről való tudásunk azóta egy lényeges pontra nézve sem módosult annyira, hogy Donner tanár fejtegetéseit ma talán beható változtatásnak kellene alávetni, az én szememben még most is érvényes az ő ítélete, „hogy a sumir-akkád nyelv semmiesetre sem ural-altaji nyelv“. *C. Bezold.*

*

De végre halljuk *Donnert*, a ki egyik 1904 április hó 13-ikáról kelt levelében a következőképen nyilatkozik:

„Ön véleményemet óhajtja a sumir-akkad nyelveknek az ural-altajihoz való viszonyáról. A mi az ural-altaji nyelveknek egymás között levő rokonságát illeti, az eddigelé csak bizonyos hasonlóságokon nyugvának gyanított, de nem tudományosan bizonyított. Csak a finn-ugor csoport egyes idiomái ismereteseek már annyira és földolgozottak, hogy nagyobb hézagoktól eltekintve, nem kételkedhetünk többé az eredeti egységben. De ha ezeken túlmegyünk, az állandó határok egymásba folynak. Mennyit tudunk eddigelé a töröktatár és mongol-kalmük nyelvek eredeti formájáról? Csak annyi bizonyos, hogy évezredekén át hosszadalmas befolyást gyakoroltak egymásra, de sok hasonló formát és szavat, illetőleg nem határozhatjuk meg, vajjon melyikök volt eredetileg török vagy mongol és még kevésbbé, hogy némelyek mennyiben tartoztak a feltételezett közös ősnyelvhez. És e két csoport, a finn-ugor után, mégis a legismeretesebb. Ezt szem előtt tartva, látjuk, hogy az ural-altaji nyelvek határozott típusát illető mindennemű magyarázgatás szükségképeni előfeltétele a nyeltudományi anyag évtizedes, állandó átvizsgálása. A mostani szűk szógyűjtemé-

nyekkel és hiányos phonetikai feljegyzésekkel ez jelenleg lehetetlen. Még a finn-ugor nyelvek terén is még sok ideig kell dolgoznunk, a míg az egyes tagok hang és formai fejlődése tekintetében áttekinthető és viszonylagosan teljes fogalmat szerezhetünk.

És most a sumir-akkad! Mennyi sémi kölcsön van az eddig ismert anyagban? Húsz év alatt nagyot változott a felfogás a nyelvtudományi anyagot illetőleg. További évtizedek újabb felfedezések folytán nem hozhatnak-e magukkal hasonló változásokat? De feltéve, hogy a mostan nyert eredmény megmaradna, a sumir nyelv oly sok sajátzerűséget mutat fel, hogy aligha bizonyítható a jelenleg élő altaji nyelvek bármelyikével való rokonsága és e csoportok valamely előbbi teljesen ismeretlen stádiumával való azonosítása, egyszerűen el sem gondolható. A kutatás mai álláspontja mellett, tehát negatív eredménynél maradunk, miszerint egyrészt az ural-altaji nyelveknek egymás között levő rokonsága sincs bebizonyítva, másrészt tehát ítéletet mondani a sumir-akkadnak az ural-altajival való rokonságát illetőleg, lehetetlen. A sumirnak az ural-altaji nyelvek egyikével való rokonságának a megállapítására is hiányzanak az elkerülhetetlen különvizsgálatok, a melyek egyedüli bizonyító eszközül szolgálhatnának e kérdés megoldására“.

*

Hommel tehát vajmi rosszul lehetett értesítve, ha a „Grundriss der Geographie und Geschichte des alten Orients (München 1904)“ cz. legújabb művében úgy nyilatkozik, hogy „1883-ban, az akkor még hiányos sumir forrásanyag alapján Otto Donner-nak, a finn nyelvtudósnak, egy ilyen rokonságot tagadnia kellett“ —

Látjuk, hogy Donner még ma is, tehát több mint 20 évvel később, még mindig ugyanazt a nézetét vallja és még mindig elég okot hozhat fel, hogy e rokonságot tagadhassa.

De *Hommel* is még ott tart, a hol 20 évvel ezelőtt tartott, ha csak amaz állítását, hogy „a sumír ugyan-csak még néhány (és pedig nagyon is fontos) érintkezési pontot mutathat fel az *indogermánnal*“ (l. idézett művének 27. o. 10—11. sor), nem ismerjük új vívmányának. Bizonyítékai, a melyekkel ő jelenleg igazolja azt „a megdönthetetlen eredményt, hogy az ural-altaji nyelvcsaládnak éppen altaji ága az, a melyhez a sumír leginkább illeszkedik“, még ugyanazok, mint 1885-ben kiadott „*Geschichte Babyloniens und Assyriens*“ cz. műve 246. oldalán fölhozattak.

Szavaknak hangrokonsága — még ha számuk nemcsak a velünk közölt 17-re szorítkoznék, hanem a „kb. 100“-at is elérné — nem bír elegendő bizonyító erővel oly két nyelv összehasonlításánál, a melyeknek előttünk ismeretes idiomáit legalább is 4000 év választja el egymástól.

A míg a sumír kb. 3000 évvel Kr. sz. e. már kihalt félben volt, addig az előttünk ismeretes legrégibb altaji nyelvemlék a Kr. u. VII. évszázadból való. Theoriák, a melyek szavaknak pusztá hangrokonságán alapulnak, komoly tudósok részéről ne állíttassanak fel bizonyítékoknak. Két nyelv rokonságának alapos kikutatására föltétlenül szükséges a két nyelv tökéletes, tudományos ismerete, azaz grammatikai szerkezetük alapos tudása az összehasonlító nyelvtudomány vívmányainak figyelembevételével. Ha ez alapföltételeknek csak egyike is hiányzik, óvakodjunk ítéletet mondani, mert ez sokaknak csak félre-

magyarázásokra ad alkalmat. És itt csak azt az egy megjegyzést teszem, hogy épp úgy, mint az, a ki a német nyelvet írásban és szóban bírja, még korántsem germán nyelvtudós és az, a ki jól tud francziául írni és beszélni, még korántsem mondható franczia nyelvtudósnak, úgy az, a ki tökéletesen tud magyarul, még mindig nem nevezhető magyar nyelvésznek és még kevésbbé ural-altaji nyelvtudósnak.

A sumírnak az ural-altaji nyelvekkel való rokonságát bizonyító theoriák a két nyelvnek éveken át mélyreható tanulmányozását is igénylik, de nemcsak az idiomákra, hanem a nyelvtani szerkezetre való tekintettel is.

Így tehát *ma csak azt állíthatjuk teljes biztossággal, hogy a sumír nem sémi nyelv*, de hogy milyen rokonsági viszonyok fognak csalhatatlanul kiderülni, arról a tudomány mai állása mellett még nem mondhatunk végleges véleményt.

*

A magyar irodalom sem zárkozott el teljesen a sumír kérdéstől, a melynek művelői közül kiemelendők Nagy Géza és Galgóczy János. Ez utóbbi 1905 deczember 17-étől kelt levelében így nyilatkozik:

„Fölfogásom a sumír kérdésben az, hogy e nép valóban létezett; nem sémita, hanem attól fajra-nyelvre teljesen elütő, a Gudia-szoborfők tanúsága szerint kerek fejű, nyelvére nézve agglutináló s legtöbb valószínűség szerint az ural-altaji népcsalád kötelékéből való volt, noha elismerem dr. Munkácsi amaz ellenvetésének az igazságát, hogy e népcsalád mai grammatikája a nyolcz-, tizezer év előtt élt sumírokét teljes egészében bizony nem fűdi. Az úgynevezett „új-sumír“ idioma vonatkozásában viszont az a nézet kezd bennem

hova-tovább megcsontosodni, hogy a vonatkozó eltérés nem a nyelv saját benső fejlődésének, átídomulásának a következménye, hanem hogy abban első ízű testvértörzseknek a Kr. e. harmadik évezred kezdetén történt újabb beköltözése jelentkezik, a mely testvértörzseket csupán az elszakadás hosszú évszázadai folyamán kialakult dialektussajátságok különböztettek meg az ó-šumiroktól.

Nagy Géza, a ki az „Ethnographia“ 1898-iki évfolyamában „Tanulmányok a szumirokról“ cz. értekezésében bővebben foglalkozik a nevezett kérdéssel, a rendelkezésemre bocsátott kéziratában a következőképen nyilatkozik:

„A szumir szókinés éppen a nyelv legősibb alkat-elemeihez tartozó részében félreismerhetetlen kapcsolatot tüntet fel az ural-altáji vagy turán nyelvekkel.

Ezen kapcsolat kiterjed egyes nyelvtani elemekre is, pl. *adâ-mu* = tör.-tat. „ata-m“, magy. „atyá-m“, cser. „at's'a-m“, *adâ-zu* „atyá-d“, v. ö. finn: „pää-si“ (fejed), „luu-si“ (csont-od), a 3-ik személyű birtokrag *-na* vagy *-ni* (*adâ-na* vagy *adâ-ni* = aty-ja) megfelel a magyarban a 3-ik személyű alanyi igeragnak (vagy-on, tesz-en, lő-n, kérj-en sat.). A locativusi *-ta* rag (p. *šaga-ta* = középen, közép-ütt) a török-tatárban *-ta -tâ*, *-da -dä* (pl. *baš-ta* = fej-ben), az ugor nyelvekben *-t* (magy. it-t, ot-t, köz-t, oldal-t, vogul: *täut-te* = tűzben, vir-et = vízben sat.).

Ezzel szemben vannak oly turánellenes nyelvszerkezeti sajátosságok, melyek semmi esetre sem fordulhatnak elő egy turán nyelvben. Ilyenek pl. a szóképző praefixumok, minő a *nam* (*nam-ad* = atyaság, *nam-ag* = hatalom, *nam-guruš* = hősiesség, *nam-an* = istenség sat.); ilyen a birtokviszonynál a genitivusnak a birtok után

való következése (pl. *ê-lugala* = a király háza, szó szerint: ház — király) hasonlókép a jelző is a főnév után jön (pl. a *gal* = nagy az ilyen szókban: *lu-gal* = király, szó szerint: „ember, a nagy“, vagyis nagy-ember, *ê-gal* = palota, szó szerint: „ház, a nagy“ azaz nagy-ház, *gir-gal* = kard az az nagy tör, *nir-gal* = hős az az nagy uralkodó stb.) Különösen szembetűnő lesz a turánellenes jelleg a továbbbragozásnál, pl. *šaga* a. m. szív közép, *šaga-ana* = az ég közepe, locativusi raggal: *šaga-anâ-ta* = az ég közepén, jelzővel: *šaga-ana-azagâ-ta* = a ragyogó ég közepén (szó szerint: közép-ég-ragyogó-n), vagy pl. *dingir-galgal* = a nagy isten, többes számban: *dingir galgal ênê* = a nagy istenek (szósz. isten-nagyok). Egy más példa: *šam* = ár, *šam-bi* = ára, ha jelző is járul hozzá, ez a főnév után a birtokrag elé jön, tehát: *šam-tila-bi* = teljes ára (szósz. ár-teljese). Az igeragozás ugyanilyen turánellenes sajátságot tüntet föl, először jön a személyrag s csak aztán az igető, melyet a mult idei alak tüntet föl, pl. *in-sūmû* = adott, *in-sar* = irt; a tárgyrag a személyrag és az ige közé jön, pl. *in-nan-sūmû* = adta, adá (szósz.: ő-azt-ad).

Az a kérdés ezek után, mi a magyarázata, hogy némely jelenség a turánokkal való kapcsolatra utal, más pedig ellene mond a rokonságnak. Biztos feleletet csak a későbbi ez irányban végzendő pontosabb összehasonlítások adhatnak. Egyelőre meg kell elégednünk a lehetőségek számbavételével. Föltehető, hogy még az ősidőkben szumir nyelvelemek jutottak a turánságba; gondolhatunk kulturális hatásra is, a mire különösen az olyan egyezések utalnak, minők pl.:

szum. *nab*, *nap* „ég“, „fény“, „dies“ = magyar:

szum.: *dingir*, *dimmer*, „isten“ = tör.-tat.: „tängri“, „tängärä“, „tangri“, mongol „tängärä“, tängäri“ (ég, isten);

szum.: *gušgin* „arany“ = finn „vaske“ (rész), magy. „vas“.

Tekintetbe véve azonban, hogy a szumirok észak-kelet felől nyomultak Babylonia területére, valamint a bensőbb kapcsolatra utaló egyezéseket is szem előtt tartva, az is számba jöhet, hogy a szumir nép turánokból és a Persa-öböl melléki őslakosságból alakult s nyelve ezen kétféle elem keveredésének az eredménye.

Van még egy harmadik lehetőség is. Ránk nem a szumir néptől beszélt élő nyelv maradt, hanem az a holt nyelv, a mit az asszir-babyloni papság használt szent nyelvként. Nem lehetetlen tehát, hogy ebben az alakjában a szumir olyan mesterséges nyelv volt, minő pl. a régi jávai irodalmi nyelv, a „kavi“, melynek szókincse szanszkrit, nyelvtani szerkezete azonban maláj.

De ez megint csak azt jelenti, hogy a turánellenes sajátságok nem tekinthetők olyan kritériumoknak, melyek a szumirok által beszélt élő nyelv szerkezeti jellegére is világot vethetnének.

Mindenesetre a reánk maradt szumir nyelv ki van forgatva eredeti szelleméből. Ma még nem tudjuk meghatározni, mi volt az oka e változásnak; de annyit bizonyosnak tartok, hogy ha eddigi ismereteink után ma még nem is tekinthetjük turán nyelvnek az élő sumir nyelvet, *egy ősi turán nép befolyását a szumir nyelv alakulására semmi esetre sem lehet kétségbe vonni.*“

A nyelv elnevezése is elég hosszú vitára adott alkalmat. — Rawlinson akkádnak nevezte és Hincks elfogadta ez elnevezést. *Babel, Erech, Akkad* és *Khalne*, városok *Sinear* országban, a melyekről a biblia (Mózes I., X. fej. 10.) is megemlékszik és Akkad az országnak assyr föliratokban előforduló neve is. Lenormant is, a ki már 1873-ban kiadta az új nyelvnek nyelvtanát, Rawlinson nyomán akkádnak nevezi. Jules Oppert az első, a ki a *sumír* névre utalt, mint olyanra, a mely egyedül jogosult. Oppert főérvei a következők:¹ A turáni királyok, a kik „a sumirok és akkádok királya” czímet megalkották, fölirataikban a *Sumír* nevet teszik az első helyre és ezt nem tették volna, ha akkádok lettek volna. A *sumír* szó nem egyéb, mint Assyria országnak turáni neve. A turáni uralkodók, a kik turáni nyelven írtak, a *sumír* nevet KI-EN-GI jegyekkel fejezték ki, a mi annyit jelent, hogy „az igazi úr országa”. A sémi uralkodók a nevezett ideogrammot nem vették át a *sumír* megjelölésére, hanem újat alkottak, a melynek három jegye ezt jelenti: „ország + nyelv + imádás”. A *sumír* az assyrok szemében tehát „szent nyelvet” jelentett. Az akkád nyelv ellenben azonos volt az assyrral és ezt akkádnak kellene nevezni, ha nem neveznék assyrnak. A sumirok és akkádok tehát két különböző népfajhoz tartoznak, a melyek nyelve lényegesen különbözött egymástól. A *sumír* az írás föltalálóinak a nyelve és nem sémi nyelv, míg az akkádok sémiták voltak.

Oppert nézeteihez csatlakozott Delitzsch is, bár

¹ Journal Asiatique, Série VII., T. V.; F. H. Weissbach, Zur sumerischen Frage, 42. s köv. 1.

nem helyeselte Oppert valamennyi érvét. Hommel és Haupt is átvették az új *sumír* elnevezést, de míg Hommel a *sumír* nyelvet Oppert nézetei alapján turáni nyelvnek tartotta, addig Haupt a *sumír* nyelv és az ural-altaji nyelvek közötti bárminemű rokoni viszonyt kereken tagadta. De a tudósok még nem méltatták valamennyien Oppert javaslatát kellőképen és sokan akadtak, a kik az új nyelvet *sumír-akkádnak* nevezték. Oppert szellemes ötlete vetett véget e helyzetnek.

Az 1886-ban Bécsben tartott orientalista congressuson előadást tartott Oppert e tárgyat illetőleg és találó módon jegyezte meg: „a mint nem létezik osztrák-magyar nyelv sem, úgy nem létezett *sumír-akkad* nyelv sem“. És a mint ezt szokásos hevével előadta, erszényéből egy papirbankót vett ki a következő szavakkal: „Íme, uraim, itt van egy modern kép a *sumír-akkad* kérdés szemléltetésére. Az egyik oldalon magyar, a másikon osztrák feliratot láthatnak. Van ugyan osztrák-magyar-monarchia, de nincs osztrák-magyar nyelv; épp úgy volt valaha egy *sumír-akkad* birodalom, de sohasem volt *sumír-akkad* nyelv“. És e szemléltetésnek meg lett a kellő sikere is; ma már mindenütt meghonosodott a „*sumír*“ nyelv kifejezése.

*

A babyloniaiak írása az ékírás volt, vagyis vízszintes, függélyes és ferde ékekből összeállított írás. Kezdetben szintén képes írás volt, mint az egyiptomiak hieroglyphírása, de míg az egyiptomi hieroglyphák az egyiptomi birodalom legrégibb idejétől fogva egész a Ptolomaeusok korszakáig egészen tiszta képét adják azoknak a fogalmaknak, a melyeket ki kell fejezniök,

addig a babyloniai-assyr írás már legrégibb formájában, a melyről tudomásunk van, a képeket csak többé-kevésbbé homályos, elmosódott módon mutatja be. Úgy látszik, hogy az az anyag, a melyet az írásra felhasználhattak, már igen korán arra kényszerítette őket, hogy valamely kép hajlott vonalait egyenesekkel pótolják. Mesopotamiában rendszeren fémszerszámmal vésték be e vonalakat a lágy agyagba vagy asphaltba és ezáltal természetesen a vonalak felső része ékszerűen megvastagodott. Így keletkezett idővel az úgynevezett *ékírás*, a melyben már csak a legritkább esetben ismerhetjük föl az eredeti képet.

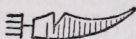
Például:

Eredeti kép:		Ebből lett:	Azután:	Végre:
 Nap;				
 csillag;				
 tábla;				
 menni;				
 kör;				
 hely;				
 viz;				

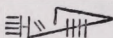
És így a jegyek még egész sorozatát az eredeti hieroglyphákra vezethetjük vissza. — Így pl. a *királyt* koronás fővel bíró férfiúnak ábrázolták; ebből keletkezett:

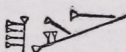
azután:

ebből:

azután:

és végre:

A legrégibb írás tehát épp úgy, mint az egyiptomi *képirás* volt; de már igen korán a hieroglyphás képeket az illető tárgyak csak felületesen odavetett vázlata váltotta fel és ez általános körvonalak nemsokára vízszintes, merőleges és ferde vonalakból összeállított conventionális csoportokba alakultak át, a mikből az eredeti képek csak ritkán ismerhetők fel. A legrégibb reánk maradt feliratok tényleg oly írásjeleket mutatnak, a melyekben az egyes jegyek a fent feltüntetett formákkal bírnak, úgy hogy az eredeti képirásos jelleget határozottan elárulják. Az eredeti képiráshoz körülbelül ugyanabban a viszonyban állanak, mint az egyiptomiak hieratikus írása a hieroglyphíráshoz. Ebből a még Kr. e. IV. évezredben is általánosan használt írásból fejlődött ki az úgynevezett *archaistikus* ékírás, a melyet már Gudia és Naramszin felirataiban találunk. Példának hadd szolgáljon a 200. oldalon levő kép.

Agyagtábla *Í-an-na-du*, sírpurlai fejedelem nevével és czimeivel. (Kr. e. V. évezred) London, Brit. Mus. 2

Csak idők folyamán fejlődött ki az archaistikus írásból az ú. n. *cursivírás*.

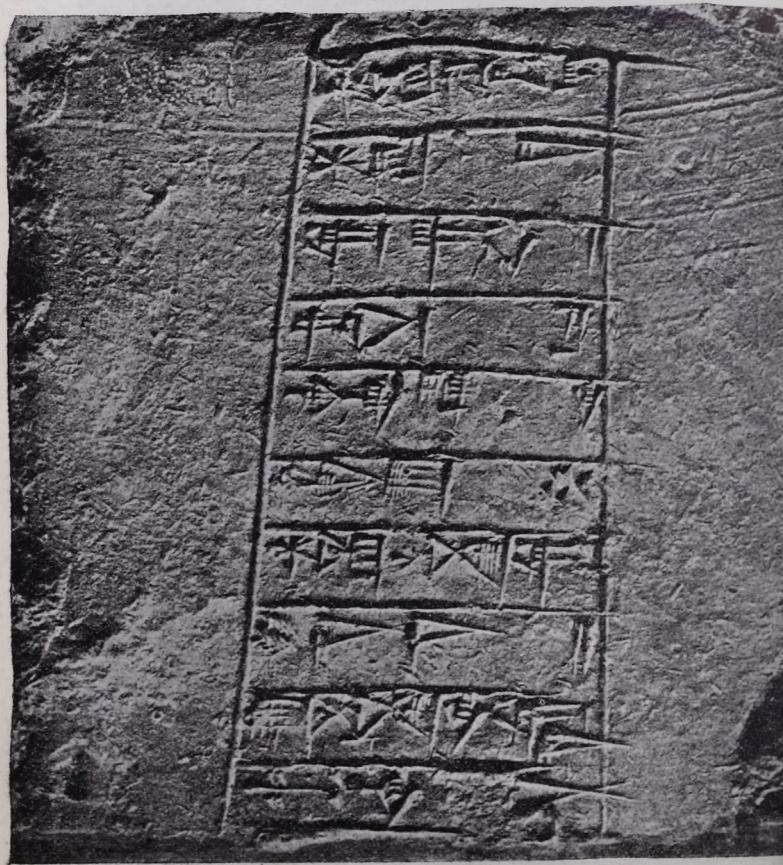
Babyloniában azonban a későbbi időben is (még a görög uralom idején) a *cursivírás* mellett a régi archaistikus írást használták.

Vízszintes folytatólagos sorokban balról jobbra írtak. A legrégibb időben azonban függélyes oszlopokban jobbról balra írtak. E merőleges oszlopok mindegyike csak *egy* szó, illetve *egy* szócsoporthoz tartozott, úgy hogy az egész feliratos mező vízszintes sávokra oszlik, a melyeknek mindegyike kisebb, merőleges oszlopokra látszik megoszolva, a melyek mind csak *egy* szócsoporthoz tartoznak és jobbról balra olvasandók. Magától értetendő, hogy ezen írásmódnál minden egyes képnek megvolt a maga természetes helyzete, a férfi képe egyenesen áll, a vízé vagy az úszó halé pedig vízszintes helyzetű volt.

Csak akkor, a mikor a vízszintes sorokban való írás vált szokásossá, praktikus szempontokból a magas, felfelé álló jegyeket megfordították, miután különben kiállottak volna a sorból, a fekvőket pedig, a melyek sok tért igényeltek volna, fölállították. Igaz ugyan, hogy ily módon a képek nagy része természetellenes helyzetbe került, de ez közönyös volt, miután ez oly időben történt, a mikor az egyes képeket már nem világos körvonalakkal, hanem általánosan szokásossá vált jegyekkel ábrázolták.

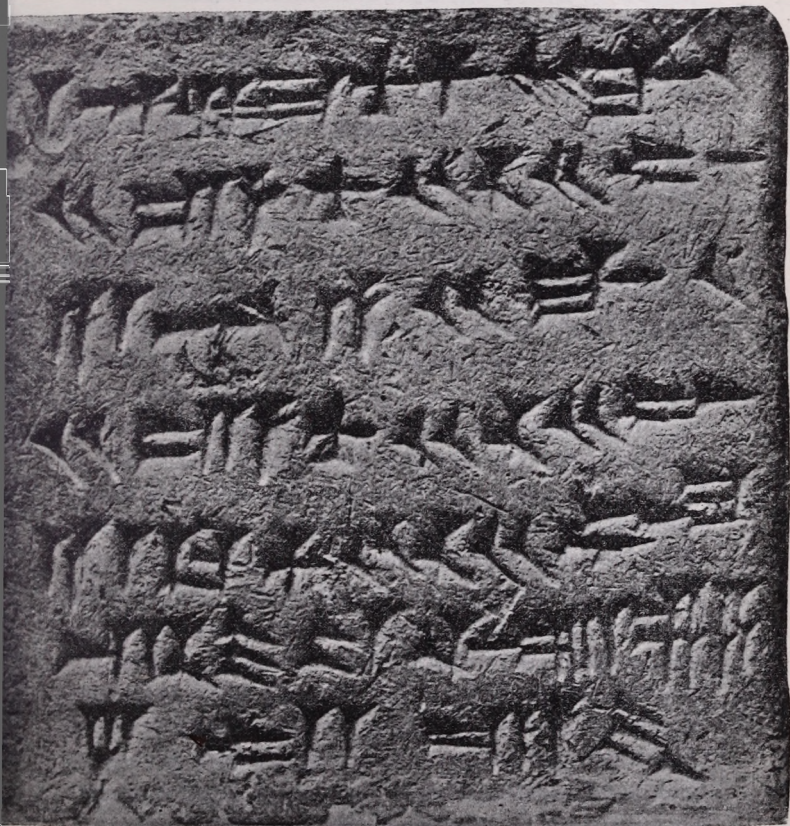
Íráseszköznek rendszerint puha agyag szolgált, a melyet használat után a napon szárítottak; néha aszfaltot is használtak. Vajjon, különösen a régebbi időben, nem alkalmaztak-e az íráshoz papyrust, bőrt és más efféle anyagokat, jelenleg már nem állapítható meg. Nagyon is lehetséges, hogy tényleg hasz-

náltak ily anyagokat, de ezek a két folyam országában uralkodó éghajlati viszonyok folytán elpusztultak és így nem kerültek többé a felszínre, míg az agyagtáblácskák jobban állhattak ellent a pusztulásnak.

Feliratos agyagtábla *Gudia*, sipurlai fejedelem idejéből.
London, Brit. Mus.

Ugyanaz a jegy azonban nemcsak egy határozott concret fogalom kifejezésére szolgált, hanem azzal a concret fogalommal szorosan összefüggő más fogalmat is jelölhetett. Így például a „nap“ jegye a „nappal“ írásbeli kifejezésére is szolgálhatott, olvasása

Feliratos agyagtábla II. *Salmanassar* idejéből. (Kr. e. 860—825.)
London, Brit. Mus.

pedig lehetett *bar* = ragyogni és *lach* = világítani is; az *an* jegy nemcsak „csillagot“, hanem „eget“ is jelenthetett. Az angol Edward Hincks már több mint ötven év előtt arra a nevezetes jelenségre figyelmeztette a tudósokat, hogy a babyloniai-assyr ékírás — bár a sémi assyr nyelv írásbeli kifejezésére szolgált — nem mutatja föl azokat a tulajdonságokat, a melyek a többi sémi írást annyira jellemzik. Írásuk sem halad jobbról balra, mint a többi sémi nép írása, hanem balról jobbra és az egyes, a különböző tárgyakat ábrázoló jegyek hangértéke sem felel meg az illető tárgyak sémi elnevezésének. Ennek következtében azt sejtették, hogy ez ékírás föltalálói semmiképen sem lehettek sémiták, mert ezek nem találhattak föl oly írást, a mely nem alkalmas a sémi nyelv hangkifejezésére. A mi azonban akkoriban csak sejtélem volt, ma már bizonyossá vált: *ez írás föltalálói a sumírok voltak.*

Mindazonáltal a szakférfiak körében az a nézet is képviselve van, hogy a babyloniaiak ékírása, az egyiptomiak hieroglyphírása és a chinaiak írása közös eredettel bírnak. „Nagyon is sejtem — mondja Tiele „Babylonisch-assyrische Geschichte“ cz. művének 561. oldalán —, hogy ők is (t. i. a sumírok) csak átvették az általuk használt írást és hogy ez oly nép sajátja volt, a mely a tenger felől magasabb műveltséget nyújtott nekik. Egész határozottsággal állítom azonban, hogy ez az írás sem az egyiptomiaktól, sem a chinaiaktól nem származott, de viszont sem az egyiptomi, sem a chinai írás nem utánezata a babyloniaiinak. Egyedül csak az lehetséges, hogy e három írásrendszer közös eredettel bír, de a három nép mindegyikénél önállóan fejlődött ki“.

De akármiképen is álljon a dolog, az az egy kétségtelenül bizonyos, hogy nem a sémiták voltak az általuk használt írás feltalálói, hanem azt a sumíroktól vették át.

A sémiták, a kik Babyioniába való bevándorlásuk után különféle művelődési elemeket vettek át a sumíroktól, írásukat is magukévá tették, még pedig olyképen, hogy azt a jegyet, a mely a sumíroknak valamely sumír szó írásbeli kifejezésére szolgált, az ugyanazon fogalmat kifejező sémi szó jelölésére használták föl. Így például a jegy a sumír *an* = „az ég“ szó írásbeli kifejezése volt. A sémi nyelvben az eget *šamû*-nak nevezték, a sémi babyloniaiak tehát a jegyet, a mely sumír nyelven *an*-t jelentett, a *šamû* szó kifejezésére használták föl. De még tovább is mentek. Megtartották e jegy sumír hangértékét, *an*-t is és a jegyet nemcsak a *šamû* = „az ég“ szó írásbeli jelölésére fordították, hanem az *an* szótag kifejezésére is. A jel a sumíroknak a „hegy“ megjelölésére szolgált, a melynek az ő nyelvükben „*kur*“ volt a neve; a sémiták ugyanazt a fogalmat a *šadû*“ szóval jelölték; a mikor most a sumírok írásjegyeit nyelvükhöz alkalmazták, a jelet, a mely a sumíroknál a „*kur* = hegy“ szó írásbeli kifejezésére szolgált, a *šadû* szó írásjegyéül választották. E mellett azonban megtartották a sumír „*kur*“ hangértékét is és így a jelet nemcsak a „*šadû* = hegy“ szó megjelölésére használták, hanem a „*kur*“ szótag kifejezésére is. Tehát körülbelül ugyanaz az elv érvényesült, a mely még ma is képrejtvényeinkben kerül alkalmazásba; a „*pad*“ képe a ló képe mellé helyezve „*padló*“-t jelent, a mi sem a „*pad*“ szó fogalmával, sem a „ló“ szóéval semminemű kapcsolatban nincsen.

Épp úgy a „tol“ szó képe a „vaj“ szó képe mellé helyezve „tolvaj“-t jelent, bár a „tolvaj“ fogalma teljesen független mind a „tol“, mind a „vaj“ szó fogalmától. Ugyanez az elv jutott érvényre az ékírásban is, a melyet a sémiták a sumiroktól vettek át. Számos, az egyik vagy a másik fogalom megjelölésére szolgáló jegynél a sumir hangérték szótagértéknek maradt meg.

Így keletkezett a babyloniai-assyr ékírás polyphon jellege, a mennyiben az ékírású jegyek nagy részének nemcsak ideographikus, hanem szótagbeli értéke, gyakran több ilyen értéke is volt.

Milyen módon, milyen úton jutottak el oda, hogy ez írást kibetűzzék?

Carsten Niebuhr 1788-ban adta ki az általa 1765-ben Persepolisban fölíratokról készített másolatok egy sorozatát. Az Akhaemenida királyok Persepolis több helyén elkészítették vésett felirataikat, a legtöbbet három nyelven is egymás mellett. A perzsa szöveg áll legelől, ezt követi annak fordítása új-susai nyelven és legvégül következik a babyloniai fordítás. Mindhárom szöveg ékírású volt. A Niebuhr-féle másolatokkal legelőször Gerhard Tychsen, rostocki orientalista és Mündter-Frigyes dán akadémikus foglalkoztak behatóan, de fáradozásuknak csak csekély eredménye volt. Tychsen¹ volt az első, a kinek föltűnt, hogy a három írásnem közül a legegyszerűbben több jegy után egy ferdén fekvő ék mindig visszatér. Ezt a jegyet „szóelválasztónak“ magyarázta. Ő ismerte föl első ízben azt is, hogy a fölíratok háromnyelvűek, de azt hitte,

¹ De cuneatis inscriptionibus Persepolitianis lucubratia. Rostochii, 1798.

hogy mindháromnak ugyanaz az ábécé szolgál alapul. Mündter¹ is szóelválasztó gyanánt fogta föl a mindig ismétlődő ferde éket, de már egy lépéssel tovább jutott Tychsennél, a mennyiben fölismerte, hogy nemcsak három különböző nyelvről, hanem három különböző írásrendszerről van szó, a melyek közül csak az elsőt lehet valamely abc-re visszavezetni. Sikerült is a három írásnem közül az elsőben az *a* és *b* magánhangzókat megtalálnia és bizonyos ismétlődő csoportokat helyesen fordított „király“ és „királyok királyá“-nak. De sokkal kevésbbé ismerte a perzsa nyelv szerkezetét, semhogy nagyobb eredményeket mutatott volna föl. Éppenséggel nevetségesek voltak Lichtenstein, helmstädti tanár kibetűzési kísérletei. Az ő föltevése szerint az írás ó-arab írás volt, a melynek jegyei föltünő rokonságot mutattak a kufikus betűkkel, a föliratok nyelve pedig az aramaeus volt, a kifejezések a koránéihoz hasonlóak. Következtetéseivel odajutott, hogy egy babyloniai föliratot, a mely tényleg föld adományozásáról szóló jogi okirat volt, olyan beszédnek tartott, a melyet a halál istenségének papja a halottak emlékünnepeán intézett a gyászoló özvegyekhez, hogy fájdalmuk csillapítására és nagyobb istenfélelemre intse őket.

Az ékírás igazi megfejtője, a ki rendkívüli éles szemmel látott a föladat megfejtéséhez és a kinek 1802-ben sikerült egy több mint kétezer év előtt kihalt írás titkaiba behatolnia, Grotefend György Frigyes, göttingai gymnasiumi tanár volt. Saját szavai-
 ból tudjuk, mi vitte őt, noha a keleti nyelvekben

¹ Versuch über die keilförmigen Inschriften zu Persepolis. Kopenhagen, 1802.

kevéssé volt jártas, arra, hogy e föliratokkal foglalkozzék. „Júliusban, midőn barátom Fiorillo, a királyi könyvtár titkára, séta közben arról beszélt velem, vajjon meglehet-e állapítani olyan iratok tartalmát, a melyeknek betűi és nyelve teljesen ismeretlenek, én, minthogy már előzőleg hozzá voltam szokva, hogy nyelvünkön, de ismeretlen jegyekkel irt mondatokat megfejtsek, azt állítottam, hogy ez bizonyára lehetséges. Ő erre azt válaszolta, hogy ezt a legjobban úgy bizonyíthatom be, ha például az ékiratok egyikét megmagyarázom. Én azt meg is ígértem, azon föltétellel, ha segítségemre lesz és mindent közöl velem, a mi e föliratok felől fölvilágosítást adhat. Ezután, barátom segítségével azt az írásnemet vettem elő mint a legkönnyebbet, a melynek olvasását már Tychsen megkísérlette és a szerencse annyira kedvezett nekem, hogy már néhány hét mulva, valamennyi kibetűzési műfogás fölhasználásával megfejtettem a föliratok legnagyobb részét“. Első kísérletét már 1802 szeptember 4-én bemutatta a göttingai tudós társaságnak.

Első sorban azzal jött tisztába, hogy e föliratokban nemcsak három különböző nyelvet, hanem három különböző írásnemet is kell látnia. Azt is föltételezte, hogy mindháromnak azonos a tartalma ha tehát sikerült az egyiket megfejtenie, akkor a másik kettőnek a tartalma is világos. Először tehát az első, legegyszerűbb írásnemmél foglalkozott és, úgy mint Tychsen, ő is azonnal felismerte a mindig ismétlődő ferde ékben a „szóelválasztót“. Két-két ilyen szóelválasztó jegy között helyenkint 10 írásjegy is állott. Ebből Grotefend azt következtette, hogy e jegyek nem szótagoknak, hanem betűknek felelnek meg, minthogy

egy tiztagú szót nem kell eleve lehetségesnek föltételezni. Egészen helyes volt egy további következtetése is, hogy t. i. a három nyelv és írás közül csak az első annak az uralkodóháznak a nyelve, a mely e föliratokat bevéssette, míg a másik kettő csak fordítás. Miután a föliratok Persepolisből származtak, azt tételezte föl, hogy az első írásnem perzsa. A perzsa történelemből tudta, hogy Persepolis az Akhaemenidáknak volt székhelye, tehát az uralkodóház királyaira kellett gondolni. Az is világos volt előtte, hogy az egyik föliratban A király B király fia gyanánt szerepel. Cyrusra nem gondolhatott, minthogy e névben kevés a betű, Artaxerxes neve viszont igen hosszú és így csak Xerxes és Darius maradtak hátra, a kiknek az ó-testamentomban és a zend nyelvben előforduló névformáit tette a szöveg megfelelő jegyei helyébe. Ily módon sikerült 13 betűt megállapítania, a melyek közül csak négy volt helytelenül meghatározva.

A még meghatározandó jegycsoportokhoz képest ez az eredmény még nem volt nagy, de az első lépés az ékiratok helyes megfejtése felé megtörtént. Többet Grotefend sem tehetett, minthogy hijával volt a kellő nyelvismereteknek, de fölléptek más tudósok, a kik ott folytatták a dolgot, a hol Grotefendnek abba kellett hagynia. Első sorban Rawlinsont említjük, a ki akkor angol tiszt volt a perzsa hadseregben és az ékirású föliratokat a helyszínén kezdte tanulmányozni. A nélkül, hogy csak sejtelve is lett volna Grotefend fölfedezéséről, sikerült néhány kisebb, szintén háromnyelvű táblácskát, a melyek szintén Darius és fiának Xerxesnek idejéből valók voltak, helyesen megfejtenie. Ezalatt Európában mindinkább nőtt azok-

nak a száma, a kik a tudomány ez új ága iránt érdeklődni kezdtek. Az új irány képviselői és leghathatósabb támogatói közül csak Burnouft, Lassent és Raskot említhetjük. — 1835-ben fedezte föl Rawlinson a behistani sziklafömliratot, a mely azóta olyan híressé vált. Egy majdnem megközelíthetetlen magasságban levő dombormű Dariust ábrázolja, a mint lábát előtte a földön fekvő ellenségre teszi, míg kilencz más lázadó hátrakötött kezekkel áll előtte. A fömlirat alá 400 soros fömlirat van vésve, a melyben a király ellenségei lázadását és legyőzését mondja el. Két fáradságos évet töltött el Rawlinson e fömlirat lemásolásával és az Európába küldött másolat új anyagot adott a további tanulmányoknak. Rawlinsonon kívül különösen Hincksenek és Oppertnek köszönhet rendkívül sokat a tudomány. E közben hozzáfoghattak az ékiratok második és végre harmadik nemének a kibetűzéséhez is. Kezdetben nehezen ment a dolog. Maga Rawlinson így nyilatkozott 1850-ben: „Nyiltan bevallom, hogy miután minden babyloniai jeggyel és minden babyloniai szóval megbirkóztam, a melyekhez a háromnyelvű fömliratok akár egyenes vonatkozás, akár következtetés révén támaszpontul szolgáltak és az ilyképen nyert kulcsot az egynyelvű assyr fömliratokra igyekeztem alkalmazni, nem egyszer kísértetbe jöttem, hogy ne mondjak-e le egyszer s mindenkorra erről a tanulmányról, mert még az iránt is kétségben voltam, hogy valami kielégítő eredményt képes leszek-e fölmutatni.“¹ Mégsem lankadt a tudósok türelme, naponta több tért hódítottak meg és ma már az assyriologia tudomá-

¹ V. ö. *Leopold Messerschmidt*, Die Entzifferung der Keilschrift. D. alte Orient, V/2. 18. l.

nyának épülete olyan biztos és terjedelmes alapon emelkedik, hogy az assyriologia a tudomány legnagyobb és legfontosabb disciplinái közé sorolható.

*

A babyloniai-assyr ékírás szótag-, nem pedig betűírás. A babyloniai-assyr írás ugyanis nem ismer tiszta mássalhangzókat, hanem szótagokat, a melyek mássalhangzó és magánhangzó, vagy magánhangzó és mássalhangzó összetételéből állanak. Például nincsen tiszta *b*, hanem csak *ba*, *bi*, *be*, *bu*, *ab*, *ib*, *ub* jegyek vannak, nincsen tiszta *g*, hanem *ga*, *gi*, *gu*, *ag*, *ig*, *ug*. stb. jegyek. Azonfölül vannak olyan jegyek is, a melyek összetett szótagoknak felelnek meg, a mássalhangzó + magánhangzó + mássalhangzó képlet szerint. Ilyképen 98 jegyet ismerünk egyszerű és 121 jegyet összetett szótagok számára. Azonfölül a jegyek egész sorának ideographikus jelentősége van és nem betű-, vagy szótagértéke, hanem értelmi értéke. Végre vannak olyan jegyek is, a melyeknek csak határozó szerepök van, tehát nem olvastatnak és csak arra szolgálnak, hogy jelezzék, melyik kategóriába tartozik az a szó, a melyet kísérnek. E mellett megjegyezzük, hogy az egyszerű szótagoknak megfelelő 98 jegy közül 30 jegynek van egy értéke, míg a többi 68 polyphon, vagyis egy jegynek az egyszerű szótagértékén kívül még értelmi értéke is lehet — a 98 jegy közül 40 ilyen — vagy pedig — a 98 jegy közül 28-nak — még más szótagértéke is. Például a *ba* szótag jegyének *kâšu* = „ajándékozni“ értelmi értéke is van; az *ad* szótag jegyét *abu*-nak (= „atya“) is olvashatjuk; az *ud* szótag jegyének *tu*, *tam*, *par*,

pir, *lach*, *lich*, *chis* értékei is vannak és a jegy *ûmu-t* (= „nappal“), *šamšu-t* (= „nap“), *pišu-t* (= „fehér“) is jelenthet. Az összetett szótagok 121 jegye közül 70 jelöl csak egy-egy szótagot és ezek közül viszont csak 40-nek nincsen e szótagértéken kívül egyéb értéke. Ha meggondoljuk, hogy az ideogrammok közül mostanig 55-öt ismerünk, a melyeknek csak egy értéke van, azt látjuk, hogy a 274 jegy közül, a mely minden assyriologus legszükségesebb szerszáma, épp úgy, mint a számolónak az egyszeregy, mégis $30 + 40 + 55 = 125$ olyan jegy van, a mely csak egyértékű és olvasása iránt nem ad kétségre okot.

Irodalom: *Abel und Winckler*, Keilschrifttexte zum Gebrauch bei Vorlesungen. Berlin, 1890. — *C. Bezold*, Ninive u. Babylon. Leipzig, 1903. — *Friedrich Delitzsch*, Die Entstehung des ältesten Schriftsystems oder der Ursprung der Keilschriftzeichen. Leipzig, 1897. — U. a. Assyrische Lesestücke. Leipzig, 1885. — U. a. Assyrische Grammatik. Leipzig, 1889. — U. a. Assyrisches Handwörterbuch. Leipzig, 1895. — *P. Haupt*, Die sumerischen Familiengesetze. Leipzig, 1897. — U. a. Die akkadische Sprache. Berlin, 1883. — *Fr. Hommel*, Geschichte Babyioniens und Assyriens. Berlin, 1885. — U. a. Grundriss der Geographie und Geschichte des alten Orients. I. München, 1904. — *Bruno Meissner*, Assyrisch-babylonische Chrestomathie für Anfänger. Leiden, 1895. — *Leopold Messerschmidt*, Die Entzifferung der Keilschrift (Alte Orient, V., 2.). Leipzig, 1903. — *H. Rawlinson*, Cuneiform inscriptions of Western Asia. London. — *Eb. Schrader*, Die Basis der Entzifferung der assyrisch-babylonischen Keilschrifttexte (Zeitschr. d. Deutsch. Morg. Gesellschaft. XXIII.). — U. a. Ist das Akkadische der Keilschrifttexte eine Sprache oder eine Schrift? (Zeitschr. d. Deutsch. Morg. Gesellschaft XXIX.) — U. a. Keilinschriften und Geschichtsforschung. Giessen, 1878. — U. a. Zur Frage nach den Ursprüngen der altbabylonischen Kultur (Königl.

Akad. d. Wissenschaften, Berlin, 1884. — J. N. *Strassmaier*, Alphabet. Verzeichnis der assyrischen und akkadischen Wörter im II. Band der Cuneiform inscriptions of Western Asia. Leipzig, 1882. — F. H. *Weissbach*, Die sumerische Frage. Leipzig, 1898. (A sumír kérdés történeti áttekintése.) — A sumír-akkad kérdés irodalmának áttekintő összeállítását lásd: *Ethnographia* X. évfolyam 95—99. lap.

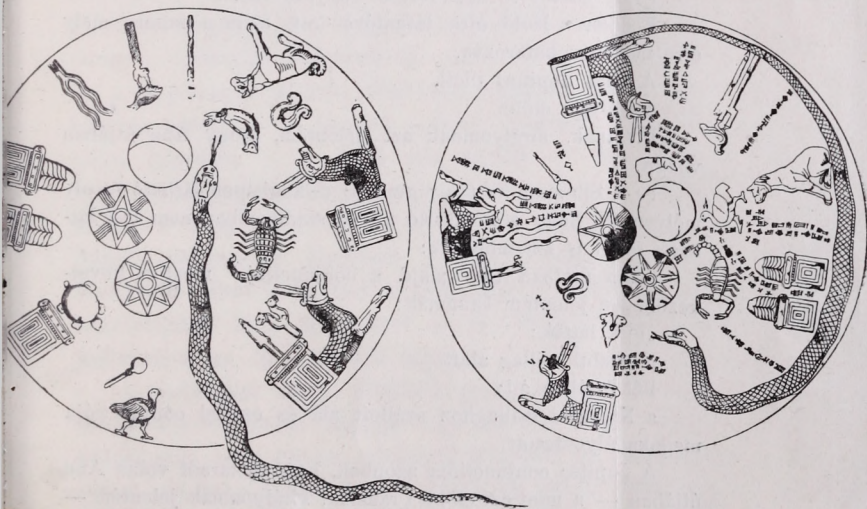
VI.

TUDOMÁNY ÉS IRODALOM.

Az assyriologia fejlődése révén nemcsak a philologia bővíthette ki határait, hanem a *tudomány és irodalomtörténet* is nem reményelt hasznót húzott belőle. Alig van a tudománynak olyan ága, a mely ne nyúlna vissza Babyloniába.

Azok közül a tudományok közül, a melyeket a babyloniaiak különös buzgósággal műveltek, főleg a *mennyiségtan* és *csillagászat* terén mutattak föl korszakalkotó eredményeket. Az ókor egy népének sem voltak akkora érdemei e tekintetben, mint a babyloniaiaknak. Kivált a *csillagászat* terén tanítói voltak a földkerekség valamennyi cultur népének. A legnagyobb pontossággal kiszámították a csillagok keltének és nyugtának idejét, a Hold phasisait, a Nap és a fontosabb csillagcsoportok culminatióját, ismerték a nap- és holdfogyatkozások periodikus visszatértét, megtudták határozni a bolygók és a legnagyobb csillagok heliakus keltének és nyugtának idejét, már korán ismerték az állatkör és így a tropikus év csillagképeit is. A király udvarában külön udvari csillagász tartóz-

kodott, a ki királyának bejelentette az ég minden fontosabb tűneményét. Astrologiai szempontból fontos esemény volt, ha a Hold sarlója a Jupitert eltakarta. Nem kicsiny a száma azon feliratoknak, melyek bennünket ilyen eseményekről értesítenek. Egyike a legfontosabbaknak az, melyet *Rawlinson* közölt hatalmas gyűjteményében (III. 51, 9). Ezt választottam ki már

Zodiakusképek Marduk-nádin-akhi 10. évéből. (Kr. e. 1117.)

csak azért is, mert hozzáfűződik egyike a legfontosabb astronomiai és culturtörténeti kérdéseknek. Ezen szövegben *Mar-Istar*, királyi főcsillagász, jelenti urának: 1. hogy az újhold megfigyeltetett, lefolyása egész normális, napfogyatkozás nélkül való volt; 2. a *Jupiter* is megfigyeltetett, de ez nem — a mint várták — az „*Anu*“ útjában, a Sib-zi-anna (= γ gemini) csillagzat kerületében, hanem a „*Bél*“ útjában a Narkabti

(= kocsis) csillagzat körében jelent meg. A szöveg különben magyar fordításban a következő:

Királyomnak, Uramnak, szolgád Mar-Istar. Üdv Uramnak!

Nebo és Marduk legyenek kegyesek királyom Uram iránt; hosszú életet, testi egészséget és vidám kedélyt adjanak a hatalmas istenek Uramnak, királyomnak! XXVII-ikén vége volt a Holdnak, XXVIII-án, XXIX-én és XXX-án megfigyelésére készültünk a napfogyatkozásnak.

Útján haladt és nem történt fogyatkozás.

Elsején a Hold újra láthatóvá lett, azon a napon, mely erre meg van határozva.

A mi a Jupitert illeti,

a melyről előbb

Uramnak, királyomnak azt jelentém, hogy Anu útjában világit,

és a Sib-zi-an-na (= γ gemini) csillagképen látható és oly mélyen áll, hogy a holdsarló utolsó stadiumában nem lesz látható, miért is azt mondták:

„Anu útjában lesz majd a conjunctiója“ most a következőképen jelentem Uramnak:

„újra látták;

Narkabti csillag alatt

Bél útjában áll;

a Narkabti csillaghoz szállott alá és ezáltal conjunctiója megakadályoztatott.

A Jupiter conjunctiója azonban, ha megmaradt volna Anu útjában — a mint ezt előbb Uramnak, királyomnak jelentém. — nem akadályoztatott volna meg“.

Ezt adom tudomására.

Ezen jelentésből annyi mindenesetre világos, hogy a megfigyelt újhold alkalmával nemcsak a Nap a Holddal, hanem mindkettő egyúttal a Jupiterrel is conjunctióban volt. Minden conjunctiónál, mely két égitest között történik, valószínű, vagy legalább lehetséges, hogy egyszersmind az egyik a másikat előlünk eltakarja. Az újhold alkalmából tehát a babyloniai csillagásznak úgy kellett a megfigyelésre elő-

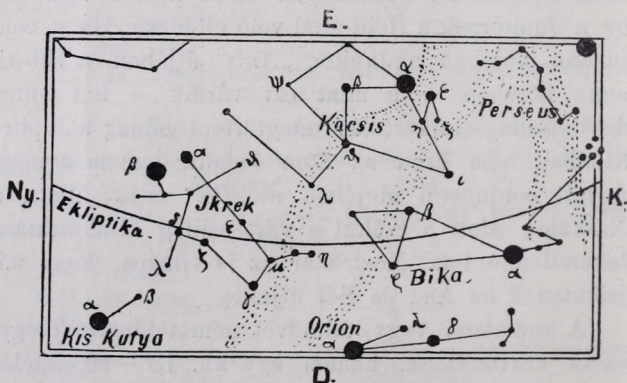
készülnie, hogy a conjunctio alkalmából a Hold a Napot is elfogja takarni s így napfogyatkozást figyelhet meg. Ha egyúttal pedig a Jupiter is conjunctióban állott a Holddal, természetes volt, hogy az emberi szem a Jupiternek a Hold által való esetleges eltakartatását is észre vette. Mindkettő megtörtént, a nélkül azonban, hogy a Hold akár a Napot, akár a Jupitert eltakarta volna. Itt azonban már a magyarázatát is megtaláljuk, hogy a Jupiternek és a Holdnak ezen conjunctiói alkalmából, miért nem következett be a Jupiternek a Hold által való elfödése. Ha a conjunctio idejében a Jupiter „Anu” útjában, a Sib-zianna körében — a mint ezt várták — lett volna, úgy a csillag eltakartatása megtörtént volna; a Jupiter azonban nem ezen az úton haladt, hanem a megfigyelt conjunctio idejében a „Bél” útján állott, a Narkabtu alatt s ezáltal a várt csillag eltakartatása lehetetlenné lett. Most már az is világos, hogy mit jelentenek az Anu és Bél útjai.

A zodiakust vagy állatövet nem tekintették egyszerű körvonalnak, hanem egy kb. 18^0 — 20^0 széles szalagnak vagy övnek, melynek közepén az ekliptika vonul végig s a melyben a Hold és többi planeták állandóan tartózkodnak. Másrészt azonban már Sayce s utána Hommel¹ arra hívták föl figyelmünket, hogy „a Holdat égi útjában a hónap 1—5. napján „Anu”-nak, 6—10. napján „Ía”-nak, 11—15. napján (tehát a teli Holdat): „Bél”-nek hívják. A mi szövegünkben a Holdnak és Jupiternek olyan conjunctiójáról van szó, a mely az újhold idejében, tehát akkor történt, mikor a Holdat „Anu”-nak hívták. Ha tehát a Jupiter

¹ Hommel, Aufsätze u. Abhandlungen. III, 399.

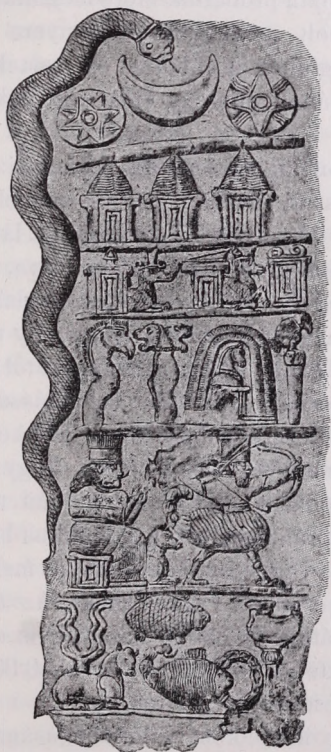
az Anu útjában (tehát az újhold útjában) állott volna, úgy természetesen a megfigyelt conjunctio alkalmával a Holdnak a Jupitert el kellett volna földnie. A Jupiter azonban ezen megfigyelés idejében nem abban az útban, hanem a Bél útjában állott, azaz a zodiakusnak azon szalagjában, melyben egyébként a teli Hold szokott állni s így csillagfödés nem következett be.

A tényállás a következő: *az állatöv a babyloniaiak szerint három egymással párhuzamos szalagból állott;*

az Anu útja volt a középső szalag, tehát a szorosabb értelemben vett eklíptika; Bél útja a zodiakus északi, Ia útja meg a déli szalaga. A gemini csillagképből pedig β gemini 1. rangú, α és γ másodrangúnak, δ , ϵ , ζ , η és μ pedig 3-adrangúak. β , α és ϑ az északi, γ a déli, δ , ζ , ϵ , μ és η pedig a középső zodiakus szalagban fekszenek. A „Narkabtu = kocsis” déli része a zodiakus északi részéhez tartozik. Most hát a Jupitert „ina kakkar kakkab Sib-zi-an-na = a Sib-zianna kerületében, azaz nem a γ -gemini csillagzatban

magában, hanem annak területében várták; ide kell még számítanunk az Ikrenek μ és η csillagát, melyek a zodiakus középső szalagjához tartoznak, tehát az „Anu“ útjában vannak. A Jupiter azonban nem itt

Határkö I. Nebukadnéczár idejéből. (Kr. e. 1300.)

tünt fel, hanem a „Bél“ útjában. „ana kakkab nar-kabtí“, azaz északabbra, még pedig a „kocsis“ csillagképében s azért természetesen a conjunctio alkalmával a Hold nem földhette el a Jupitert.

Azon számtalan *számítási tábla*, a mely ezerszámra van a British Muzeumban beraktározva, minden kétséget kizáró módon hirdeti, hogy a babyloniaiak az égi jelenségeket nemcsak meghatározott, megállapított szabályok alapján próbálták előre megállapítani, hanem hogy az égbolt megfigyeléséből nyert tudást át is gondolták, taglalták s ebből az égi testek mozgásáról szóló theoriájának mintegy előkészítő iskoláját alapították.

Ezzel azonban az említett számítási táblák nemcsak csillagászati értéket, hanem művelődéstörténeti jelentőséget is nyernek. Mert először látjuk belőlük, és pedig sokkal élesebben körvonalozva, mint a görögök, vagy egyéb csillagászáttal foglalkozó népek írásaiból és hagyományaiból, hogy mily utat tett meg az emberi szellem az egyszerű empirikától a céltudatos theoria küszöbéig, s miután csillagászati tapasztalatok megszerzésére sokszázéves időt kell feltételeznünk, azon meggyőződésre jutunk, hogy a matematikai gondolkodás alapja Babyloniában már igen régi lehet.¹ Már korán ismerték a synodikus hónapok átlagos tartamát, vagyis azt az időt, a melyen belül a Hold egyes phasisai visszatérnek. Az ő számításuk szerint ez az átlag $29\cdot53095$ nap, vagyis olyan szám, a mely a mienktől ($29\cdot53059$ nap) csak $0\cdot00036$ nappal, vagyis 31 másodpercczel tér el.

De a Nap naponként való mozgásának maximális és minimális gyorsasági adatait is elég pontosan vették a babyloniaiak; mert a jelenlegi legnagyobb napi gyorsaság $1^0 1' 9\cdot9''$ és a legkisebb $57' 11\cdot5''$, a

¹ *Ginzel*, Die astronom. Kenntnisse in Babylonien. Beiträge zur alten Geschichte I. 199.

babyloniaiak az előbbinél $1^{\circ} 1' 19.6''$ -et, az utóbbinál $56' 56.7''$ -et tételeznek fel.

A csillagászati évszakok különböző tartalmát is már régen Hipparchos előtt ismerték a babyloniaiak s valósággal csodálnunk kell, hogy a hiba, a melyet az évszakok tartalmánál elkövettek, alig több egy fél napnál, az őszi évszaknál meg éppen csak egy félóra az eltérés.

Minthogy a babyloniaiak csillagászati ismeretei ilyen fejlettek voltak, naptáruk is már a legrégebb időben nagyon rendezett volt és a lunisolaris éven alapult. Az év 12 hónapból állott, a melyek fölváltva 29 és 30 naposak voltak, tehát összesen 354 napból. Hogy ezt a nap pályájával összhangba hozzák, 19 éves cyklust szerkesztettek, a melyen belül 12 év közönséges év volt 354 nappal, 7 év azonban és pedig e cyklus minden III., VI., VIII., XI., XIV., XVI. és XIX. éve, nem 12, hanem 13 hónapból, e szerint 384 napból állott. Mindez csak úgy volt lehetséges, hogy már korán teljesen kifejlődött csillagászati rendszerök volt, a melynek segítségével a Nap, a Hold és fontosabb csillagcsoportok pályáit pontosan meghatározhatták.

A babyloniai csillagászat a közvetlen előzője és lépcsője volt azon eredményeknek, a melyeket *Hipparchos* és *Ptolemaios* értek el. Kétségen kívül bizonyos az, hogy a görögök igen sokat vettek át a babyloniaiaktól. A *Hipparchos-Ptolemaios-i időszak legfontosabb eredményei* (a nap- és éjegylen előhaladásának felfedezése, a planéták mozgásának ábrázolására szolgáló külkörök theoriája, a háromszögtn meg-alapítása és az evectiós egyenlet felfedezése a hold-pályán) mind közvetlenül a babyloniaiaktól származó

csillagászati ismereteken alapulnak. Ha a babyloniai ékiratok nyújtotta gazdag anyagon végig tekintünk és a nagy fáradsággal kibetűzött szövegeket chronologiai sorrendjükben vizsgáljuk, egész világosan láthatjuk a fonalat, mely az emberi szellem minden alkotásán, az emberi erő minden vívmányán átvonul és csodálattal látjuk, az őskornak mily messzeségébe nyúlnak vissza egy már magas fokon álló culturának gyökerei. Mert hiszen azok a képzetek és fogalmak, melyek szükségessé teszik, hogy az emberi sorsot és életünk eseményeit isteni erők hatásának tulajdonítsuk, csak olyan korban keletkezhettek, midőn a fejlődő cultura hullámai már magasra csapkodnak. És nem lehetett alacsony az a művelődési fok, a mely a Napot és a Holdat a legfőbb teremtető és éltető lényeknek tartotta. Már ősidőkben, melyeknek eseményeit képzeletünk szinte csak mint mesés képeket látja, Samas (Nap) és Szin (Hold) az ősforrásai minden létezőnek, mely az isteni mindenhatóságnak csak körébe esik. Olyan időben tehát, midőn emberi lény egyebütt a földön saját individuális énjén kívül mást nem ismert, Babyloniában már egy meglehetősen kifejtett culturát találunk. A romhalmazok azokon a helyeken, a hol hajdan egy világbirodalom központja állott, bizony csak keveset árulnak el a régi pompából és hatalomból és aligha volnának elegendők arra, hogy azokat a képeket szemünk elé tárják, melyek ilyen kifejlett culturális állapotra emlékeztetnek. De a mit ezen rom- és törmelékhalomok elhallgatni kénytelenek, arról téglák, basalt obeliskok és aszfaltlapok tudósítanak bennünket, melyek csodálatos és majdnem talányos ékirásjegyekkel teleírvák az emberi szellemnek a ködös őskorszakbeli alkotásairól adnak

hirt számunkra. Így pl. vannak táblácskáink, melyek a csillagoknak és a Holdnak megfigyeléseit tartalmazzák, melyeknek egy szilárdan meghatározott időszámítás képezi alapját, még pedig egy olyan időszámítás,

Határkö I. Merodakh-baladan idejéből. (Kr. e. XIV. századból.)

mely már a Kr. e. III. évezredben a nap- és hold-
éveknek teljes ismeretét tételezi fel. Az egyiptomiak
akkor persze szintén ismerték és naptáraikban fel is
használták a napévet, de az utolsó évtizedek kuta-

tásai kiderítették, hogy az egyiptomiak nem az afrikai népcsaládhoz tartoznak, őshazájuk nekik is Ázsiában volt, az ő bölcsőjük is azon helyen ringott, mely a bibliai hagyomány szerint a négy folyamnak — Pison, Gihon, Chidekel és Prath — forrásvidéke. Az egyiptomi cultura kezdetét tehát nem Afrikában, hanem Ázsiában kell keresnünk, még pedig azon a helyen, a honnan a babyloniai is származott. Ezért van az a sok érintkezési pont, melyet újabb buvárok (*Erman, Hommel*) az összehasonlító nyelvtudomány terén a semiták és ó-egyiptomiak nyelve között találtak és innen magyarázhatók azok a fényes eredmények, melyek Hommelt arra a feltevésre vezették, hogy az ó-egyiptomi cultura székhelye Babylon. Kétségtől a holdév, mely 12, váltakozva 29- és 30-napos hónapból állott, volt az évnek legrégibb alakja, melynek az emberiség általában hasznát vehette. Csak később látták be, hogy a vegetatio életváltakozása nem a Hold járásától függ, hogy első sorban a Nap az, melynek állásával az évszakok szabályos váltakozása összefügg. Arra törekedtek tehát, hogy az eddig használatos évet, melynek hónapjai az új holddal kezdődtek, a Nap járásával megegyeztessék s így keletkezett a *lunisolaris* év fogalma. Az egyiptomiak, midőn ázsiai hazájukat elhagyván délfelé vándoroltak és a Nilus termékeny völgyében telepedtek le, kénytelenek voltak, az ottani viszonyokkal számot vetvén, a holdévvvel egészen szakítani és időszámításukat csak a Nap járása szerint szabályozni. Valamint azonban nyelvi tekintetben vannak olyan támpontok, melyek a sémi s első sorban a babyloniai nyelvvel való érintkezésre utalnak, úgy új hazájukban sem hagyták egészen figyelmen kívül a holdévet. Bár a klimatikus

viszonyoknak megfelelően a Napot tekintették az egyedüli szabályozónak időszámításukban és ünnepeik elrendezésében, mégis a holdphasisokat a legnagyobb gondossággal figyelték meg és még az új-birodalom korában is (Kr. e. XVI. században) a szokásos kalendárium-dátum mellé oda írták a Hold korát is. Ez bizonyára nem önkényes jelenség, hanem azon tényben gyökeredzik, hogy az egyiptomiak őshazája Ázsiában volt, tehát culturájuk eredete is ott keresendő.

De még a mi culturánk is, melyet — a görögök és rómaiak öröksége lévén — görögnek vagy rómainak szoktunk nevezni, szintén babyloniai. Az évnek 12 hónapra, a nappalnak és éjjelnek 12—12 órára való osztása Babyloniából van kölcsönözve. A hetekben való számlálás is olyan valami, melyet a keresztény egyház a zsidóktól és ezáltal közvetve a babyloniaiaktól vett át. Ismeretes tény, hogy Görögország és Róma legkiválóbb tudósai és művészei Egyiptomba és Babyloniába mentek, hogy onnan szerezzenek ismereteket. *Thales* Babylonból jött és onnan hozta honfitársainak azokat a szabályokat, melyek segítségével a khaldaeusok — így nevezték a babyloniai csillagászokat — a nap- és holdfogyatkozások bekövetkeztét előre megtudták mondani s nem csekély elismerés jutott neki osztályrészlül, midőn 585-ben Kr. e. egy napfogyatkozást előre megjósolt, melynek elemeit éppen azon szabályok alapján határozta meg. Holdelméletünknek váza és egyáltalában astronomiai ismereteink alapjai Babylonban gyökeredzenek. Az anyag, mely erre nézve az ékirásos irodalomban fel van halmozva, olyan gazdag, hogy még sok esztendő fog elmulni, míg ezt hosszú és kitartó munka árán a tudomány hasznára egészen értékesítettük.

A Meton-féle 19 éves cyklus szintén babyloniai és a mi Julius-féle és Gergely-féle naptárunk, melyet Julius Caesar *Sosigenes* matematikus segítségével alkotott s Kr. e. 45-ben juttatott érvényre, szintén nem eredeti. És ámbár a nagy naptárreformátor előtt nem is a babyloni lunisolaris, hanem az egyiptomi Sirius-év volt a minta, a mely szerint az ő szilárd nap-évét megalkotta, mégis értékesítette a babyloniai astro-nomiát, a mennyiben naptárába az aequinoctiumok és solstitiumok idejét és a csillagzatoknak különböző heliákus felkelését is felvette.

Hogy a „hét“ is babyloniai eredetű, manapság már nem lehet kétséges. A babyloniaiak voltak azok, akik már ősrégi időkben a holdtölte napját választották holdszámításaik kiinduló pontjául és ezt a napot a holdistennek szentelt nap gyanánt ünnepelték meg.

Assurbanipal könyvtárában, a mely a British Museumban van összegyűjtve, van egy ékirásos szöveg,¹ a melylyel már *Pinches*,² majd *Zimmern*³ és *Delitzsch*⁴ is foglalkoztak és a melyből világosan kitűnik, hogy a babyloniai hónap 15. napja, vagy a holdtölte napja „ša-bat-ti“ néven szerepelt, a mely a szójegyzékben (Rawlinson, II. 32. 16.) az *um nuh libbi*, vagyis „a szív nyugalmának napja“, vagy még inkább „a szív örömének napja“ kifejezés egyenértékese gyanánt fordul elő és a melynek jelentőségét csak az egyiptomi hónap napjainak a figyelembevételével ért-

¹ K. 6012 + K. 10684 col. II, l. 12—82—3—23, 45, 4605, Obs. l. 5.—82—3—23, 4505, l. 4.

² Proceedings of the Soc. of Biblical Arch. XXVI. 1904. febr.

³ Zeitschr. d. Deutsch. Morg. Ges. LVIII. 199. s köv. II. — U. o. 458. s köv. II.

⁴ Zeitgeist, 1904, 16. szám (április).

hetjük meg igazán. A holdtölte napja *Osiris*-nak, mint *holdisten*-nek volt szentelve: „szíve örömtől repesett, midőn a teli Hold szemét üdvözölte, a XV. napon, midőn a Hold megújította körforgását“. Ez a fölfogás azonban, hogy t. i. a holdisten szíve örömmel telik el a teli hold láttára, éppen nem kizárólag egyiptomi, hanem ellenkezőleg előfordul mindazoknál a népeknél, a melyeknek astralis vallásuk volt és bizonyára Babyloniában keletkezett. Itt, Babylonban, a hol minden isteni akarat a Napban, Holdban és csillagokban nyilatkozott meg, külön holdimádás honosodott meg. A holdistent tekintették itt az *istenek atyjának* és az mint ilyen a babyloni pantheon élén állott.

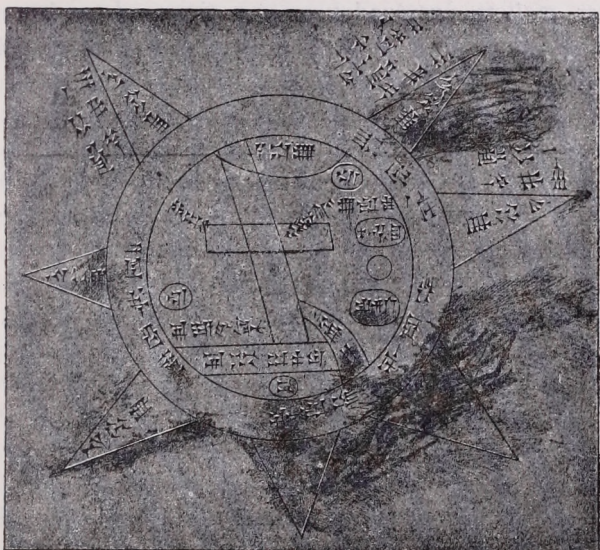
Ezen az úton nyilván megmagyarázhatjuk a holdtölte napjának, mint *ûm nuh libbi*-nak a jelentőségét és a *ša-bat-ti* szó etymologiai értelmének a megfejtése is alig ütközik már nehézségekbe. Holdtölte napján teljes fényében jelent meg a Hold: ez volt az a nap, a melyen nem lehetett sem növekvést, sem fogyást észrevenni, a melyen tehát a phasisképződés teljesen le volt zárva és be volt fejezve. Éppen azért volt *ûm nuh libbi*, tehát olyan nap, a melyen a holdisten teljes szívéből örvendezett, mert ugyanazon a napon fejezte be művét, phasisait, hogy a földet teljes alakjának a fényével világítsa meg. A *Šabbat* szó tehát jelentőségére nézve annyi, mint „befejezni, bevégezni, lezárni“, de tulajdonképen „végére érni, készen lenni“, az átható formában pedig „véget vetni“, továbbá „elmozdítani, eltávolítani“ stb. Azért hívták a babyloniai hónap XV. napját *šabattu*-nak, vagyis „a befejezés, a készenlét napjának“, a melylyel *egy időkor, időszakasz vagy cyklus elkészült, véget ért*. Valamint

a Nap pályájának azt a pontját, a melyen a Nap egy éven belül folytatott körforgása közben a legnagyobb fokot eléri, „a Nap megállásának“ ((*solstitium*-nak) tekintették, úgy az a pillanat, a melyben a Hold teljes alakjában jelenik meg, „ša-bat-tu“, vagyis az a pillanat, a melyben fejlődését „befejezte“, a mikor tovább fejlődni „megszűnik“.

Ez értelemben fordul elő a *šabat* szó a bibliában is. A biblia összes szövegei, a melyekben a *šabat* szó, bármily vonatkozásban is, előfordul, arra az eredményre vezetnek, hogy e szó etymologiai jelentése nem más, mint az itt előadott.

Šabattu = šapattu tehát chronologiai értelemben annyi, mint „cyklus“ vagy „időkör“ és — a mennyiben a teli Hold az első látható és észre is vett jele egy nagyobb, *magában zárt mindig megújuló időkörnek* — először a holdtölte napjára vonatkozott. A holdtölte napja volt az a nap, a melylyel az az első nagyobb időkör *véget ért*, a melyet a művelődés növekedésével előre haladó emberiség észrevett; ennél fogva *šabattu*-nak nevezték. *Šabattu tehát eredetileg a holdtölte napja volt.* Később azonban a babyloniaiak nemcsak a holdtölte napját részesítették figyelemben, hanem minden phasis-napot általában és ennél fogva nemcsak a holdtölte napját illették a *Šabattu* névvel, hanem minden napot, a melyen a Hold valamely phasisa és így egy időszakasz véget ért. A mint ez megtörtént és reájuk nézve szükségessé vált, hogy a phasis-napokat *šabattu*-napok gyanánt ünnepeljék, utóbb ahhoz is hozzászoktak, hogy a hónap minden hetedik napját mint *šabattu*-t üljék meg. Az ilyenképen keletkezett hetikörnek, mint hétnapos időkörnek a megállapítását utóbb egészen elkülönítették a

Hold körforgásától és így következetes módon magától állott elő a hét hetedik napjának a megünneplése. Így keletkezett a *Sabbat*, a melynek vallásos ünneplése a babyloniaiaknál a fönti fejtegetéseknek megfelelően természetes módon fejlődött és tőlük átment a zsidókhoz is.

Babyloniai térkép. London, Brit. Mus.

A mellett a csillagászati tartalmú táblácskák nagy része még nincs is végleg földolgozva. Sok csillag nevét még nem tudjuk a mai nevekkel azonosítani és sok táblácska tekintetében még nem tudjuk, vajjon megfigyelések eredményei vannak-e reájok jegyezve, vagy pedig az eredmények a babyloniaiak csillagászati számításából eredtek-e. Az anyag nagy részét

astrologiai elemek hatják teljesen át. Matematikai téren látszólag csak kevés nyoma van a babyloniai származásnak. Mindazonáltal magától értetődő, hogy ott, a hol az astronomiai tudomány oly magas színvonalra emelkedett, ott a matematika is kitűnő művelőkre akadt. Igen sajátságos jelenség, hogy a babyloniai számrendszer alapjául szolgáló *hatvanas rendszer* mellett évszázadokon át a *tízrendszer* is volt alkalmazásban, a melynek írásjegyei a következők voltak:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
			
11		20	30		100		1000		

Így pl.:

$$\langle \text{V} \rangle \text{---} \langle \text{V} \rangle \text{---} \langle \text{V} \rangle \text{---} \text{V} = 1000 + 20 + 4 = 1024, \quad \langle \text{V} \rangle \text{---} \langle \text{V} \rangle \text{---} \text{V} \text{---} \text{V} = 1900 + 6 = 1906.$$

A hatvanas rendszerben a 60 szám ugyanazt a szerepet játszsza, mint a tízesszámrendszerben a 10 szám. Épp úgy, mint a tízesszámrendszerben egy és ugyanazon szám jobbról balra való helyéhez képest egy, 10-nek különböző hatványaival, tehát 1 10, 100, 1000 . . . -rel sokszorozítandó szám kifejezésére szolgálhat, úgy a hatvanas rendszerben is egy és ugyanaz a szám jobbról balra való helyéhez képest egy 1, 60, 3600 . . . val sokszorozított számot fejezhet ki. V tehát helyéhez képest 1-et, 60-at, $60^2 = 3600$ -at, $60^3 = 216000$ -et . . . jelent, épp úgy mint \langle helyéhez képest 10, $10 \cdot 60 = 600$, $10 \cdot 60^2 = 36000$, $10 \cdot 60^3 = 2160000$ írásbeli kifejezésére szolgál. E mellett az

1-től 59-ig bezárólag terjedő számokkal a tizes-számrendszer szerint írják, mint pl.

$$\begin{aligned} \text{II} &= 2, \text{ <II} = 12; \text{ ellenben } \underbrace{\text{II}}_{2 \cdot 60} + \underbrace{\text{W}}_5 = 5 + 2 \cdot 60 = \\ &= 5 + 120 = 125, \underbrace{\text{I}}_{1 \cdot 60^2} + \underbrace{\text{ <I}}_{11 \cdot 60} + \underbrace{\text{ <<I}}_{31} = 31 + 11 \cdot 60 + \\ &+ 1 \cdot 60^2 = 31 + 660 + 3600 = 4291. \end{aligned}$$

Hogy mennyire kifejlődött volt a számtan, legjobban bizonyítják azok a különböző segédtablácskák, a melyek a nagyobb számtanműveletek megkönnyítésére szolgáltak. Éppen úgy, mint ma a különböző hivatalokban táblákat használnak a sokszorozási, négyzetreemelési és köbreemelési műveletek végrehajtására, úgy a régi babyloniaiak is ilyféle táblákkal könnyítették meg a számolást. Agyagtablácskák töredékeit találták, a melyek a 60-as rendszer szerint az 1-től 38-ig terjedő számok négyzeteit és köbjeit tartalmazzák. Így pl. a <W = 15 szám négyzete

$$\begin{aligned} \underbrace{\text{III}}_{3 \cdot 60} + \underbrace{\text{ <<W}}_{45} \text{ azaz } 45 + 3 \cdot 60 = 45 + 180 + 225, \text{ köbe} \\ \text{pedig } \underbrace{\text{ <<<W}}_{56 \cdot 60} + \underbrace{\text{ <W}}_{15} \text{ azaz } 15 + 56 \cdot 60 = 15 + 3360 = \\ = 3375. \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \text{Szemléltetésül hadd szolgáljon még a} \\ \text{ <<W} = 38 \text{ szám. Négyzete } \text{ << } \underbrace{\text{AA}}_{24} \text{ W azaz } 4 + 24 \cdot 60 = \\ = 4 + 1440 = 1444, \text{ köbe pedig } \text{ <W} \text{ < } \underbrace{\text{AA}}_{14} \text{ <<II azaz } 32 + 14 \cdot 60 + 15 \cdot 60^2 = 32 + 840 + 15 \cdot 3600 = \\ = 32 + 840 + 54 \cdot 000 = 54872. \end{aligned}$$

Hogy mikor honosították meg a hatvanas rendszert, sajna, nem tudjuk. Annyi azonban föltétlenül bizonyos, hogy ez már nagyon régi időben történt, mert két Szenkerek-ben az Euphrat folyam mentén talált agyag-táblácska arról tesz tanuságot, hogy a babyloniaiak

már a Kr. e. 2. évezred első felében mértékeik construálásánál igen fejlett hatvanasrendszerrel] rendelkeztek.

E rendszer keletkezését illetőleg sem vagyunk még tisztában. *Cantor*¹ azt a nézetet vallja, hogy ez astronomiai-geometriai felfogásokon alapul. A babyloniai csillagászok már igen korán ismerték föl az évnek 360 napból álló hasznát és a körnek 360 részre való fölosztásával bizonyos mértékben megjelentették azt az utat, a melyet a nap keringési hosszából naponta megtesz. Azután felfedezték, hogy a körnek a sugara hatszor mérhető fel a kerületére és így a szabályos hatszög megszerkesztésének módjához jutottak. A hat szögpont a kört egyenkint 60 részre osztott hat ivre osztotta és ilyképen a hatvanas beosztás alapját nyerték, a melyet idő- és mértékosztásoknál mindenütt alkalmaztak.

*Lehmann*² azt a nézetet vallja, hogy a hatvanas rendszer keletkezése a látszólagos napátmérőnek (= 2 percz) a kettős órához (= 120 percz) való viszonyán alapul.

Véleményem szerint e kérdésnek ugyan csillagászati alapja van, azaz a naponta észrevehető égi tűneményekkel szoros kapcsolatban áll, de magyarázatához semmi esetre sincs szükség oly complicált szerkezetekre, a milyeneket *Cantor* és *Lehmann* feltételeznek és a melyek jelenleg az ékirásirodalom által még nem nyertek bebizonyítást és ily körülmé-

¹ Vorlesungen über Geschichte der Mathematik. II. Aufl. (1894) I. Bd. 92 ff.

² Verhandlungen der Berliner anthropolog. Gesellschaft 1895, 441 ff. — Beiträge zur alten Geschichte I. Bd. 391 ff.

nyek között pusztán csak feltevéseknek tekintendők. A tényállás, úgy hiszem, a következő. Már a legrégibb időben felismerték, hogy az az időkör, a melyet „év“-nek neveztek, 12 kerekszámban 30 napos holdat számlált. Ezt a felosztást a kis időkörre, a napra, is alkalmazták, a melyet 12, egyenkint 30 részből álló részre, *kasbu*-ra, osztottak. Már a legrégibb időben pedig — mint a szöveget tanítják — a növekvő Hold idejét az ekliptika három zónáján (Anu, Bel, Ía) átvezető útjának megfelelően három részre osztották: a hónap 1—5. napjának a Holdat égi útján „Anu“-nak, 6—10. napján „Ía“-nak, 11—15. napján „Bél“-nek hívták. Természetes tehát, hogy a hónap második felét, a fogyó Hold idejét ugyancsak három részre osztották és így az egész hónap már igen régi időben — astrologiai okokból — 6 időszakaszra oszlott. Ennek megfelelően azután — és ezt a feltevést a szövegek is bizonyítják — valószínűleg a napkört is hat szakaszra osztották, a melyek mindegyike két *kasbu*-t számlált. Ennek természetes következménye, hogy az évi kört 6 időszakaszra osztották, a melyek mindegyike két hónappal (az ú. n. kettős hónappal) volt egyenlő. Miután pedig a hónap, mint az év egy tizenkettedrésze kerek 30 napból állott és ennek megfelelően a *kasbu*, a nap egy tizenkettedrésze ugyancsak 30 kis időszakaszra oszlott, a kettős hónap az év egy hatoda, most 60 napot számlált, a kettős *kasbu*, a nap egy hatoda, pedig ugyancsak 60 kis időszakból állott. Így alakult ki a hatvanas beosztás alapja, a mely azután a számrendszerben is kifejezést nyert.

A babyloniaiak az orvostudomány terén is sikereket mutathattak föl. Az orvostudomány kezdetben az astrologia szolgálatában állott. Azt tételezték föl, hogy bizonyos csillagok istenségei döntő befolyást gyakorolnak mind az ásványokra, mind a növényekre és állati testekre, még pedig mindegyik istenség külön-külön meghatározott dolgokra. Az orvosnak az volt a föladata, hogy kifürkészsze a csillagok mely constellatiója alatt tört ki a betegség, azután megkeresték az e constellatiónak megfelelő istenséget és ennek megfelelően választották meg a különböző anyagokat, a melyekből orvosságaikat készítették. Később bizonyos varázsigékkel, ráolvasásokkal és imádságokkal üzték el a betegségeket. A régi babyloniai és assyr orvosok recipekönyve ilyen, részben az ősrégi szent sumir nyelven írt varázsigéket és imákat foglalt magában. Minden betegség számára megvoltak a meghatározott mondókák és csak lassanként fejlődött ki a tulajdonképeni orvostudomány bizonyos neme. Az orvosok első sorban sebészi műtétekkel próbálták ki művészetöket. Hammurabi törvénykönyvében az orvos tiszteletdíja is meg van állapítva. Például a szem hályogának eltávolításáért 10 šekel jár; ha azonban a beteg nem születésétől fogva szabad ember, hanem volt rabszolga, akkor az orvos műtétéért csak 5 šekelt kap, ha pedig rabszolga, akkor annak gazdája 2 šekellel tartozik az orvosnak. A betegek társadalmi rangjának a megkülönböztetése abban az esetben is kifejezést nyert, ha a műtét nem sikerült. Ha a beteg, a kin műtétet végeztek, rabszolga, akkor az orvos a sikertelenség esetében a tiszteletdíjnak csak felét kapja. Ha a rabszolga a műtét következtében meghalt, akkor az orvosnak kárpótlásul új rabszolgát kell

adnia, de ha a halott teljes jogú polgár, akkor az orvosnak a szerencsétlen műtét után kezeit levágják.

A babyloniai-assyr irodalom nem mutathat föl olyan orvosi compendiumot, a milyen az egyiptomi irodalomban az Ebers-féle papyrus, a melyet első földolgozójáról neveztek el. Az orvostudomány terén az egyiptomiak jóval előbbre voltak, mint a babyloniaiak és assyrok. Ezzel szemben azonban el kell ismernünk, hogy a természetrajz különböző ágainak a tanulmányozása tudományos jelleggel birt. Állatokat, növényeket és ásványokat összefoglaló jegyzékeik rendszeresen a különböző nemek szerint vannak összeállítva, a mi mindenesetre különös tehetséget árul el a különböző természetrajzi csoportok kikutatására.

Európa múzeumaiban fölhalmozott ékirásos táblácskák arról tanuskodnak, hogy a babyloniaiak irodalma meglehetősen tág körű volt és hogy a tudomány náluk már a fejlődés magas fokát érte el. Különös gazdag e tekintetben is a londoni British Museum gyűjteménye. Ott őrzik a Kujundsikban fölfedezett ékirásos emlékek nagy gyűjteményét, amelyet a dicsőséges Assurbanipal király, a görögök Szardana-palja (Kr. e. 668—626.) gyűjtetett és állíttatott föl Ninivében és a mely jelenleg a „Kujundsiki könyvtár“ néven ismeretes. Ez a könyvtár nemcsak történelmi följegyzéseket és kereskedelmi okmányokat tartalmaz, hanem az assyr irodalom valamennyi ágát magába foglalja és azért a legnagyobb jelentőségre tarthat igényt.

Különösen vonatkozik ez az igen gazdag philologiai irodalomra, amely arról tesz bizonyosságot, hogy a babyloniaiak és assyrok élénk érdeklődést tanúsítottak nyelvük grammatikai szerkezete iránt és nagy

súlyt fektettek nyelvük tanulmányozására. Fölötte érdekesek azok a táblácskák, amelyeken az *egy* többől eredő szavak vannak összeállítva, mert általuk tudjuk meg, hogy a babyloniaiak és assyrok ismerték a szóképzés törvényeit. A nyelvtan tanulmányozásával párhuzamosan haladt a fölötte complicált, phonographikus és ideographikus jellegű, homophon és polyphon jegyekkel bíró ékirás tanulmányozása is, amelynek sajátosságai folytán vált szükségessé a jegyek rendezése szótári és különös tanítási célokból. Ezeknek a lajstromoknak rendszerint hármias beosztásuk van; a közepén találjuk a magyarázandó jegyet, balra *sumír értékét*, jobbra pedig *sémi (assyri) jelentését*. Így pl.:

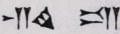

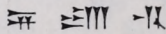
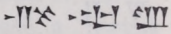
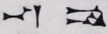

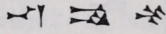
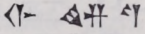
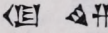

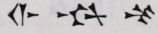
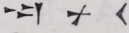
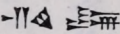

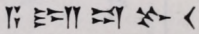
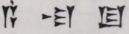

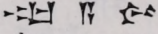
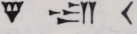
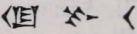
SUMÍR ÉRTÉKE	JEGY	SÉMI (ASSYR) JELENTÉSE
 bi - i		 ka - a - su
  ku - u		 tu - kul - lum
  kha - a		 ku - u - a
  ni - i		 i - zu - u
  kha - ab		 la - ga - bu
  te - ir		 ki - is - tum
  ba - ar		 pa - rak - ku

Ezekon kívül még oly lajstromokat is készítettek, amelyek a megmagyarázandó írásjegytől balra annak *hangjegyi* értékét, jobbra pedig *assyri jelentését* tartalmazták. Így pl. :

PHONÉTIKAI ÉRTÉKE	JEGY	SZÓÉRTÉKE
  sa - a		 lib - bu (szív)
   ka - asz - kal		 khar - ra - nu (út)
  gi - ig		 mar - czu (beteg)
  mu - nu		 ta - ab - tum (jószág)
  e - rim		 cza - a - ba (harczos)
  ma - a		 e - lip - pu (hajó)
  szí - i		 na - da - nu (adni)

Ezekon kívül négyoszlopos lajstromaik is voltak, a melyekben minden jegytől balra a sumír, jobbra pedig az assyri kiejtésük (tehát a jegy assyri neve)

állott és e mellett a 4. függőleges sorban (tulajdonképen a jobb kézről való elsőben) volt olvasható az assyr szó értéke. Például hadd szolgáljon a következő tábla:

SUMÍR ÉRTÉKE	JEGY	ASSYR NEVE	ASSYR SZÓÉRTÉKE
 gi - is		 ni - ta - khu	 zi - ka - ru (figyermek)
 na - am		 na - am - mu	 si - im - tu (sors)
 ki - im		 si - dim - mu	 ba - nu - u (építeni)
 gi - in		 a - ra - gub - bu - u	 a - la - ku (menni)
 gu - u		 ka - a - gu	 sa - szu - u (hívni)
			 ki - bu - u (szólni)

Ily módon számtalan sumír-assyr szószedet keletkezett, a mely még manap is az assyrologiai nyelv-kutatás és írásmagyarázat egyik főforrását alkotja.

Ezekhez járulnak a még csak kevéssel ezelőtt (1902-ben tavasszal) felfedezett, a késői babyloniai korszakból való lajstromok, a melyekben az ékirásos jegyek görögbe vannak átültetve és a melyek ily módon nemcsak az assyr, hanem a sumir nyelv kiejtésének megállapítását is nagyban megkönnyítik.

*

Különös nagy számmal maradtak fenn a költészet termékei. Az újabb időben kibetűzött emlékek között első sorban imádságokat és az istenekhez intézett hymnusokat találtak, a melyek bizonyos tekintetben a szentírás zsoltáraitra emlékeztetnek. A Rawlinson-féle föliratgyűjtemény IV. kötetében¹ a következő imát olvassuk, a melynek jelentős történeti háttere van. Vezeklő imádság, a mely *Erekh* város elpusztítására vonatkozik.

„Ő istennőm, meddig dúljon még az ellenség e hazában?
Urukban, fösnséges városodban, a nyomor uralkodik;
Í-ul-bar-ban, a jóslat házában, viz gyanánt folyik a vér
Országaidat tűzzel pusztítja, csak füstöt látni mindenütt.
Ő istennőm, a szerencsétlenséghez vagyok lánczolva,
Ő istennőm, megkönyékeztél, bánatba hoztál.“

A napistenhez intézett hymnus a következő:

„A föld végein, a menny közepén csak te vagy erősségedben.
Te rendezed a világ minden népét;
Te uralkodol minden fölött, a mit *Ía* isten, a király, teremtet;
Te gondoskodik mindenről, a mi él;
Te vagy pásztora a magasban levőknek és a mélységben
[levőknek;
Te vonulsz végig a menny boltozatán;
Te igazhatod le a földet minden nap.

¹ IV., 19. 3. szám.

Ki hinné, hogy babyloniai ember, a kinek vallásos érzülete oly annyira át volt hatva polytheistikus fel-fogásoktól, ily szavakra képes volt. A legtisztább monotheista sem könyöröghet szebben istenéhez, mint ez a fentebbi szavakban történik.

A lyrai költészet e termékeihez számos emlék-felirat csatlakozik, a melyek a királyoktól épített és kijavított templomok falát díszítik. Mindmegannyi *a királyért mondott imával* végződik, a mely így hangzik: „Késő napokat, távoli éveket, erős kardot, dicsőséges napokkal telt hosszú életet, elsőbbséget a királyok között, nyujts a királynak, uramnak, a ki ily ajándékokkal kedveskedett isteneinek! Nagyobbitsa birodalmának és uralmának távoli, messzi határait! Az összes királyok fölött uralkodva és az összes királyok között igazságot szolgáltatva, fehér hajra és magas korra tegyen szert! Ez ezen idő élete után vegyen részt az égi udvar ünnepségein és örök életet éljen a boldogultak országában és a boldog mezők fényében, szent az összes idegenek szemében, a kik Assyriát lakják!” Ilyen és más hasonló imákat mondtak el a papok templomok beszentalésekor vagy más ünnepélyes alkalmakkor.

Az istenfélelmet is, egyike a legkiválóbb tulajdonságoknak, a melyekkel a babyloniaiak dicsekedtek és a melyet már legzsengőbb gyermekkorukban oltottak beléjük, számtalanszor énekelték meg és számos mondásokban magasztalták. Például hadd szolgáljon a következő:

„A ki nem fél istenétől,
A nádhoz hasonlóan vágatik le.
A ki nem tiszteli Istárt,
Annak testi ereje lefogy;
Mint a reggeli csillag elhalványul
Mint az éjjeli felhőzet elmúlik.“

Az irodalmi termékek egyik külön fajtáját a *kettős akrostichon* alkotja. Ez oly rimes költemény, a melynek egyes szakaszait vonalak választják el egymástól és minden egyes szakasz *összes* sorainak kezdő és végszótagjai egyhangzásúak, olyképen, hogy az egyes szakaszok kezdőszótagjai (és ennek megfelelőleg végszótagjai is) fölülről lefelé olvasva összefüggő szavakat alkotnak.

A legérdekesebbek a *legendák*, *eposok* és *mythosok*, a melyek még töredékes formájukban is, a hogy fönmaradtak, általános jelentőségre tarthatnak igényt. Legnagyobbbrészt Assurbanipalnak Kujundsikban fölfedezett könyvtárából valók, de a babyloniai ásatások révén immár kétségtelen, hogy a babyloniai-assyr történet sokkal régibb korszakából származnak és hogy a kujundsiki könyvtár példányai csak másolatok. Csak az nincs még eldöntve, vajjon e másolatok a legendák eredeti alakját adják-e vissza vagy pedig azokat a későbbi fejlődés állapotában mutatják-e be. Ide tartozik például a *világ teremtéséről* szóló babyloniai legenda, a mely némely tekintetben érintkezik a bibliának a világ teremtését tárgyaló elbeszélésével. Kezdeté:

„Azon időben, midőn fönn az
 ég nem volt még megnevezve,
 a földnek lenn neve még nem volt,
 nemzőjük, az ős kezdet oceánja
 és anyjuk, a zúgó Tiámat
 vizei egybegyűltek;
 a mezők határolva nem voltak,
 barázdák nem látszottak;
 azon időben az istenek egyike
 sem létezett,
 nevet nem viseltek, rendeltetésök
 nem volt;

azután megszülettek az istenek :
 Lakhum, Lakhamu voltak az elsők.
 Hosszú idők tűntek le, sok idő
 múlt el,
 míg Ansar, Kisar megszülettek.
 Hosszú napok jöttek-mentek,
 hosszú idők múltak,
 Anu, Bel és Ía megszülettek.“

Még több tekintetben találkozok a bibliával a *vízözönről* szóló *babyloniai elbeszélés*, egy része a nagy babyloniai nemzeti hőskölteménynek, a melynek hőse *Gi-il-ga-mis*. Uruk (Erekh) városát már évek óta szorongatja *Chumbaba*, az elamiták királya. Végre Gilgames hős személyében mentő lép föl, a ki *Eabani*-val, az *Ururu* istennőtől teremtet, félig emberformájú szörnnyel szövetkezik, hogy a várost az elami zsarnoktól megszabadítsa. Együtt szállnak szembe Chumbabával, ez legyőzetik és Gilgames győzedelmesen vonul be Urukba. Ekkor *Istar* istennő keresi a hős szerelmét: „Jőjj, Gilgames, légy férjem, szerelmedet add nekem ajándékkul; légy te férjem, én leszek feleséged; oroszlánoktól vont, drágakőből és aranyból készített kocsira állítlak majd és a cedrusok illata között fogsz bevonulni házamba. Boruljanak le előtted a királyok, urak és fejedelmek és vigyenek neked adó gyanánt mindent, a mit a hegy és föld terem“. De Gilgames megveti az istennő szerelmét és gúnyosan utasítja el magától.

A költemény a következőképen hangzik:

Gilgames felnyitva száját megszólalt
 És így szólott királynőjéhez, Istarhoz :
 „Ürnő, régi tapasztalatból ismerlek én téged !
 Komor és szomorú ám a lakhelyed
 Betegség és éhség tanyáznak utadon,
 Hamis és áruló isteni koronád,
 Szegény és értéktelen az a királyságod !“

És most szemrehányó szavakkal rajzolja kedvencz férjével, *Tamuz*-zal, szemben tanusított viselkedését és egyéb gaztetteit is teszi szóvá:

Jajgatásba törtél ki
 Férjedért, Tamuzért,
 És még te nyujtottad neki a méregpoharat!
 Gyönyörű sas volt a kedvenczed
 És mégis verted és megtörted szárnyait!
 Szerettél te erős oroszlánt is,
 De kitörted fogait, egyszerre hetet!
 Volt harczias kedvencz paripád,
 Egyet ivott és láztól megmérgeztetett!
 Szeretted te az ország királyát is
 S még sem szüntél meg ártani mérgeiddel,
 Bár nap nap után áldozatot hozott.
 Érintve varázsvessződtől, átváltozott leopárddá:
 Saját népe kergette ki a városból,
 És hű kutyái darabokra tépték!

.

.

Még nem mondtam el mindent,
 Még többet is mondhatnék.
 Úrnő! így szeretnél te engem,
 A hogy szeretted a többieket is!“

Istar, felbőszülvén e gyalázaton, a mely érte, föl-
 száll az égbe, atyjának, *Anu*-nak elpanaszolja szívé-
 nek fájdalmát és bosszúért esedezik. Anu megteremti
 a mennyei bikát és Gilgames ellen ereszti, de Eabani
 farkánál ragadja, Gilgames pedig szívébe döfi kard-
 ját. Istar magánkívül van dühében és megátkozza a
 két hőst. Eabani meghal, Gilgamost pedig bélpoklos-
 sággal verik meg az istenek. Gilgames ekkor útra
 kél, hogy fölkeresse őset, *Szit-Napistim*-t, a ki a bol-
 dogok virányain lakik és segítséget kérjen tőle.
 Hosszú, fáradságos és veszedelmes vándorlás után
 eléri célját. Üdvözli őset és elmondja neki eddigi

viszontagságait, az pedig elbeszéli, mint menekült meg a vízözönből és mint került az istenek sorába. Az istenek elhatározták, hogy megbüntetik az emberiséget, de *Ía* őt, Szit-Napistimt, ki akarta menteni az általános pusztulásból és álmában közölte vele a bekövetkezendő vízözönt. „Te, surippaki férfi, *Ubara-Tutu* fia, ácsolj házat, építs hajót, hagyd el minden jószágodat és mentsd meg életedet.“ Szit-Napistim engedelmeskedik az isten parancsának, fölépíti a bárkát, a melyet kívül-belül földi szurokkal von be, aranyat, ezüstöt és mindennemű élelmi szert hord a bárkába. „Mindennel, a mim volt, megtöltöttem, mindennel, a mi ezüstöm volt, megtöltöttem, mindennel, a mi aranyam volt, megtöltöttem, mindennel, a mi mindennemű gabonám volt, megtöltöttem. A hajóra vittem egész családomat és női háznépemet. A mező barmait, a mező állatjait, kézműveseket mind együtt fölvittem.“ Egy istenadta jelre bezárja a bárka ajtaját. Ekkor beáll a vízözön. „Sötét felhőzet vonult föl az ég boltozatán, *Ramman* dörgött benne, *Nabu* és *Marduk* mentek elől, mentek vezetőkként hegyenvölgyön át. *Nergal* előre rántotta a kormányt, tovalepott *Ninib*, zivatart hajtott utána. Az *Anunaki* föl emelték fáklyaikat és azok sugárzó fényével szikrába borították a földet. *Adad* (a zivatar istene) bösz dühe az égig emelkedik és minden világosat sötétre változtat. Elárasztotta a földet, a vizek a hegyre emelkedtek. Még az istenek is féltek a habok árjától, elhúzódtak és fölmentek Anu egébe. Az istenek lekuporodva ültek, mint egy kutya, az ég körfalán“. Így dühöngött a zivatar hat nap és hat éjjel. A hetedik napon az eső lecsillapodott, a vihar megszűnt; *Nizir* ország hegye föntartja a hajót és nem bocsátja

el helyéből. Így maradt ott hat napig. „Midőn elközelgett a hetedik nap, kilocsájtottam egy galambot és eleresztettem. A galamb ide s tova repült, de minthogy nem volt ülésre hely, visszatért. Kibocsájtottam egy fecskét és eleresztettem. A fecske elröpült és ismét visszatért; minthogy nem volt ülésre hely, visszatért. Azután kibocsájtottam egy hollót és eleresztettem. A holló röpült, látta a víz apadását, iszapban gázol, károg, de nem tér vissza. Ekkor mindent kibocsájtottam, áldozatot és vezeklési ajándékot mutattam be a hegy csúcsán.“ Ámde *Bel* haragudott azért, hogy egy élő lény megmenekült a büntetés elől. *Ía* megengesztelte és reábirta, hogy a jövőben az emberek bűneit más-képen büntesse meg, mint vízözön által. Ezután *Bel* fölszállott a hajóra, „megfogta kezemet, kivezetett, kivezette feleségemet és letérdeltette mellettem, egymás felé fordított minket, közénk állott és áldva üdvözölt minket: „Azelőtt Sit-Napistim ember volt; ezentúl Szit-Napistimt és feleségét úgy tiszteljük, mint magukat az isteneket; lakjék Szit-Napistim a távolban, a folyamok torkolatánál“.

Gilgames ekkor meggyógyul és visszatér Urukba, de a balsors hazatérés közben is utóleri. Őse növényt adott neki, a mely örök fiatalságot biztosít számára, de a mint útközben egy kúthoz akart leszállani, a növény a vízbe esett és egy daemon elvitte magával.

Az epos tizenkét énekre oszlik. A XI. ének tartalma a vízözönről szóló elbeszélés. Régebben *Nimrod-eposnak* nevezték, mert hőseit a bibliai Nimroddal azonosították, a kiről a biblia azt mondja: „Kezde hatalmassá lenni a földön. Ez hatalmas vadász vala az Úr előtt, azért szokták mondani példabeszédben: Ez olyan hatalmas vadász az Úr előtt, mint Nimrod“.

(Genesis X., 8., 9.) Az epos általánosan elterjedt és gyakran lemásolták. A Kr. e. XXII. évszázad közepe táján keletkezhetett, de olyan töredékeket is találtak, a melyek az Arsacidák idejéből, tehát a Kr. e. első vagy második évszázadból származnak. Szorgalmasan magyarázták az assyr iskolákban, hiszen assyr táblákon hozzávaló philologiai commentárokat is találunk.

A Gilgames-eposhoz egy másik költemény csatlakozik, a melyet régebben össze is kapcsoltak vele: *Istar pokolra szállása*. Istar a legelső és legnépszerűbb az istennők között. Részből Astarténak, Aphroditénak, Venusnak felel meg. Csillaga az esthajnali csillag. *Szin* holdisten, alkalmilag *Anu*, *Bel*, *Marduk* és *Assur* leányának is nevezik. A mythosokban kétféle minőségben lép föl: egyrészt a kéj, az érzéki szerelem, a termékenység istennője és így az istenek és emberek anyja gyanánt, másrészt mint a legerősebb és leghatalmasabb istennő, a vadászat, a harcz és háború istennője, mint döntő hatalom a legfőbb istenek tanácsában. Tisztelete a legnagyobb kicsapongásokkal volt összekötve, papnői nyilvános kéjhölgyek voltak.¹ A költemény irányzata röviden a következő: Egy férfi siratja nőtestvére halálát. Elmegy egy paphoz, hogy tanácsot kérjen tőle, miképen szabadíthatná meg az elhunyt lelkét az alvilágból. A pap, hogy a könyörgőnek egy példával megmutassa, hogy a pokol kapui nem bevehetetlenek, elbeszéli neki *Istar pokolra szállását*. Ezt a költeményt az irodalom legkiválóbb

¹ Baumgartner, Die Literaturen Westasiens und der Nil-
länder, 75. köv. II.; C. P. Tiele La déesse Istar (Actes du
VI. Congrès int. d. Orient., II. 495. köv. II.)

darabjának, a babyloniai irodalom valóságos gyöngyének tekinthetjük. Kezdeté: ¹

„Az ország felé, melyből nincs visszatérés, az ország felé,
[melyet ismersz,
irányozta gondolatait Istar, a holdisten leánya.
A holdisten leánya gondolatait irányozta
a sötétség háza, Irkalla székhelye felé,
a ház felé, melyből a bemenő többé vissza nem tér,
az ösvény felé, mely vissza nem vezet,
a ház felé, melyben a belépő világosságot nem talál,
a hely felé, hol porral táplálkoznak, sarat esznek,
hol világosságot nem látnak, sötétben laknak,
hol madárként pehelyruhába öltöznek ;
ajtó, zár porlepett, stb.“

*

Nem kevésbé fontos a világhírű tell-el-amarnai lelet, a mely ma a berlini királyi múzeumnak elő-ázsiai osztályában van és a melyből nemcsak az assyriologia, hanem az egyptologia is rengeteg hasznot húzott. A párisi Louvrebán van a tellohi lelet, a mely különösen a sumirológiára volt nagy befolyással. Mindaddig csak kétnyelvű szövegekből ismerték a sumir nyelvet, assyr fordítás kíséretében és azért olyan nyelvnek tartották, a mely mint élő nyelv már korán kihalt és a későbbi assyr irodalomban már csak mint holt, tudós és szent nyelv tartotta fenn magát. A tellohi leletek ellenben kb. a Kr. e. 4000—2500. évekre terjedő időből származó olyan királyi föliratok, a melyek tiszta sumir szövegeit sumir nyelven író és gondolkodó szerzők írták. A legnagyobb meglepetéseket azonban kétségkívül az amerikaiak nippuri ásatásainak köszönhetjük. Míg Telloh, a dél-

¹ Egyetemes Irodalomtörténet, I. 183. köv. II.

babyloniai romhalom, az ősrégi sumir, tehát nem sémi kulturát mutatta be nem is sejtett módon, addig a nippuri leletek a sémiták legrégibb történetéről adnak számot. Gazdag eredménynyel jártak a nippuri Bel-templomban folytatott legújabb ásatások. Itt megtalálták¹ e templomnak körülbelül 23,000 irodalmi szövegből álló könyvtárát, találtak mintegy 28,000, többnyire jó föntartású üzleti okmányt a Kr. e. III., II. és I. évezredből, körülbelül 2000, a Szargont megelőző korból, a Kr. e. V. és IV. évezredből való ékírásos táblát és körülbelül 800, részben igen apró edénytöredéket, „a melyek Babylonia legrégibb történetét illető különösen értékes forrásoknak tekinthetők“.

A történelmi szövegek nagyon sokfélék. Ide tartoznak először is az úgynevezett *évkönyvek*, a melyekben a királyok építkezéseikről és hadi tetteikről beszélnek. Ez évkönyvek az eseményeket rendesen az illető uralkodók egyes uralkodási évei szerint sorolják fel.

Igen becses a ninivei könyvtárban fölfedezett babyloniai *király-krónika*, a melyet szerencsés módon egészítenek ki a Babiloniában egyebütt talált, a legrégibb dynastia viselt dolgairól szóló krónikaszerű feljegyzések, továbbá a babyloniai és assyr történet *synchronistikus* táblái.

A történeti irodalomban igen fontos szerepet játszanak azoknak a tisztviselőknek összefüggő lajstromai, a kiknek nevérol nevezték el az évet, éppen úgy, mint Róma későbbi korában a consulok után.

¹ Lásd: *Hilprecht*, Die Ausgrabungen im Bêl-Tempel zu Nippur.

E neveket a fontosabb eseményekről szóló rövid jegyzetek — közigazgatási lajstromok — kísérik.

A történeti szövegek közé tartozik az úgynevezett *levéltudomány* nagy része is, a melyből különösen a Tell-el-Amarnában, Egyiptomban lelt agyagtáblák fontosak. Csak ezek révén értesültünk arról, milyen kiváló szerepet játszott Egyiptom a Kr. e. XV. és XIV. században egész Elő-Ázsiában és hogy az ó-korban a Kelet valamennyi nyelve közül egyik sem örvendett akkora tekintélynek, mint a babyloniai nyelv, a mely akkoriban a diplomaták nyelve volt. III. Amenhotep, egyiptomi király babyloniai nyelven írt Kadasmanbil babyloniai királynak. De ezt nem is tekintve, sok érdekes van e levelekben. Látjuk, hogy az egyiptomi és babyloniai udvarok között kötött vegyes házasságok éppen nem tartoztak a ritkaságok közé és hogy e királyi vegyes házasságok révén Elő-Ázsia istenei Egyiptomba behatoltak. Nyugat-Ázsia fejedelmei örömet adtak leányaikat az egyiptomi nagy király háremébe, mert aranyat kaptak tőle ellenérték gyanánt. Dusrata, Mitani királya, leányát feleségül adta az egyiptomi királyhoz és a következő levél kíséretében küldi az egyiptomi udvarhoz: „Küldjön testvérem nékem sok föl nem dolgozott aranyat és küldjön testvérem nékem több aranyat, mint a mennyit atyámnak küldött. Testvérem országában olyan sok az arany, mint a föld pora. Engedjék meg az istenek, hogy testvérem országában sokasodjék meg az arany, mint most és tizszer annyira, mint most. Ne tegye beteggé testvérem szívét az arany, a melyet kérek, ne tegyem beteggé testvérem szívét. Küldjön nékem testvérem igen rendkívüli nagy tömegeket a föl nem dolgozott aranyból és bármit kíván is testvérem háza számára,

küldjön érte követeket és vitesse el; és megadom testvéremnek, bármily ajándékot kíván is. Ez az ország az én testvérem országa és ez a ház az én testvérem háza“.

Hogy mily tanulságos ez a levélirodalom a történeti kutatás számára, legjobban bizonyítják az ázsiai vaszallusoknak egyiptomi nagyurukhoz intézett leveleik.

Assur-risúa egyik levele a czimzéssel ellátott, feltört borítékkal.
London, Brit. Mus.

Abdikhiba-t, „Urusalim“ (azaz Jeruzsálem) praefectusát árulással vádolták. Ez az egyiptomi királyhoz intézett egyik levelében a következőképen igazolja magát: „Királyához, urához, Abdikhiba, a te szolgád. Uramnak, királyomnak lába elé vetem magamat hétszer és ismét hétszer. Mit vétettem királyom, az én uram ellen? Uramnál, királyomnál megrágalmaztak engem, azt mondván: „Abdikhiba árulást követett el királyá,

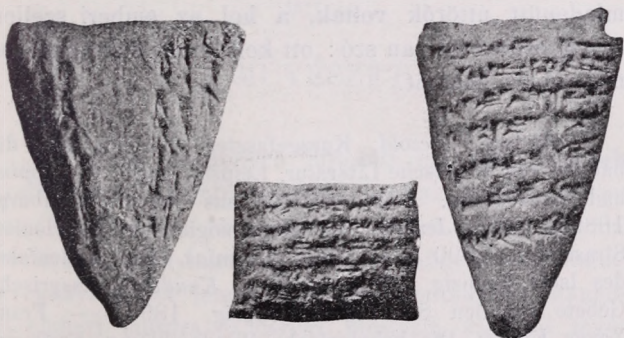
ura ellen!“ De lásd: engem sem atyám, sem anyám nem juttatott ide, hanem az egyiptomi király hatalmas karja bejuttatott atyai birtokomba. Árulást kövessék el tehát uram, királyom ellen?! — A király életére mondom, csak azért rágalmaztak meg engem, mert így szólottam uram és királyom tisztviselőihez: „Miért kedveskedtek a Khabiri-törzseknek és miért károsítjátok meg a letelepedett törzseket?“

Nem kisebb érdeklődéssel birnak ama levelek, a melyek az egyes hadcsapatok főhadiszállásáról, egyes városok és tartományok meghódításáról és a foglyokkal szemben tanúsított bánásmódról szólnak. Így pl. egy assyr tiszt a következőket írja királyához: „A királynak, az én uramnak a te szolgád Isidnabi. Királyom, az én uram, éljen békességben! Bel, Nebo, ninivei Istar és arbelai Istar örökké kegyesek maradjanak királyom, az én uram iránt; ajándékozzanak lelki és testi egészséget királyomnak, az én uramnak! Királyom, uram, kísérete is békességben részesüljön! A király, az én uram kegyeskedjék megkérdezni e sorok átadóját a megtörtént hadiműveletekről: Karkemis helyettes királyát megölték a saját rabszolgái. Ezek közül Isidnabi egyiket sem kimélt. Beltis, Arbela isteni úrnőjének, parancsait kihirdettük. Királyomnak az én uramnak fogja azokat átadni. Királyom, uram, legyen oly kegyes és emeljen szobrot Szippara úrnőjének. Tovább előre vonultunk. Béke adassék királyomnak, uramnak! Aszibban megszámlálták a népességet.“

Egyebek között oly levél is maradt reánk, a mely udvari gyász esetében tanúsítandó illemről tudósít bennünket. Itt a következőket olvassuk: „A király meghalt, Assur városa gyászol és sir. A helytartó eltávolította a feleségét a palotából, áldozatokat mutat-

tak be és a kormányzó a tiszteket a kormányzáságba rendelte. Sötét ruházatot öltettek fel és az aranycsattokat a városi praefectusnál helyezték letétbe: Kisai, a zeneigazgató, énekesnőivel gyászdalokat fog énekeltetni.“

Különös fontossággal bír reánk nézve a levéltudomány azért is, hogy megismerkedünk általa Assyriának és különösen a Kr. e. VII. században élő leg-

Szerződési okmányok. (Kr. e. VII. századból.) London, Brit. Mus.

kiválóbb főméltóságaival, tisztjeivel, tisztviselőivel, papjaival, csillagászaival és orvosaival.

Nem kevésbé fontosak e tekintetben a kereskedelmi feliratok is, a milyenek az adás-vételi szerződések, számlák stb.

A babyloniai irodalma tehát az ember szellemi tevékenységének legkülönbözőbb ágait felölelte. Gondolataik költői kifejezése a lehető legstilszerűbb és nem egy tekintetben éppenséggel bámulatos. Az anyag feldolgozása is mindenképen átgondolt és nem egy philosophiai probléma, a mely még ma is gondolkodásunkat foglalkoztatja, mesterségesen megfejtés-

ben részesült. Itt egy példa a fentebb megbeszélt Gilgamos-eposzról. Szit-Napistim így szól Gilgamoshoz :

„A halál képét még sehol sem látták.
Ha valaki a halálhoz közeledik,
Megragadják a kezét, a nagy istenek szelleme ;
Sorsukhoz vezeti őket Mamitu istennő.
Ő határozott halál és élet fölött :
A halál napja ismeretlen marad.“

Látjuk tehát, hogy a két folyam országának lakói mindenütt úttörők voltak, a hol az emberi szellem érvényesítéséről van szó : ott kell keresnünk az emberi művelődés hazáját.

Irodalom : *Bezold*, Kurzgefasster Überblick über die babylonisch-assyrische Literatur. Leipzig, 1886. — *Epping* und *Strassmaier*, Astronomisches aus Babylon. Freiburg, 1889. — *P. Jensen*, Die Kosmologie der Babylonier. Strassburg, 1890. — *Alfred Jeremias*, Die Höllenfahrt des Istar. Leipzig, 1886. — *J. A. Knudtzon*, Assyrische Gebete an den Sonnengott. Leipzig, 1893. — *Franz Xaver Kugler*, Die babylonische Mondrechnung. Freiburg, 1900. — *Rawlinson*, Cuneiform inscriptions of Western Asia. London. — *A. H. Sayce*, The Astronomy and Astrology of the Babylonians. London, 1874. — U. a. Babylonian Literature (németre fordította K. Friederici, Berlin, 1878). — *Eberhard Schrader*, Keilinschriftliche Bibliothek. — U. a. Die Höllenfahrt des Istar, nebst Proben assyrischer Lyrik. Giessen, 1874. — *Heinrich Zimmern*, Babylonische Busspsalmen. Leipzig, 1885. — U. a. Babylonische Hymnen und Gebete in Auswahl (Alte Orient VII., 3.). Leipzig, 1905.

VII.

A MŰVÉSZET.

Az ásóval napfényre juttatott emlékek nemcsak nyelvismereteink növeléséhez járultak hozzá és így váratlanul, előre nem sejtett módon a két folyam országa egykori lakosságának tudományos és irodalmi tevékenységével ismertettek meg bennünket, hanem az emberi cultura ez ősrégi hordozói szellemi tevékenységének más terét is feltárták előttünk.

Az Euphrates és Tigris között elterülő ország a művészet legrégibb székhelyeinek egyike. Mesopotámia azonban — mint már megemlítettem — nem rendelkezett azzal a kemény építőanyaggal, a melyet a természet akkora bőségben adott az egyiptomiaknak. A mesopotámiai síkság talaja alluvium útján képződött iszapból áll, nincs meg tehát az a kemény kőzete, a mely hatalmas, örökkévaló művek alkotására alkalmas volna. A babyloniaiak kénytelenek voltak építkezéseiknél téglákat használni, a melyeket vagy a napon szárították meg vagy külön e célra szolgáló kemencékben égették ki, még pedig, minthogy elégséges tüzelőanyagnak is hiájával voltak, rendszerint napon

száritott téglákkal kellett beérniök és az anyag csekélyebb tartósságát annak tömegével pótolniok.

Csak a küszöbök és a szobrászat alkotásainak elkészítésére használhattak terméskövet. Ez oknál fogva épületeik szerkezete is egészen sajátos volt. Minden épület számára először is tömör téglatömegből álló építményt készítettek és erre építették reá az épület falait. Az egyes téglákat asphalttal erősítették egymáshoz. — A fölépített falakat kiugró pillérekkel támogatták, vagy némely ritka esetben lejtősen építették. A falak burkolata igen különféle volt. Így például Gudia ősrégi palotája *Sirpurlában* (Tello) a vakolat legcsekélyebb nyomát sem tünteti föl; úgy látszik, hogy a falak egész meztelenek voltak és csak a téglarétegek vízszintes és függélyes hézagainak szabályos váltakozása révén nyertek némi elevenséget. A *varkai* palota falai egyszerű stuccoburkolatot viseltek. Ugyanezen helynek egy másik romja tarka falburkolattal volt ellátva, a melyet kúpalakú, égetett agyagból készült darabkákból állítottak össze. Ezeket hegyes végökkel nyomták be az agyagba, úgy hogy a kúpok a természetből fogva sárga, vörös és fekete alapsíkjai kívül különféle egyszerű mustrákat alkottak és a fal fölületét különböző színű részecskékből összeállított mértani mozaikdiszitással borították.

Az assyroknak az anyagot illetőleg, nem lettek volna oly nagy nehézségeik, mint a babyloniaiaknak. Babyloniában t. i. kőanyag fölötte nehezen volt szerzhető, a mennyiben kőbányáik nem voltak; az assyrok ellenben közvetlen közelükben találtak kitünő, könnyen feldolgozható kőanyagot, a melynek kivéséséhez és formálásához nagyon is jól értettek. De valamint a nyelvben, a vallásban és az egész culturában,

úgy a művészetben is világosan kidomborodik a babylon-assyr faj egysége. Bár az assyrok kitűnő építési anyaggal rendelkeztek, mindazonáltal a babyloniai szokást utánozták és építkezéseikhez főleg téglákat használtak. „Inkább hozzászoktak a gyorsan szétomló templomok és paloták újból való építéséhez és másokkal való helyettesítéséhez, semhogy atyáik ősi építési módjától eltértek volna”.¹

A babyloniai és assyr építőművészet főleg a templomok és paloták építésére szorítkozott. A magánépítkezésről csak igen kevés és rossz értesülésünk van.

Mind a babyloniai, mind az assyriai templomnak az alapvető formája a tömör lépcsőzet-építmény volt, a melyen a terrasszszerűleg emelkedő és ennél fogva fölfelé mindinkább kisebbedő emeleteket külső lépcsők kötötték össze egymással. A legfelső emeleten volt a tulajdonképeni szentély, a mennyei istenség lakása. Míg azonban Babylonia déli részében (Eridu, Ur, Uruk) a templomok egyes emeleteiknek téglányalakú alaprajzuk volt, addig az északi birodalom templomai (Nippur) négyzetes alaprajzokat tüntettek föl. Az egyes emeletek azonban nem emelkedtek symmetrikus módon egymás fölött, vagyis az egyes terrasseok átlóinak metszési pontjai nem estek az alapsikhoz merőleges vonalba, hanem egyenletes módon az egész épület hátsó része felé tolódtak vissza, úgy hogy a homlokzat felé eső lépcsőzetek sokkal szélesebbek voltak, mint a hátulsók.

Az ó-khaldaeusi templomok maradványain a tagozásnak ez a módja már nem ismerhető fel mindenütt világosan. *Eridu*-ban a mai *Abu Sarein* romterületén,

¹ Perrot et Chipiez, Histoire de l'Art, T. II., 272.

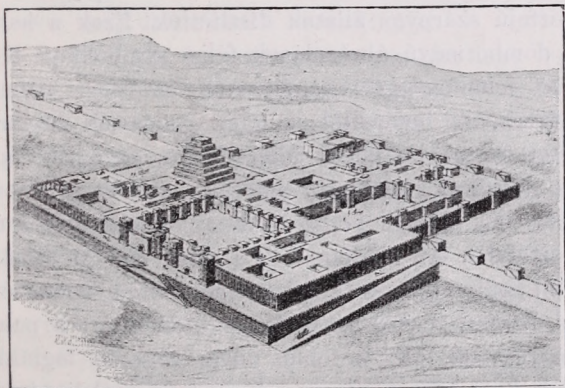
a hol Délbabilonia legfontosabb és legrégibb szentélye emelkedett, még vannak nyomok, a melyekben két terrasse és az elülső lépcső egy része fölismerhető. *Ur*-ban főleg a második emelet elrendezése világos. Az ó-babiloniai lépcsőzetes tornyok hiteles ábrázolását adja egy ilyen toronynak durva kivitelű képe I. *Marduk-baliddin* egyik emléken a Kr. sz. e. XIV. századból.

A lépcsőzetes templomnak rendszeren hét emelete volt, a melyek mindegyikének fölületét más színű mázas burkolat különböztette meg a többitől. A legfölső terrasse, a mely a napnak volt szentelve, arany-színű volt, a következő, a mely a holdnak volt szentelve, ezüstszínű, míg a következők, a melyek sorban a Mars, Mercurius, Jupiter, Venus és Saturnus bolygók tiszteletéhez fűződtek, a megfelelő vörös, kék, sárga, fehér és fekete színekkel pompáztak.

Elég jól ismerjük a babiloniaiak és assyrok palotáinak lényegét. A legrégibb paloták egyike Gudia palotája Sirpurlában, a Kr. e. III. évezredből. Téglából készült épület, a melyben az oszlop még nem lép föl a mennyezet hordozója gyanánt. Két homlokzata azonban és pedig északnyugati keskeny oldala és az északkelet felé néző főhomlokzat, gazdag tagozású és részben féloszlopokra, részben félpillérekre emlékeztető kerek és szögletes átmetszetű, váltakozó kiugrásokkal van diszítve. Ez épület számos kisebb-nagyobb tereméből állott, a melyek három nagy udvar köré voltak elrendezve. De elrendezésökről és rendeltetésökről közelebbi biztos adataink nincsenek.

Úgy mint Gudia palotája Sirpurlában, az ország egyéb városaiban levő paloták is több kisebb-nagyobb épületből állottak, a melyeket fal zárt körül. Bár-

milyen pompás lehetett is azonban a palotaépítkezésnek ez a módja, valami fejlettebb építészeti szellem hiánya félreismerhetetlenül nyilatkozik meg bennük. Sehol sem találkozunk tulajdonképeni építőművészeti elvekkel; a helyiségek meglehetősen szabálytalanul, a szükségletnek megfelelően sorakoznak az egyes udvarok körül. A mellett az egyes helyiségek kiképzése is nagyon sajátos, a mennyiben szélességük hosszukhoz arányítva, csekély. A legtöbb nagyobb

Szárgon király khorszabadi palotája. (Reconstructió).

helyiség három-, négy-, sőt ötszöröse a szélességének és a legpompásabb termek is keskeny folyosóknak, karzatoknak tűnnek fel. Mindazonáltal a nagy terrasszokon szabadon emelkedő, tarka színezéssel és csillogó fémdiszítéssel ellátott palotáknak az együttes benyomása fölötté megkapó lehetett, különösen azoké, a melyek az assyr és új-babyloniai birodalom idejében épültek.

Az assyr paloták elrendezését és fölépítési módját

a legjobban ama királyi palota révén ismerjük, a mely a mai *Khorsabad* helyén, *Dur Sarukin*, a II. Szargon által a hegyoldalba épített vár nyugati körfala mellett emelkedett. Az egész épület 14 méter magas, 314 méter széles és 344 méter magas mesterséges emelvényen állott és ezen túl erős, védelemre szolgáló tornyokkal ellátott fallal volt körülvéve. Kettős, kétszárnyú nyílt lépcső vezetett a főkapuzathoz, a mely a középben levő főkapun kívül jobbra-balra még egy-egy mellékkapuvál volt ellátva. A kapukat óriási emberfejű szárnyas állatok diszitették. Ezek a hatalmas domborművű ábrázolások félig symbolikus, félig diszitő jelentőséggel szegélyezték az assyr paloták bejáratait. A bejáratról a nagy gazdasági udvarba vezetett az út; az udvar jobb oldalán gazdasági épületek, raktárak, konyhák, pinczék, istállók stb. sorakoztak, bal oldalán pedig keskeny bejárat nyílt a női lakosztályba. Az épületnek ez a része minden oldalról el volt különítve és helyiségeinek mind diszítésére, mind berendezésére nézve lényegesen eltért a palota többi részétől. Míg a többi udvart égetett téglákkal rakták ki, addig a hárem udvarait és szobáit téglából vagy nagy kőlapokból álló padozattal látták el. A belső helyiségeket különben is pompásan diszitették. A hálószobákban még fönmaradtak az egykori falfestmények nyomai. Különösen pazarul diszitették az udvarokat

A gazdasági udvarnak a főbejáratnál szemben levő oldalához csatlakozott a *szerail*, a honnan óriási bikaszobrokkal diszitett, háromnyílású díszkapun át a palotába jutott el az ember. A palota egyes helyiségei egy központi udvar körül voltak elrendezve. A legpompásabb volt a palota északi része, a mely sza-

badon kiugró szárnyépület gyanánt tünt szembe. Bizonyára ez volt a palotának azon része, a mely hivatalos események, nyilvános ünnepségek, fogadtatások színteréül szolgált. — Már a rendkívül pazar módon alkalmazott szobrászati művek és festmények is arról tanuskodnak, hogy e szobák nem szolgáltak magáncélokra. Különösen fényes volt a diszítés az első északkeleti teremben, a melyet a királyi kihallgatások termének nevezhetnénk. Itt a falak alul domborműves kőlapokkal voltak burkolva, fölül pedig fehér stucco-alapon szép festmények sora vonult.

A terrasse északnyugati sarkában egy egykori templom világos nyomai maradtak fön, de a templom eredeti formája már nem állitható helyre. Csak a templomnak égetett téglákból tömören épített terrassza és az egykori burkolat darabjai maradtak meg. A burkolat, úgyszintén a lépcsők és domborművek fekete bazaltból készültek, úgy hogy a templom, a mely valószínűleg a palota kápolnája volt, a sok színben ragyogó palotával ellentétben sötét felületeket mutatott. Figyelemreméltó az a zöld mészkőből faragott párkány is, a mely a terrassz mellvédjén vonult végig. Erős pálczataggal határolt mély hornyolatot és kiugró lapot tüntet föl és ez által élénken emlékeztet az egyiptomi építészet párkányformáira.

A khorszábadi palota keretén belül a legnevezetesebb maradványok egyike az a lépcsőzetes épület, a mely a hárem és szerail közötti sarokban emelkedett. Hét emeletes volt, mindegyik emelet más színű, azoknak az égi testeknek megfelelően, a melyeknek szentelve voltak.

*

Az assyr építőművészet főtörekvése a hatalmas compositióra és a pazar diszítésre irányult. A templomok és paloták külső falterületeit, valamint azok belső falainak legnagyobb részét szobrászati disz borította, sőt még a padlók gazdag diszitményei is gyakran cusdálatos szépségű motivumokat tüntetnek föl. A fal burkolásának ez a módja kétségtől a szövőművészet befolyására vall. Nem egyéb, mint a fali szőnyegek hatásának utánzása. A szőnyegek fölfüggesztése minden előázsiái népnél szokásos volt, még pedig a legrégebb időktől fogva az arab korszakig és az arab műveltségtől függő későbbi korig. Annyira meggyökeresedett ez a szokás Elő-Ázsiában, hogy még mai nap is az asszonyok sok helyen saját házi használatukra közönséges, tarka gyapjúszőnyegeket szőnek és velők diszítik szobáik kopár falait. A babyloniaiak és assyrok tehát a szőnyegszővéstől lesték el a fal diszítésének a motivumait. A falszőnyegek tarka mustráit terracottamozaikkal és tarka mázú téglákkal pótolták, míg végre, a fejlődés későbbi fokán, a falak burkolásának ezt a módját is legalább részben a domborművekkel való burkolás szorította ki.

Figyelemreméltó jelenség, hogy sehol sem akadtak ablakok legcsekélyebb nyomára sem. Úgy látszik, hogy általában megelégedtek azzal a világossággal, a mely az ajtókon át hatolhatott bele az épületek belsejébe. A hol ez nem volt elég, ott pilléralakú támasztótagok sorával képezett nyílások adták a világosságot. Épületek ábrázolásai ugyanis közvetlenül a tető alatt oszlopos karzatokat tüntetnek fel, a melyek arra valának, hogy az illető helyiségeket ilyenén felülről besűrődő oldalvilágítással látták el.

Máskülönben Assyriában az oszlopos építkezést

sehol sem gyakorolták, legalább *assyr palotákban sehol sem találtak oszlopok biztos nyomaira*. Úgy látszik, hogy kőoszlopokat csak az említett mellékes részekben vagy külső dísz gyanánt használtak. Alakjukat fönmaradt domborművek alapján megközelítőleg meghatározhatjuk. Törzseik hengeralakúak voltak, valószínűleg barázdák nélkül; alsó végeik kidudorodtak és kihajló párnák alakjában szárnyas vagy szárnytalan oroszlánok hátán nyugodtak. Úgy látszik, néha emberfejű szárnyas állatok is hordtak oszlopokat: erre vall egy Nimrudból való töredék, a mely az oszlop hordozója gyanánt assyr szárnyas sphynxet mutat be.

A domborművek az oszlopfők alakjáról is fölvilágosítanak. Az oszlopfő két volutának, tekercsnek, sajátos összetétele volt, nagyon emlékeztet az egyiptomi palmettás oszlopfőre és eredete valószínűleg erre is megy vissza. Vannak azonban olyanok is, a melyek az assyr építkezésen kívül sehol sem fordulnak elő; ilyen például a khorsabadi golyós oszlopfő, a melyet két egymásba érő félköríves koszorú díszít.

A belső helyiségeket általában famennyezetekkel fűdték, a melyek nem ritkán fémdiszítésekkel voltak burkolva. Néhol azonban, így például Szargon palotájában, a boltozatot is alkalmazták, a mely az alépítményekhez és falakhoz hasonlóan agyagtapaszzal megerősített égetett téglákból épült. Igaz, hogy az ó-khaldaeai időből nem maradtak fön boldozott mennyezetek és kupolák semmiféle nyomai sem. Ismerték a boltozás mesterségét — az *uri-i* sírboltban úgy állították elő a boltozatot, hogy a kövek rétegei fokozatosan előre nyúltak az alattok levők elé, mignem fölül a két fal összeért; boltozat maradt fenn egy

nippuri levezető csatornán is — de csak kisebb mértékben és alárendelt czélokra alkalmazták. Más volt a szerepe a későbbi assyroknál. A romokban bedőlt boltozatok határozott nyomai maradtak fenn. Úgy látszik, hogy a khorsabadi palotában hosszan elnyúló főtermeket is dongaboltozatokkal fődtek be és az újabb kutatások kiderítették, hogy ugyane palota némely négyzetes alaprajzú főterme fölött kupolák emelkedtek. A fennmaradt domborművű ábrázolásokból is kitünik, hogy az assyrok ismerték már a kupolával való fődés eljárását. De nemcsak a félkörivet, hanem a csúcsos ivet is alkalmazták boltozataikon, úgy hogy éppen nem valószínűtlen, hogy a csúcsos ív idoma az arabok közvetítése révén Mesopotamiából került Európába, a hol kizszorítván a román építkezési mód félkörívét, a gótikus építkezés legjellemzőbb vonásainak egyikévé lett. Úgy látszik, hogy a magánépítkezésben a félgömb és tojásalakú kupola uralkodott, bár az idevágó épületek közül misem maradt fönn, a mi erről tiszta képet adhatna. Egyiptomban is a magánépületek sínylették meg leginkább az idő vasfogát és Mesopotamiában is annyira elpusztultak, hogy az építési tevékenységnek ez iránya ma már csak alig ismerhető fel. Mindaz, a mit róla tudunk, kizárólag a domborművű ábrázolások adatain alapul.

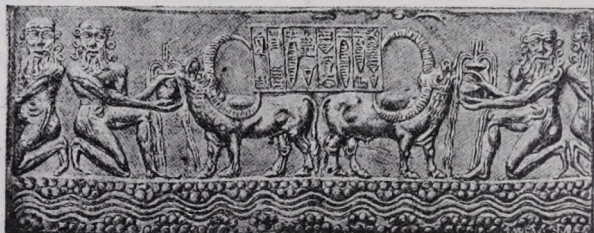
Így tehát a babyloniaiak és assyrok építészetről vázolható kép még semmiesetre sem tökéletes. Az eddig napfényre került feliratos anyagból tudjuk, hogy sokat építettek és számos, köztük igen nagy, hatalmas várművekkel körülvett városokat, palotákat és templomokat emeltek, de ezeket csak általános vonásokban írhatjuk le. Egy dolog azonban biztos: t. i., hogy a nagy babylon-assyrr építmények jellege

a legrégibb időktől a nép elpusztulásáig nagyjában egy és ugyanaz maradt. Az építész munkája függ a rendelkezésre álló anyagtól, ez pedig Babyloniában mindig ugyanaz maradt, t. i. agyagból készült téglák, a melyeket a napon vagy a kályhában szárítottak. Assyria ugyan bőven rendelkezett kőanyaggal és így nem is vált volna nehezükre szebb, tetszetősebb és tartósabb építményeknek a felépítése, de szolgálai módra évszázadokon át ragaszkodtak a babyloniaiak régi mintáihoz, hogy ne csak a nyelvet és a szokásokat, hanem a templom- és palotaépítészetben nyilvánuló architektúrát illetőleg is egyezzenek azokkal. Ez az oka annak, hogy ugyanaz a nép, a mely történetének különböző korszakaiban az irodalom, tudomány, államalkotmány és általános műveltség terén állandó ingadozásoknak volt kitéve, épp építészeti tekintetben nem mutathat fel lényegesebb haladást és a legrégibb időtől a nép elpusztulásáig nagyjában ugyanaz maradt.

A babyloniai-assyriai művészet fejlődésének történetét egyebek között az a sajátosság is jellemzi, hogy, bár az Euphrates alsó folyásának melléke és a Tigris medenczéje agyagban rendkívül gazdag, terméskőben pedig nagyon szegény, az ó-khaldaeai szobrászat fenmaradt alkotásai közül agyagból készült művet csak igen keveset ismerünk. A leletek legnagyobb része olyan anyagokból készült, a melyek Khaldaeában vagy egyáltalán nem, vagy csak annak legtávolabbi határain fordulnak elő. Ilyenek: a diorit, bazalt, mészkő, hegyi kristály, lapiszlazzuli, haematit, jaspis és még értékesebb féldrágakövek, továbbá a réz és bronz. Az Ó-Khaldaeából való terracották aránylag ritkán fordulnak elő és égetett agyagból készült

Suh

nagyobb műveket egyáltalán nem ismerünk. Ezzel szemben az európai gyűjteményekben már régibb idő óta találhatók különféle kőnemekből készített minták, a melyek apró agyagdomborművek előállítására szolgáltak és az ó-khaldaei, vagyis sumir cultura legrégibb idejéből származnak. Véssett ábrázolásokkal ellátott pecsétlő hengerek ezek, tengelyök irányában átfúrva és olyképen fölszerelve, hogy, ha puha agyagon végighengergették őket, azon a henger palástjába véssett ábrázolás, rendesen a híres *Gilgamis*-legendának egy jelenete, domború lenyomata maradt vissza. Az e nembeli emlékek közül a legbecsesebbek közé tartozik I. Szárgon, Akkad királyának (IV. évezred Kr. e.) pecsétlő hengere a párisi de Clercq gyűjteményében.

I. Szárgon pecsétlő hengere. Páris.

A porphyrból készült henger teljesen szimmetrikus módon kétszer mutat ugyanegy ábrázolást. A hős Gilgamesh mezitelen alakja féltérdre ereszkedve mindkét kezével phiolaszerű edényt tart, a melyből víz patakzik elő. Ez edényt egy mind négy lábán álló bivaly felé nyújtja — ez a mennyei bika képe — a mely fölemelt fejjel iszik belőle. A teljesen szimmetrikus módon ismétlődő két jelenet között a követ-

kező felirat olvasható: „Szargon-nak, a város királyának, Agade királyának, szolgája Ibni-Sarru“. Az ábrázolás alsó szélén szabályos hullámvonalakkal ábrázolt folyóvizet látunk, a melyet mindkét oldalon falszerűleg emelt part szeg be. A pecsétlő kivitele rendkívül finom és gondos; technikai biztonsága hosszú gyakorlatra vall. A hős aránytalanul nagy feje, a melyet hosszú, fürtös haj és szakáll övez, valamint törzse is, szembe

Pecsétlő henger. London.

fordul a nézővel, míg a lábszárak oldalnézetben vannak feltüntetve. Karjai és lábszárjai ugyan kissé soványak, de törzse értelemmel és természetesen van megmintázva. A bivaly a természet éles megfigyeléséről tanuskodik; testének formái és mozdulata meglepően természetesek; különösen feltűnő az állat mozdulatának és fejtartásának elevenisége, továbbá szarvainak hű távlati rajza, a mennyiben az egyik szarv, a fej háromnegyedrészt oldalt való fordulatának megfelelően,

kissé aláhajlik. Mindenesetre olyan stylussal van dolgunk, a mely megérdemli csodálatunkat, ha tekintetbe vesszük keletkezésének ősrégi idejét.

E mű azonban, akármilyen fejlett, bizonyára csak nagy fáradsággal és tapasztalattal elérhető technikai készségről tesz tanuságot, messze mögötte áll a londoni hengernek. Ennek az ábrázolása is Gilgames legen-dájából van véve. Gilgames, egyik térdére ereszkedve, egyik karjával oroszlán nyakát, a másikkal törzsét átkarolva, azt fojtogatja. A hős feje teljesen hasonló a Szargon-féle hengeren ábrázolthoz, de melle jobban meg van mintázva, karjai és lábszárai természetihűbek, különösen a bokák erőteljesebb rajzával. Az oroszlán ábrázolása éppenséggel mesterinek mondható. Az egészből erő és elevenesség tükröződik vissza, a technika meglepően szép, a kidolgozás szerfölött gondos.

Ugyan ebből az időből (kb. 3000 Kr. e.) valók az ú. n. *keselyűs sírkőnek* Tellohban talált töredékei. Az egyik töredék nyilván csatamezőt ábrázol, a melyen férfiak az elesetteket összeszedik. Egy másik töredék az elesettek temetését mutatja be, a harmadikon keselyűk serege csőreikkel és karmaikkal a magasba ragadják a legyőzöttek fejeit és karjait. A fejlődés későbbi korszakából való az a tíz zöldes dioritszobor, a melyeket a tellohi *Pateszi*, jelesül *Gudía* és *Urbau* neveit viselik magukon.

Valamennyit fej nélkül találták, de a helyszínén folytatott ásatások folyamán egyes letört fejeket is találtak, a melyek egyike a szobrok valamelyikéhez tartozhatott. E szobrok csak két typust tüntetnek föl: az egyik ülő, a másik álló alakot ábrázol. Bár nagyságuk eltérő, a csalódásig hasonlóak. Mindkét typus

tartása merev és az egyiptomi szobrokra emlékeztet, de az egyes tagok helyzete amazoktól lényegesen eltér. Az egyiptomi szobrok karjai rendszeren függélyesen, a testhez simítva lógnak le, vagy bizonyos

Az ú. n. *Keselyüs sírkő* töredéke.

jelvényekkel ellátva mellükön keresztbe vannak téve, míg a tellohi alakok kezeiket mellükön egymásba teszik, úgy hogy mindenütt a jobb kéz kinyújtott ujjaival a bal kézben nyugszik.

Az ó-khaldaeai és egyiptomi szobrászat további

különbsége, hogy a khaldaeai ülő alakok kezei a részletekig természetűek, de nehézkesek és ügyetlenek, lábaik durvák, húsosak, míg az egyiptomi szobrok nyulánkak, sematikusak, egyáltalán nem természetesek, lábuk pedig előkelően keskeny. Az egyiptomi művész inkább a karcsú, finom, előkelő formákat keresi, a khaldaeaiak a test formáinak testességét, húsosságát kedvelik. A khaldaeai ember szemében az erőtől duzzadó, húsos, izmos, zömök alak volt a tökéletes ember.

Csudálatos, hogy Khaldaea földjén csak kevés bronzművet találtak, — nagyobbakat egyáltalán nem. Úgy látszik, hogy e néhány darabot is Phoenikiából, a bronzművesség hazájából, vitték be. A néhány darabon világosan olvasható ó-khaldaeai fölíratok éppen nem zárják ki azok idegen eredetét, minthogy az utólag bevésett fölíratoknak sem idő, sem hely tekintetében nem kell a bronztárgyak keletkezésével összeesniök. Hasonlót mondhatunk az elefántcsontfaragványok töredékeiről is. Az eddig Assyriában lelt darabok legnagyobb részéről joggal azt tartják, hogy Phoenikiából behozott árúk. Speciális khaldaeai elefántcsontművek az eddigi leletek között nincsenek, általában az elefántcsontfaragást nem tekinthetjük Mesopotamiában meghonosodott művészi eljárásnak. Fafaragványok, anyaguk mulandóságánál fogva, csak igen ritka esetekben maradtak fenn. Úgy látszik, hogy a gyöngyház vésése a kedvelt technikák közé tartozott.

A mesopotamiai művészet a szobrászat terén már a Kr. e. III. évezredben elérte fejlődésének tetőpontját. A Kr. e. II. évezreddel a khaldaeai culturával együtt a szobrászat is hanyatlásnak indult. A khaldaeai művészet mindjobban ellaposodott, míg a Kr. e. X.

században az assyriai művészet alkotásaiban új életre nem ébredt. Assyria művészete a renaissance korszakát jelenti Mesopotamiában, bár az assyr szobrászat sohasem érte el azt a magaslatot, a mely Gudia és Urbau idejének szobrászati műveihez fűződik. Ezek maradnak a legtökéletesebb szobrászati alkotások, a melyeket Ázsia a görög művészet föllendülése előtt képes volt létrehozni.

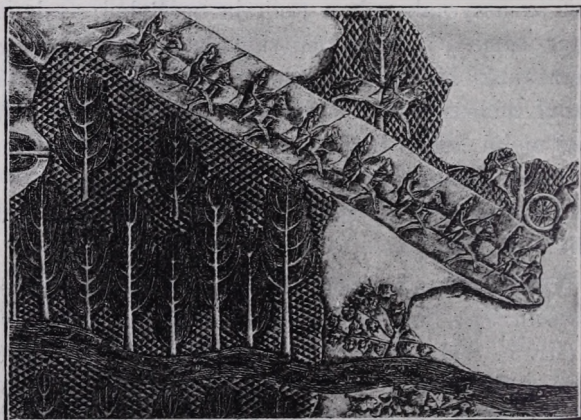
„Az ó-khaldaeai művészet úgy a babyloninak, mint az assyrnak volt a tanítója és Babel, valamint Assur sémitái buzgó tanítványoknak és tehetséges utánzóknak bizonyultak, de tanítványoknál és utánzóknál többre sohasem vitték; eredeti dolgot, olyat, a mi méltó helyet foglalhatna el az ó-khaldaeai mellett, soha sem teremtettek“.¹ A mit a művészet terén alkotni tudtak, azt mind az ó-khaldaeainak köszönhetik.

*

Assyria művészetének tulajdonképeni története csak *Assurnazirpal* uralkodásával kezdődik, a ki 24 éven át (Kr. e. 884—860) intézte Assyria sorsát és székhelyén, *Kalakhban* azt az óriási palotát építette, a mely *Nimrud* északnyugati palotája néven ismeretes. E palota termeinek domborművei, a melyek jelenleg nagyrészt a British Museumban vannak, az assyr művészet egész tartalmát és összes formáit kinyilatkoztatják. Mindannyian a régibb assyr domborművek stylusának jellemző vonásait mutatják be: a csekély kidomborodást, a mesteri technikát és azt a sajátságot, hogy az alakok általában oldalnézetben vannak ábrázolva. E domborműveken az assyr uralkodó élete olyan részletesen vonul el előttünk, hogy semmiben

¹ C. P. Tiele, *Babylon.-assyrl. Geschichte*, II. 588.

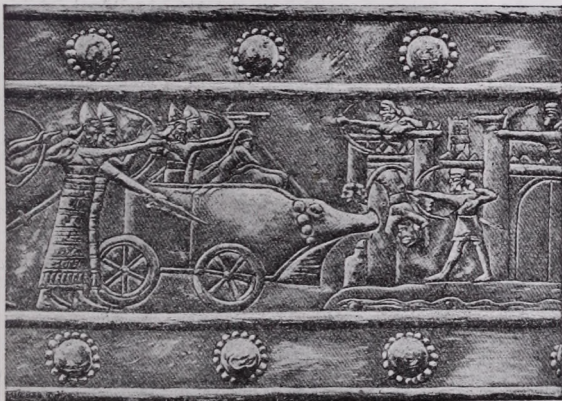
sem áll mögötte az egyiptomi emlékeknek és eleven-ség, valóságosság dolgában még fölülmulja azokat. Látjuk, mint ejti el a király könnyű, kétkerekű kocsi-ján állva az erdő vadjait. Más jelenetek a királyt hadi vállalkozásai közepette mutatják be. Hadserege élén indul ki hódító útjára, seregével együtt átkél a széles folyón. Az uralkodó hadiszekerével és ijjhordozójával együtt férfiaktól vontatott és evezőkkel ellátott

Assyr-lovasság hadmenete. (Br. Mus.)

bárkán foglal helyet, míg kantáruknál tartott lovai a bárka mögött úsznak, a harcosok pedig úszva, föl-fújt tömlők segítségével igyekeznek a partot elérni. Egy másik domborművön a király hadiszekerén harczol az ellenséges vár sánczai alatt, a melyet sok harcos vitézül védelmez. Ostromgépekkel és faltörő kosokkal közelednek a falak felé és a pusztítás műve sikerrel kecsegtet. Végre azt látjuk, hogy a király győzedelmesen, zenészektol fogadva, tér vissza

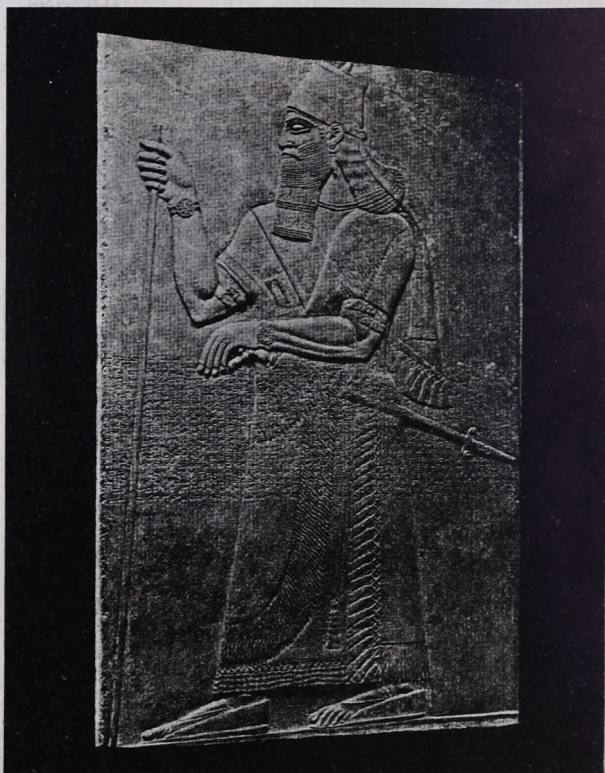
övéihez. Másutt a királyt udvaronczaí és testőrei közepette pillantjuk meg, a mint gazdag díszruhájában, ékszerekkel borítva és jogarával kezében ünnepélyesen lépked. — Világosan kitűnik a különbség az egyiptomi és a khaldaeaiaktól örökölt assyr művészet között. Az alakok itt is, mint az egyiptomi domborműveken, egész talpukkal a földre nehezednek, de

Erőd megrohanása. (Brit. Mus.)

míg az egyiptomi domborművek mindkét lábat oldalnézetben, belülről, tehát a nagy ujj oldaláról ábrázolták, addig az assyr művész mindkét lábat megközelítőleg helyes oldalnézetben adja vissza. A kezek tartását is jobban eltalálja, mint az egyiptomi művész. Az assyr művészet ellenben soha sem volt arra képes, hogy az emberi testet olyan eleven helyzetben és mozdulatokkal mutassa be, mint az egyiptomi. E tekintetben az assyrok hű követői maradtak ó-khaldaeai mestereiknek. A magas ívű, az orr töve fölött össze-

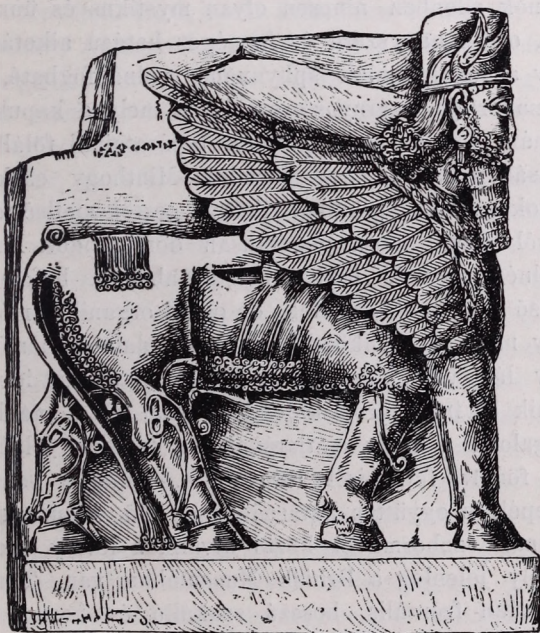
nőtt szemöldököket és a nagy, tágranyilt szemeket is a khaldaeai szobroktól örökölték. Az emberi alakokat — az egyiptomiaktól egészen eltérő módon —

Assurnazirpal, assyr király. Dombormű. London, Brit. Mus.

hosszú, nehéz, testhez álló és ennélfogva hajtás nélküli ruhák borítják, a melyek rojtokkal és bojtokkal vagy egyéb diszítményekkel gazdagon ékítvék. A cson-

tokat és izmokat helyes érzékkel, de többnyire némileg túlzott, éles módon domborítják ki. A hosszú haj és szakáll szabályos, merev fürtöcskék soraira oszlik. A húsos arc ovális alakja, a horgas orr arra a sémi típusra vall, a mely az egész assyr művészetben minden különös egyénítés nélkül ismétlődik.

Szárnyas bika. Louvre, Páris.

Az assyr domborműveken a mythologia phantastikus alakjai is helyet találtak. Az egyik domborművön például sasfejű és hatalmas szárnyakkal ellátott istenek imádják az úgynevezett „szent fát“. Egy másik, a nimrudi é.-nyugati palotából származó dombor-

művön szárnyas férfi alakjával találkozunk, a mint egy szárnyas és szarvas oroszlánt üldöz, a melynek tollas sörénye és óriási madárlábai vannak. Kitünő kivitelűek a vadállatok a vadászjelenetekben és a lovak a csataképeken. Itt az assyrok mind a test ábrázolása, mind a tagok megelevenítése tekintetében messze felülmulják az egyiptomiakat. Az assyr művészetnek ellenben nincsen olyan mystikus és ünnepélyes, olyan nagyszerű és fenséges hatású alkotása, a mely az egyiptomiak sphynxéhez volna fogható, bár az emberfejű, szárnyas oroszlán, a mely a kapuk őre gyanánt volt az assyr paloták bejáratainál fölállítva, hatásában némileg megközelíti. Minthogy ezek az alakok a falak sarkainál állottak, testök mellső része, előről nézve, egész plastikusan domborodott ki. Az oldalnézetre való tekintetből azonban a befelé eső mellső lábat megkettőzték, de olyan organikus módon, hogy mind a szemközti, mind az oldalnézetben csak négy láb volt látható. Ez állatok hatalmas idomai, izmaik és inaik erős kidomborodása, az a megkapó nyugalom, a mely a tiarával, az istenek jelvényével fődött férfifejről tükröződik, mind e vonások ünnepélyes együttes hatást idéznek elő. Assurnazirpal korának szoborművei közül kiválik a király szobra, a mely jelenleg a British Museumban van. Tartása szigorúan frontális, hosszú szakállú és hosszú hajfürtökkel borított feje fődetlen, nehéz ruháján rojtos végű hajtások vonulnak végig. Nem találjuk meg benne azt a valószerű vonást, a mely a mesopotamiai művészetet különben annyira jellemzi.

Az assyr művészet szóban forgó korszakát bizonyos tekintetben azok az elefántcsontból faragott, egyiptomi típusokra emlékeztető fejek is jellemzik,

a melyeket szintén a nimrudi északnyugati palotában találtak. Nyilván faajtókba vagy faburkolatokba voltak beeresztve és határozottan mutatják azt az összekötetést, a mely az egyiptomi és assyr művészet között már akkoriban fennállott. Ez egyiptomi befolyásnak tulajdoníthatók azok az obeliskszerű emlékkövek is, a melyek Assurnazirpal ideje óta akkora kedveltségnek örvendtek. Ezek közül különösen kiválik II. Szalmanaszar, Assurnazirpal fiának ú. n. fekete obeliskje, a melynek mind a négy oldalát öt sorban egymás fölött adóízető királyok, elefántjaik és tevéik ábrázolásai borítják.

A Kr. e. VII. században, a Szargonidák alatt az assyr művészet újra föllendült. A stylusban figyelemreméltó változások érvényesülnek és első ízben tüntetik föl a valódi, belső fejlődés képét. Jelentőségre nézve a khorsabadi és kujundsiki szobrászati művek foglalják el az első helyet. Szargon khorsabadi palotájában 26 pár alabastromból faragott emberfejű szárnyas bikát találtak, a melyek mindegyike remekmű a maga nemében. Ezekhez járulnak az alabastrom domborművek, a melyek az uralkodó élete folyását ábrázolják, — éppen úgy, mint az Assurnazirpal életéből vett jelenetek a nimrudi északnyugati palotában. A khorsabadi domborművek a legnagyobb gondnal és szinte fáradhatlan részletességgel mutatják be a király vadászatait, hadjáratait, palotaépítkezéseit, egész magánéletét. Mindenütt föltűnik a szabadabb stylusra való törekvés. Világosan látjuk, mint törekszenek a khorsabadi művészek arra, hogy a szigorú kötöttséget szabadabb formákkal helyettesítsék. A domborművek erősebben kimagaslanak és az a széles ékiratos sáv, a mely a nimrudi domborműveken az alakok testei

közepén végigvonult, itt elmarad. Míg a szemeket régebben a szem csillagának plastikus kifejezése nélkül ábrázolták, ezentúl szabálylá vált, hogy azt kiemeljék. Most már megkülönböztetik a fákat nemük szerint, sőt az ábrázolásokban a tenger és folyóvíz különbségét is ki akarják fejezni. Élesen dolgozzák ki a kar izmait és a bőr ránczait, a viselet minden részletét pedig merev pontossággal faragják ki. Különösen jól figyelik meg az állatokat, erős érzékkel fogják föl azok mozdulatait és sokszor erőszakos kifejezését. A művészi alkotásokban nyilvánuló új, szabad törekvés a leghatározottabban a mai Kujundsik helyén fölfedezett művekben nyilvánul, a melyek jelenleg a berlini Múzeum és a British Museum legnagyobb kincsei közé tartoznak. A berlini domborművek egyikén Szanheribet pillantjuk meg, lovával és szolgáljaival együtt. Az ábrázolás frissesége, a természet megfigyelése bámulatra méltó. Az emberi alakok mozdulatai szabaddabbak, arányaik az assyrok régibb műveihez képest jóval karcsúbbak. A király nehéz palástjában jelenik meg, haja és szakálla hosszú, fején turbánhoz hasonló sapkát visel, de tartása egészen fesztelen és alig árul el valamit abból a régi tipikus és conventionális elfogultságból, a mely a korábbi assyr műveket annyira jellemzi. Még elevenebb a király kíséretében levő szolgálknak, az ijjhordozónak, a dárdavívőnek s lovásznak a mozdulata.

De nemcsak itt, hanem az assyr művészet minden egyéb ágában is föltűnő az új eszmék, új motívumok érvényesülése és ennél fogva Szanherib kora (Kr. e. 705—681) az assyr művészet egész történetére nézve igen nagy fontosságú. Assurbanipal, Szanherib unokájának uralkodása alatt (Kr. e. 668—626) következett

be a legnagyobb virágzás korszaka, a mely azonban egyúttal utolsó is volt. Ez a virágzás főleg nagyszerűen nyilvánul az állatok ábrázolásaiban. Azok a domborművű vadászjelenetek, a melyek ebből a korból Kujundsik romjai között fönmaradtak, a természet megfigyelésének olyan mélységéről tanuskodnak, hogy azt az adott körülmények között fölülmulni már nem

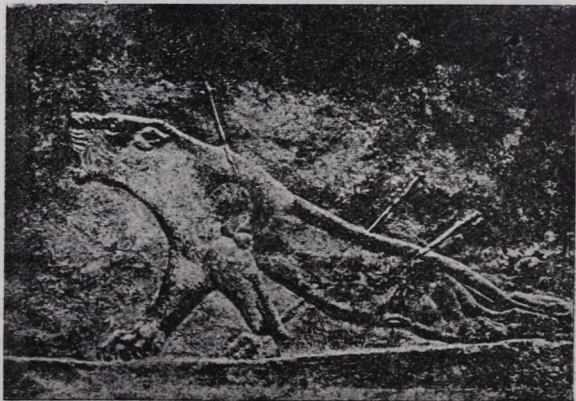

Pásztor kutyával. (Brit. Mus.)

lehetett. E mellett a technikai kivitel is rendkívül tökéletes. Az Assurbanipal csatáit ábrázoló jelenetek a távlat fogyatékos ismerete következtében ugyan éppen olyan zavarosak és zsúfoltak, mint a régibb korszakok domborművei, de a részletek izlésesebbek és elevenebbek, az egyes mozzanatok jellemzése pedig sokkal egyénibb mint azelőtt. A legbecsesebbek azonban a vadászjelenetek, a melyek közül viszont az

oroszlánvadászatok tűnnek ki. Az egyik domborművön az oroszlán villámsebesen vetette reá magát a királyi vadász paripájára és karmaival nyakába kapaszkodott, de a király ugyanabban a pillanatban halálos döféssel sújtja le. Egy másik oroszlán haldokolva hátán fetreng és hatalmas mancsait lebecsátja, míg egy nőstény oroszlán, a melynek testét nyilak fúrják át, halál-tusában nyújtózkodik és erejét még utoljára összeszedve fájdalmas bömböléssel igyekszik talpraállni. Másutt a sebesült oroszlán erejének végső megfeszítésével vonszolja magát tova, de már is hatalmas vér-özön patakzik ki tágranyilt torkából.

Ilyen volt az assyr művészet állapota még a Kr. e. 626. évben is, de már két évtized mulva (Kr. e. 606-ban) egész Assyria le volt igázva és a négy szék-város, Ninive, Dur-Sarukin, Kalah és Assur, a melyek évszázadokon át rendkívül fejlett kulturának voltak a középpontjai, a föld színével vált egyenlővé. Babylonia

Nyilaktól átfúrt nőstényoroszlán. (Brit. Mus.)

vette át az assyrok örökét; Nabopolassar volt az a hatalmas uralkodó, a ki ezt véghezvitte. Fő törekvése oda irányul, hogy az Euphrates mellékének régi birodalmát új életre keltse és az ország rombadőlt templomait újjáépítse. Munkásságát sikeresen folytatta utódja, Nebukadnéczár, a ki 604-ben lépett trónra. Alatta új életre ébredt az új-babyloniai művészet, a melynek teremtmő, megelevenítő ereje mindenütt érvényesült. Az ásatások e téren mind mai napig nem mutathatnak föl nagy eredményeket. Csak legújabban bukkantak reá a németek annak a nagy templomnak a romjaira, a melyet Nebukadnéczár állíttatott helyre és a melyet a francziák és angolok hiába kerestek volt.

Nagy eredményeket mutathat föl Babylonia a téglafestés terén. A babyloniaiak nagyon ügyesen festették be és vonták be üveg mázzal a téglákat, a melyeket az építészetben díszítő czélokra alkalmaztak. A művészetnek ez az ága Assyriában ismeretlen fokot

Halálra sebzett oroszlán. (Brit. Mus.)

ért el. — Mesopotamia a legrégibb kulturterületek közé tartozik és művészete, bár főleg az építészet szolgáltatában állott és e függő viszonyban sohasem juthatott el teljes szabadságig és önállóságig, mégis nagyszerű műveket hozott létre és későbbi korok fejlődésére is befolyást gyakorolt.

De nemcsak az építészetben és festészetben nyilvánult a babyloniaiak és assyrok művészete, hanem a zenét is buzgón művelték. Vallásos ünnepélyeket ábrázoló domborműveken nem ritkán zenészeket látunk, a kik különböző zeneszereken solo-ban vagy karban játszanak gyakran énekkel is kísérve. Láthatunk húros-fuvoláshangszereket, hárfát, dobot és czimbalmot. A Kr. e. IV. évszázadban milesusi *Timotheos* dicsekszik, hogy meghonosította a tizenegy húrral bíró hárfát és ime, egy ősrégi babyloni dombormű oly húros hangszert ábrázol, a melynek *tizenegy* húrja van. Számuk — mint azt már más oldalról is említették¹ — a világosan ábrázolt kiálló húrvégeken pontosan ellenőrizhető.

Az *iparművészet* terén is igen sok hasznosat és üdvöset alkottak. Különösen a glyptikában fejthették ki művészeti tehetségüket. Kevésbé tűntek ki a *keramika* terén, bár a művészet emez ágában is jóval fölülmulták az egyiptomiakat. Kezdetben az agyagvázakat és edényeket kézzel formálták, a minek következtében ezek a legrégibb korszakban igen kezdetlegesek voltak és minden művészeti jelleget nélkülöztek. Később a korongnak az alkalmazásával az edények formája tetszetősebbé vált és a készítményeket zomán-

¹ C. F. Lehmann, *Babyloniens Kulturmission einst und jetzt*. Leipzig 1905, p. 11.

czozták, majd később festékekkel diszítették is. Igen jellegzetesek a hullák számára készült agyagedények, a milyenek az ős babyloni időből származó nippuri sarkofagok, a Varkán talált mázolt agyagkoporsók stb. A számtalan *terrakottá*-ból való *fogadalmi figura* igen különböző értékű; az igen kezdetleges munkára vallók mellett élethű szobrocskák foglalnak helyet, de mind megannyi a művészeti fejlődés igen alacsony fokán állanak. Az ábrázolás igen kedvelt motivuma Istar-Nana, a szerelem és a termékenység istennője volt, a kit mezítelenül, de ékszerrel gazdagon diszítve, hosszú hajfürtökkel, dagadó mellel és igen erősen kifejtett nemi részekkel ábrázolták. Sok esetben kezével mellét fogja, hogy tejét kifecskendesse, más esetben meg gyermeket szoptat és élénken emlékeztet a Horus-gyermekeket szoptató egyiptomi Isis istennőhöz. Az *üveggészítésében* is meglehetősen jártasságra tettek szert és mesterségesen értettek a fém megmunkálásához. Számtalan, vörösréz-ből vagy bronzból készült fogadalmi tárgyat ismerünk, a melyeknek legkezdetlegesebbjei csapforma testtel bírnak, tökéletesebbjei pedig lent rendelkeznek csappal, hogy a szentelő feltűzhesse. Még a királyok is kedveskedtek ily kicsiny ajándékokkal az isteneknek. Kudurmabug király (kb. Kr. e. 1600) kis, kosarat vivő, asszonyt szentelt és nem nagyobbaknak szabad képzelnünk a Gudia szentelte és említette ezüst-, réz- és bronzfigurákat sem.

Még a vasat is már igen korán ismerték és mindenestre jobban használták azt, mint az egyiptomiak. Disztárgyak készítésére aranyat, ezüstöt, bronzot, drágaköveket, kagylókat és elefántcsontot alkalmaztak; ékszerek, mint karpereczek, fülönfüggők, nyaklánczok stb., rendszerint nemes fémből, gyakran gyön-

gyökkel is kirakva, készültek. Pipereczikket, mint fésűket, tűket és ehhez hasonlókat a legnagyobb gondossággal művészies stylusban készítettek és a butorzat terén is nagy pompát fejtettek ki. Az előrehaladott kultúra egyik jellemzője gyanánt említhetjük, hogy a használatban levő háziszerszámok között nemcsak a kanál, hanem a villa is szerepel, „fényűzés, a mely Észak-Európában csak a középkor vége felé jött divatba“.

Különösen jártasok voltak a babyloniaiak és assyrok a himzésben. „Valami gazdagabb és izlésesebb az assyr fejedelmek és nagyok ruházatánál alig képzelhető és e mellett szó sem lehet barbár díszről és cziczomáról. Csak fölötte művelt és a jó érzékben aristokratikus nép tud művészies értelmet oly annyira egybekapcsolni technikai jártassággal és a mindennapi, sőt általános házi használatban levő tárgyakat oly sok izléssel megnemesíteni“.¹

Irodalom: Austin *Layard*, Niniveh et its remains. London, 1848. — Discoveries among the ruins of Niniveh and Babylon. London, 1853. — E. *Ledrain*, Les antiquités chaldéennes du Louvre. Paris, 1882. — *Perrot* et *Chipiez*, Histoire de l'Art dans l'Antiquité. II. Paris, 1884. — Victor *Place*, Ninive et l'Assyrie (1 vol. texte et 2 vls. planches). Paris, 1866—69. — Franz *Reber*, Über altchaldäische Kunst (Zeitschr. f. Assyriologie. I., II.). 1886, 1887. — E. de *Sarzec*, Découvertes en Chaldée, publ. par Léon *Henzey*. Paris, 1884. — G. *Smith*, Assyrian Discoveries, an account of explorations in 1873—74. London, 1875.

¹ Tiele, Babyl.-assy. Geschichte II. 602.

VIII.

CHRONOLOGIA ÉS TÖRTÉNET.

A babyloniaiak és assyrok föld- és néprajzi viszonyait, állami berendezésüket, családi életüket, vallásukat, nyelvüket, írásukat és irodalmukat, valamint a tudomány és művészet terén kifejtett tevékenységüket tárgyalván, nem marad egyéb hátra, mint az ország történetének rövid vonásokban való vázolása. Ez feladatunk utolsó, de egyúttal legnehezebb része is. Nehéz azért, mert a történetírás legfontosabb segédeszköze: a *chronologia*, a mely tanítja, hogy az egyes események mily időrendben következtek egymásra és ennek megfelelőleg, hogy miképen sorozandók egymásmellé, több tekintetben még nagyon is hézagos. A Ptolemaeus-féle uralkodólajstrom épp oly kevésbé nyújt nekünk bepillantást az ó-babyloniai királyok chronológiájába, mint az assyr eponymok névsora. Ez utóbbi csak a Kr. e. IX. évszázaddal veszi kezdetét, a ptolemaeusi kánon pedig csak a Nabonassar-féle időszámítással (Kr. e. 747) kezdődik. — Az emlékeken ugyan régibb korszakba is visszanyúló feljegyzésekre akadunk, de sajna, e hiteles adatok nagy része közvetlen ellentétben áll úgy egymással, mint az eddig-

elé más úton megállapított történeti eredményekkel is. Mindenekelőtt a híres „*babyloni királyok lajstromá*“-ról mint a babylon-assyr chronologia egyik főforrásáról kell megemlékeznünk. — Az illető, újbabyloni írású táblát, a mely a British Museum agyagtábla-gyűjteményéhez tartozik és a R. M. III. 5 jelzést viseli, először Th. G. *Pinches* tette közzé és behatóan magyarázta a tartalmát.¹ A tábla mindkét oldalán két-két, összesen tehát négy írásoszloppal bir, a melyekben Babylonia királyait dynastiák szerint csoportosítva, az egyes uralkodók uralkodási éveivel együtt feljegyezve találjuk. Azonkívül minden egyes dynastia végén egyenközü vonalak között e dynastia királyainak a száma, azok uralkodási össztartamával van felemlítve. E tábla, sajna, több helyen hézagos, a mi tág teret nyújt az értelmezőknek a legkülönbözőbb kombinálásokra és így már eleve is kizárja egy az esztendőre pontos chronológiának e lajstrom alapján való fölépítését. A királylajstromon kívül különösen két fontos adat vonja magára a figyelmünket: 1. a *Bavian*-i sziklafelirat kelte, a mely arról tudósít, hogy 418 évvel Babylonnak Szanherib által történt elfoglalása előtt I. Tiglatpilezar, assyr király uralkodása idején, Marduknâdinak, a babyloniaiak királya *Ramman* és *Sala* istenek képeit Assyriából Babyloniába hurczoltatta; 2. *Nabonid* tudósítása, a mely arról ad hírt, hogy a királynak sikerült megtalálnia a *Naram-Szin*-től, egyik 3200 évvel előtte uralkodó elődjétől származó alapkövet, a melyet eddig egyetlen egy uralkodó király sem pillanthatott meg.

¹ Proceedings of the Society of Biblical Archaeology VI. 1884 p. 193 ff.

E tudósításokhoz még egy adat járul, a mely ugyancsak Nabonid-tól származik és a mely szerint Hammurabi 700 évvel élt Burnaburias előtt. A felirat így hangzik: „Hammurabi-nak, egy régi királynak a kezevonását láttam, a ki 700 évvel Burnaburias előtt Samas tiszteletére a régi alapokon építette Íbarra templomát és a lépcsőzetes tornyot“.

Nabonid azonkívül még arról is ad hírt, hogy kereste, megtalálta és elolvasta *I-ul-bar* templom alapító okmányát, a mely templomon 800 év óta Šagaraktiburiaš, a babyloniaiak királya, Kudur-Bil fia óta nem építettek semmit.

Ugyancsak fontos a chronologia felépítése céljából *Szanherib*-nak *Tuklat-Ninib*-re vonatkozó tudósítása is, a melyben Szanherib azzal dicsekszik, hogy akkor, a mikor Babylon elfoglalta, Tuklat-Ninib-nek egy 600 évvel előtte uralkodó elődjének a pecsétjét is magával vitte és visszahozta Assyriába. És nem kevésbé fontos Assurbanipal feljegyzése, a mely szerint ez a király Nanaia képét, a melyet 1635 évvel előtte I. Kudur-nanhundi az elamiták királya, Erekh-ből elhurczolt és Susa-ba hozott, ismét Erekh-be visszahozta.

Ezek és még más synchronismák is megkönnyítik ugyan az egyes korszakok felépítését, de nagy egy-
sleges chronologiai rendszer felállítására elégtelenek és itt-ott még ellentétekre is vezetnek. Ezek kiküszö-
bölésén már számtalanszor fáradoztak, de nem mindig a kellő sikerrel. Különösen a Lehmann-féle kísérlet, a ki a problémát akként véli megoldhatni, hogy a Bavian-i felirat 418 évét 318 évre javítja és a Nabonid tudósításában feljegyzett 3200 évvel 2200-nak veszi, nem vehető komolyan; fölötte kényelmes módszer lehet ugyan a feliratban feljegyzett $\sqrt[3]{4} = 4$ helyett

a $\nabla = 3$ számot olvasni, másutt meg $\text{III} = 3$ helyébe a $\text{II} = 2$ jegyet tenni, hogy ily módon kikerüljék az összes nehézségeket és a problémát egyszerűen mellőzzék, de nem szabad azt hinnünk és állítanunk, hogy a problémát ezzel meg is oldottuk. Hogy az egyes királyok néhány feljegyzett adata nem áll összhangzásban egymással, azon nem is szabad csodálkoznunk. — Eltekintve attól, hogy a nevezett királyfeliratokban előforduló adatok nagy része kerek-számokból áll, nagy mértékben valószínűtlen is, hogy Nibonid feljegyzése helyes lehessen, a mikor oly ősrégi időre vonatkozik, a milyen I. Szargoné és fia Naramsziné. Ha eltekintünk is attól, hogy a Naramszin, I. Szargon fia és Ur legrégibb királyai között lefolyt időközből, a melyet legjobb esetben a Kr. e. XXIX. évszázadba helyezhetünk, minden történeti adatot nélkülözünk, úgy hogy ha Nabonid feljegyzésének hitelt nyujtva, I. Szargon uralkodását a Kr. e. 3750 körül helyezzük, egy IX—X. évszázadból álló időszakot kapunk, a melyből a legcsekélyebb történeti adatokkal sem rendelkezünk. *Még egy másik fontos ok is szól a mellett, hogy Nabonid feljegyzését a lehető legnagyobb óvatossággal fogadjuk.* Mint Hilprecht „Old Babylonian Inscriptions chiefly from Nippur, II“ cz. művében kimutatja, Nipurban közvetlenül azon épületrétegre, a melyet a téglafeliratok I. Szargontól és Naramszintól származónak tüntetnek fel, Ur legrégibb királyainak, *Ur-Gur-nak és Dungi-nak* építési maradványai következnek. Teljes joggal feltehető tehát az a kérdés: „lehetséges-e, hogy a Naramszin és Ur-Gur között lefolyt, Nabonid szerint 900 esztendő, korszakból egyetlenegy uralkodó neve sem maradt volna reánk?“

Ily megfontolások után — legalább jelenleg — aligha gondolhatunk egy *rendszeres chronológiára* és jól tesszük, ha a fentnevezett synchronistikus tábla tartalmát a babyloni királyok lajstromának eddigelé talált töredékeivel együtt egyszerűen tudomásul vesszük a nélkül, hogy tudományos értelmezésekre merészkednénk avagy valamely chronologiai rendszer felépítésére törekednénk.

*

Meglehetős szilárd alapokon nyugszik ellenben a babyloni chronologia *technikai* része, azaz az *időbeosztás* és a babyloniaiak és assyrok *naptára*. Ez a legrégebb idő óta *lunisolar éven* alapul, a mennyiben az egyes hónapok tartamát a hold keringése határozta meg és a nap járását is figyelembe vették, úgy hogy az év időről-időre — természetesen meghatározott szabályok szerint — 12 hónap helyett 13-at számlált. A babyloniaiak már igen korán ismerkedtek azzal a ténnyel, hogy 19 napév 235 synodikus hónappal egyenlő, mert $19 \text{ napév} = 19 \times 365.25 = 6939.75$ nap, 235 synodikus hónap pedig $= 235 \times 29.53095 =^1 6939.773.25$ nap. Minthogy 19 tiszta holdév $19 \times 12 = 228$ holdhónapot számlált, 19 év folyamán e 228 hónaphoz még 7 hónapot fűztek és ezeket akképen osztották szét, hogy egy 19 éves cyklus folyamán minden III., VI., VIII., XI., XIV., XVI. és XIX. év

¹ Az asztronómiai tudomány mai állása szerint a synodikus hónap tartama 29.53059 nap. A babyloni és a mostani érték között levő különbség tehát oly csekély, hogy az 19 év múlva 0.0154 napot, azaz 0.3696 órát = 22 percet tesz ki és így naptárilag még csak figyelembe sem vehető.

13 hónapból álló szökőév volt. — E 19 éves cyklus egyes éveinek tartama a következő volt:

A XIX éves cyklus folyó évei	Az illető babyloni év	
	neme	tartama
I	közönséges év	355 nap
II	" " " " " " " " " " " "	354 "
III	szökőév	384 "
IV	közönséges év	354 "
V	" " " " " " " " " " " "	355 "
VI	szökőév	384 "
VII	közönséges év	354 "
VIII	szökőév	384 "
IX	közönséges év	354 "
X	" " " " " " " " " " " "	355 "
XI	szökőév	383 "
XII	közönséges év	355 "
XIII	" " " " " " " " " " " "	354 "
XIV	szökőév	384 "
XV	közönséges év	354 "
XVI	szökőév	384 "
XVII	közönséges év	355 "
XVIII	" " " " " " " " " " " "	354 "
XIX	szökőév	384 "

A babyloni XIX. éves cyklus egyes évei és a Július-féle időszámítás Kr. e. évei között levő összefüggés a következőképen fejezhető ki:

A cyklus	I. éve kezdődik a kr. e.	$(n \times 19 + 6)$	fév Niszan
" "	II. " " " " "	$(n \times 19 + 5)$	1-jével
" "	III. " " " " "	$(n \times 19 + 4)$	" "
" "	IV. " " " " "	$(n \times 19 + 3)$	" "
" "	V. " " " " "	$(n \times 19 + 2)$	" "
" "	VI. " " " " "	$(n \times 19 + 1)$	" "
" "	VII. " " " " "	$(n \times 19 + 0)$	" "
" "	VIII. " " " " "	$(n \times 19 + 18)$	" "

A cyklus	IX. éve kezdődik a kr. e.	$(n \times 19 + 17)$	(év Niszan
" "	X. " "	$(n \times 19 + 16)$	1-jével
" "	XI. " "	$(n \times 19 + 15)$	" "
" "	XII. " "	$(n \times 19 + 14)$	" "
" "	XIII. " "	$(n \times 19 + 13)$	" "
" "	XIV. " "	$(n \times 19 + 12)$	" "
" "	XV. " "	$(n \times 19 + 11)$	" "
" "	XVI. " "	$(n \times 19 + 10)$	" "
" "	XVII. " "	$(n \times 19 + 9)$	" "
" "	XVIII. " "	$(n \times 19 + 8)$	" "
" "	XIX. " "	$(n \times 19 + 7)$	" "

Ha tehát a babyloni szökőcyklusnak egy Kr. e. évnek megfelelő évét óhajtjuk megtudni, az illető évszámot el kell osztanunk 19-czel és az ezen osztásnál kapott maradékot figyelembe vesszük. Ha az 6, akkor az adott Kr. e. év megfelel a babyloni cyklus I. évének; ha a maradék 5, akkor a cyklus II. évét kapjuk; ha a maradék 4, az illető év a cyklus III. éve s. i. t. Így pl. Kr. e. 432. év, a melyben *Meton* a róla elnevezett görög időszámítást léptette életbe, a babyloni cyklus XII. éve volt, mert $432 : 19 = 22 + (14)$, azaz $432 = 19 \times 22 + 14$ és a maradékszám 14 a fentebbi tábla szerint megfelel a babyloni cyklus XII. évének.

A babyloniaiak polgári napja — mint később a görögöknél és még ma is a zsidóknál és a khinaiaknál, a kik időszámításainak alapjául a hold keringése szolgált — az éj beálltával kezdődött. Az újévnap a tavaszi éj és napegyenlőség idején történt. Az egyes hónapok a következő neveket viselték:

1. Niszannu	4. Dûzu	7. Tisrîtu	10. Tebitu
2. Airu	5. Abu	8. Arah-samna	11. Sabâtu
3. Szimannu	6. Ulûlu	9. Kiszlimu	12. Adarû

(szökőévben: 13 II. Adarû.)

A két folyam országának történetét 4 korszakra osztják be: Az 1. korszak vagyis az *ó-babyloniai korszak* magában foglalja Ó-Babylonia történetét az ősidőtől Assyria hegemoniájáig, vagyis kb. a Kr. e. XVI. évszázadig; 2. az *első assyr korszak* a III. Tiglatpilezar-ig, tehát a Kr. e. 745-ig tartó időszakot foglalja magában; 3. a *második assyr korszak* Babel teljes meghódításával és ezzel kapcsolatban Assyria legfőbb erő kifejtésével kezdődik III. Tiglatpilezar alatt Kr. e. 745-ben és Ninive bukásáig tart; 4. az *új-babyloni birodalom* korszaka, a mely Babel bukásával végződik.

I. korszak.

A legrégebb időben az ország számos apró államra oszlott, a melyek mindegyikének a fővárosa a politikai és vallási hatalom középpontját képezte. — Ez időben különösen Észak-Babylonia és Dél-Babylonia között kell éles különbséget tennünk. Már a legrégebb időben, a melyből feliratokkal rendelkezünk, Észak-Babyloniában sémi városkirályokat találunk. Dél-Babylonia különböző helyiségeiben pedig sumír fejedelmeket.

Észak-Babylonia első hatalmas fejedelme I. Szárgon, Agade, azaz Akkad város királya. — Születését és gyermekkorát a babyloniaiak legendaszerűen kiékesítették. Egyébként hatalmas királynak és nagy hódítóknak tűnik fel előttünk. Egy, a Rawlinson-féle feliratok IV. kötetében közzétett omina-tábla (IV. R. 34, col. II) elbeszéli, hogy I. Szárgon átvonult nehezen megközelíthető országokon, jogarának alávetette egész Babyloniát, háborút viselt *Elam*-mal és a „*Nyugati ország*“-gal, utazott a „*lenyugvó nap tengerén*“ (azaz a Földközi tengeren) és hatalma alá vetette a parti tartományo-

kat. Dicsérik mint városalapítót is. Szipparral, a régi nap-várossal szemben Agade-t alapította és ezt székvárosává tette. — Neki tulajdonítják a nagy 72 táblás astrologiai főmunkát is, a melyből számos töredék maradt reánk.

Fia Naram-Szin folytatta az apjától megkezdett munkát. Harczban állott Ris-Ramman-nal, Apirak királyával, valamint Maganna fejedelmével is és országait bekebelezte a saját birodalmába. Folytatta ezenkívül Agade-ben Í-ul-bartemplomának apjától megkezdett építését.

Dél-Babyloniában Sirburla városát tartják a kultúra legősibb székhelyének. Itt emelkedik ki Gudía, Sirburla papi királyainak egyik legutolsója. Győzedelmes hadjáratot vezetett a szomszéd ország, az *elamiták* ellen és Babylonia északi részét is hatalmi befolyása alá juttatta. Számos emléke maradt reánk. Hanna istennő tiszteletére alapította *Hanna* városát, a későbbi Ninivét, mint a sumír kultúra egyik legszélsőbb elő-örét.

Az észak-babyloniai hegemoniát teljesen megtörte Ur-Gurra (vagy Ur-Ba'u), Ur város fejedelme. Legyőzte Agade királyát és ezzel megvetette alapját egy oly uralomnak, a mely kiterjeszkedett egész Sumír-ra és Akkad-ra, egy szóval Össz-Babyloniára. Éppen azért Kingi és Burra, azaz Sumír és Akkad, királyának is nevezte magát. Az ország minden nagyobb műveltségi központjában, így Erekh-ben, Larsza-ban és Nippurban templomokat emelt. Általában hatalmas és boldog fejedelem volt, a mit fiáról, Dungi-ról is állíthatunk, a ki különösen Sirburla-ban és Girsá-ban fejtett ki nagyobb tevékenységet.

E sumír fejedelmi nemzetséget sémi királyok követ-

ték, a kik Nippur-ból származtak és Niszinben ütötték fel székhelyüket; ezek után ismét egy Ur-ból való dynastia következett és végre a larsza-i, mindkettő sémita eredetű.

E közben keletről fenyegette ismét nagy veszély a sémiták dél-mesopotamiai hegemoniáját. Kr. e. 2300-ban Babyloniát Elam veszélyezteti. Kundur-Nankhundi, elamita király elfoglalja az országot, kifosztja a templomokat és Nana (Istar) istennő képét Urukban levő Íanna nevű templomából elrabolja. Egy másik elamita király, *Kudur-Mabuk* Ur-t és Larsza-t keríti hatalmába, fia, *Erim-Agû*, pedig nemcsak a larsza-i királyi méltóság címét viseli, hanem Babylon területének kivételével az egész országot elfoglalva „Sumir és Akkad királyának“ a címével is élt. E mellett ő épp úgy, mint utódai fölötté gondoskodtak arról, hogy a babyloniai műveltségi viszonyokat magukévá tegyék és honi dynastiából származó fejedelmekhez hasonlóan előmozdítsák. Az ország isteneinek az akkori fővárosban, Ur-ban és a székvárosban, Larsza-ban, templomokat emeltek, régieket újjáépítettek és nagy pompával ékesítettek.

Bábel azonban ez idő alatt is megővta a függetlenségét; saját királyai voltak, a kiknek legjelentékenyebbike Hammurabi. Ő korlátolta Elam hatalmát és vetett véget veszélyes túlsúlyának. Nagy és hatalmas egységes birodalommal egyesítette azokat a különböző területeket, a melyekre az ország évszázadok óta szét volt darabolva és Bábelt a monarchia politikai középpontjává emelte, a mely szerepét e város a legkésőbbi időig meg is tartotta. 55 éves, boldog uralkodásának idejéből származó számos emlék arra tanít, hogy Hammurabi nemcsak nagy és hatalmas

király volt, hanem a világtörténet legkimagaslóbb alakjai közé tartozik! Korából származó számos szerződési táblácska, de még inkább a Susa-ban lelt és ez idő szerint a Louvre-ben őrzött dioritkő a rája vésett 282 törvénynyel, a világnak eddigelé ismert legrégibb törvénygyűjteményével élénk tanujelét adják annak, hogy ez az igazán nagy fejedelem uralkodásának hosszú idejét nemcsak dicsőségesen vezetett háborúkra és építések hosszú sorozatára fordította, a melyek az ő és az istenek nevét magasztalják, hanem a békének oly műveire is, a melyek az egész ország és nép boldogságának emeléséhez hozzájárultak. (Lásd fentebb Hammurabi törvényeit.)

Szomorú tényként kell azonban emlitenünk, hogy a történeti-chronologiai tudomány még ma sincs abban a helyzetben, hogy e nagy uralkodó uralkodási idejét pontosan meghatározhassa. A míg a tudósok egy része éppen az emlékfeliratokban előforduló adatokra való tekintettel Hammurabi uralkodását a Kr. e. XXIII. évszázadba teszi, mások ugyancsak tudományosan megokolt tényekből uralkodását a XXII. századba helyezik; nem kicsiny azoknak a száma sem, a kik — és ezekhez e sorok írója is tartozik — azt a nézetet képviselik, hogy Hammurabi csak a XX. század végén került uralomra.

Fia, Samsu-iluna, e nagy király méltó utódja volt. Apja példáját követve, uralkodását a béke műveivel ékesítette. Több csatornát és templomot épített, az istenek tiszteletére szobrokat emeltetett és Marduk istennek Ísagilla-ban színaranyból és ezüstből való szobrot, Uru-ki istennek pedig arany trónust szentelt. Dynastiájának további történetét homály borítja. Azt sem tudjuk, vajjon e dynastia utolsó

királya, a ki a királylajstromban a Samsu-ditana nevet viseli és 31 évig vezette volna országát sorsát, természetes halállal mult-e ki, avagy a következő dynastia első királyától kibuktatott-e? Ez utóbbi eset valószínűbbnek látszik, mert az új dynastiának már a legelső uralkodói is kassziták, tehát idegenek voltak és így a dynastiaváltozás — legalább úgy látszik — nem ment végbe nagyobb rázkódások nélkül. Babylon akkori állapota amúgy is meglehetősen szomorú volt. Chani országa (azaz a hetitáknak messzi, Aleppótól északra fekvő vidéke) felől ellenséges betörések történtek, a melyek Babylont a legmélyebbre megalázták, a mennyiben ez alkalmakkor Babel nemzeti isteneinek, Marduknak és Zarpanitnak a képeit is elhurczolták. Ezeket a betöréseket használhatták fel a kassziták, a kiknek befolyása Észak-Babyloniában mindinkább érezhetőbbé vált, hogy az uralmat magukhoz ragadják. Több mint öt évszázadon át uralkodott ez idegen dynastia Babyloniában, a mely időszak nem éppen dicstelen korszakot jelent ez országra nézve.

E dynastia egyik legkiválóbb fejedelme Agukakrimi volt. Ő maga úgy czimezi magát: „a kassziták és akkadok királya; Babel nagy országának, a ki Ašnunak nagy népének lakhelyet nyujt; Padan és Alman királya; Guti ország királya; a négy világtájon uralkodó király“. Másutt még a következő címet viseli: „Királyok és fejedelmek, engedelmeskedők és hűségesek királya, számos nép pásztora“. Ő tehát a Babylontól keletre eső vidéknek korlátlan ura volt, de a nyugati népeknél is nagy tekintélyben állott, a minek következtében sikerült — a hetitákkal való követségi érintkezésben állván — az annak idején Babylomból

elhurczolt istenszobrok visszaadását kieszközölni. Maga buzgó és jámbor tisztelője volt a babyloni isteneknek.

Agukakrimi után ismét nagy homályba burkolt korszak következik és a mikor az emlékek megint sűrűbbek lesznek, *Assyria* jelenik meg a történet színhelyén.

II. korszak.

(Kr. e. 1500—745-ig.)

Assyria magvát Assur városa képezte ; ez az ország legrégibb fővárosa és hosszú ideig székvárosa is maradt. A legrégibb előttünk ismeretes fejedelmei Ismídagan és fia I. Samsíramman (uralk. kb. Kr. e. 1850.) Az ezeket követő uralkodók történetéről nem sokat tudunk. Csak az ismeretes előttünk, hogy Bîlbâni volt az első patiszi, a ki függetlenítette magát Babylontól és „*Assyria* királyá“-nak a czimét vette fel. A Kr. e. 1600. esztendő körül, a mikor Egyiptomban is kezdődik már az új birodalom korszaka, *Assyria* már kiváló helyzetet foglal el a mesopotamiai és syriai államok között, úgy hogy *Assyria* vitte a vezérszerepet abban a harcban, a melyet Elő-Ázsiának a Kr. e. XVI. és XV. században saját érdekeinek megvédése céljából kellett vívnia az egyiptomi hatalom előnyomulása ellen. Ily körülmények között azonban Babyloniának veszedelmes vetélytársa támadt és már Karaindas kényszerült Assurbîlnisissu-val szerződést kötni, a melyben mindkettő ünnepélyesen megesküdtek arra, hogy határaikat kölcsönösen tisztelni fogják. Az assyr befolyás azonban mindinkább érvényesülni kezdett Babel udvarában ; végre kb. 1400 körül Kr. sz. e. *Karachardas*, *Burnaburias*-nak, a babyloni királynak a fia nőül vette Aššuruballitnak, az assyr király-

nak a leányát és ez assyr nő fia, *Kadasmacharbi* később Babylon trónjára lépett. Ez annyira felgerjesztette a kassziták bosszúságát, hogy az assyr uralomtól való megszabadulás végett e királyt megölték és Nasiburgas-t („származás nélküli férfiú“-nak nevezik a feliratok) kikiáltották királylyá. De bizony megfélekedtek Assur hatalmának a számbavételéről. A még életben levő, tetterős Assuruballit unokája nagyatyja halálának a megbosszulása céljából Babylonba vonult, legyőzte és megölte Nazibugašt és Kurigalzu-t, az akkor még kiskorú másodunokáját ültette Babylonia trónjára. A kassziták azonban nem tartották magukat teljesen megverteknek és alig hogy Assuruballit meghalt, Kurigalzu-t arra kényszerítették, hogy fegyvert ragadjon az assyr gyámság alól való megszabadulására. Bár ez a kísérlet megghiusult és a babyloniaiak meglehetősen kudarczot vallottak, ez az eljárás megismétlődött a többi királyok alatt is, bár mindig a babyloniaiak hátrányára. Assyria e közben mindig hatalmasabb lett és oly területeken is érvényesítette befolyását, a melyek a kasszita-uralom kezdetén babyloni fenhatóság alatt állottak.

Assyria fölötté tetterős és legdicsőbb uralkodóinak egyike I. Ramman-Nirâri volt, a ki a Kr. e. 1350. esztendő körül uralkodott és nemcsak a Babyloniától és Assyriától keletre lakó népeket hódította meg, a kik előbb babyloni vazallusok voltak, hanem legyőzte nyugaton a Lulumi és Subari nevű népeket, továbbá a délkeleten lakó Rapiku- és Lubdi-törzsöket és a délen lakó kasszitákat is és így birodalmának a határait lényegesen kibővítette. Nem kevésbé dicsőséges volt fia, I. Salmanassar, uralkodása, a mely alatt a szerencse ugyancsak az assyr

fegyvereknek kedvezett. Közel a mai Diarbekr-hez, birodalmának északnyugati részében assyr gyarmatot alapított, hogy ezáltal az idegen népességi elemeket a saját nemzetiségével összeolvassza. Így Assyria hatalma mindinkább növekedett, Babyloniáé ezzel szemben mindinkább csökkent és a Kr. e. XIII. évszázadban már egész Babyloniát elfoglalták az assyrok. Tuklâti-Nindar, I. Salmanassar fia és utóda hatalmas csapást mért Babyloniára: elfoglalta az ősi szent várost, Bábelt és Assurba hurczoltatta a templom kincseit. Ezzel Babel elveszítette világhatalmát és Assyriának volt kénytelen azt átengedni. De hatalma ezzel a ténynyel még korántsem töretett meg teljesen, a mit legjobban bizonyít az a körülmény, hogy már pár évvel később sikerült a babyloniaiaknak az assyriga lerázása és függetlenségüknek visszanyerése. Ram-mân-nadin-akhi király népét az idegen uralom ellen való lázadásra buzdította és az assyrokat nyílt csatában legyőzte, a melyben ezek még a királyukat, Bîlkudur-uczur-t, is elveszítették. Az assyrok veresége akkora volt, hogy évekre volt szükségük, a míg előbbi hatalmi helyzetüket ismét visszanyerhették. Csak a hatalmas I. Tiglatpilezar-nak (kb. Kr. e. 1100. esztendő körül) sikerült a kudarcot megboszulnia és Assyriát Elő-Ázsiában ismét vezető állammá fejlesztenie. Több észak-babyloni várost, köztük Babel-t is, a hatalmába kerítette és Marduk-nadin-akhi-t, a babyloniaiak királyát az assyr főhatóság elismerésére kényszerítette. Ő általában korának legnagyobb hadvezére volt, a ki uralkodásának első 5 éve alatt 42 tartományt hódított meg; egyúttal az első assyr király volt, a ki az Euphratesen túl a Földközi-tengerig hatolt előre. E mellett kitűnő és merész vadász volt,

a ki daczolt minden fáradsággal és veszélylyel, valamint a béke műveiben is kitüntette magát. Az istenek tiszteletére templomokat épített, palotákat emeltetett, várakat megerősített, a gabonacsűröket megtöltötte és különböző más műveket is megkezdett, szóval gondolkodó atyja volt népének és e mellett jámbor és fáradhatatlan az istenek magasztalásában.

Fiai, Asur-bíl-kala és Samsi-Ramman, a kik uralkodásában követték, nem mutatkoztak méltóknak a nagy atyjukhoz és így a birodalom nemsokára hosszú időre állandó hanyatlásnak indult. Csak a IX. század kezdetével állott be változás. II. Ramman-nirâri, a ki Kr. e. 912—891-ig uralkodott, fölrázta népét a tespedésből és vele új korszak kezdődik az assyr nagy hódítások történetében. Ő egyúttal az első király, a kinek neve az eponym-canonban foglaltatik. Fia, II. Tuklâti-Nindar (Kr. e. 890—885) a Tigris-forrásáig nyomult előre és szobrát őse, I. Tiglatpilezar emléke mellett állíttatta fel. Ily előkészületek után fia, Assurnazirpal, a ki 25 évig (Kr. e. 884—860) vezette Assyria sorsát, a birodalmat régi fényéhez, régi világhatalmához juttathatta. Már uralkodásának első éveiben Nimmi, a legkeletibb Nairi-tartomány ellen vonult. „A hegyekig, a meddig őseim sohasem haladtak és a melyeknek csúcsai vasból való törcsúcsokként a levegőbe állanak, a hegyekig üldöztem őket“. Célja az volt, hogy az Euphratestől keletre fekvő vidékeket birodalmába bekebelezze. Már az első hadjárat meghozta a kívánt eredményt. Alig hogy Nimmit-t legyőzte, a szomszédos országok (Kirruri, Habuskia és Kirzan) siettek meghódolni a győző előtt. Ugyanabban az évben *Nistun* városa ellen is vonult és megostromolta. „A várost elfoglalta és elpusztította, az őrséget elkergette és

üldöztette, Bobut, a város kormányzójának a fiát, megnyúzta és bőrét Assur összes ellenfeleinek megintésére Arbela falaira akasztatta“. A következő évben (azaz saját eponymus évében Kr. e. 883-ban) átkel a Tigrisen és az Euphrattól keletre fekvő Kummukh ellen vonul. Itt értesül arról, hogy *Szuru*-ban, a Chabur mellett fekvő tartományok egyikében, lázadás tört ki. Azonnal oda tart és megfenyíti az elpártoltakat. Ugyanabban a sorsban részesültek a Subnat-folyó forrásánál fekvő assyr gyarmatok is. A következő évben sem pihentethette a fegyvereit. Figyelmét mindenekelőtt lekötötték az Assyriától északkeletre fekvő tartományok, mint Zamna, Monnai és Kirruri, a melyeket makacs ellenállás után bekebelezett a birodalmába. Az Euphrates mentén sem maradt tétlen. Mindenekelőtt elfoglalt több a Chabur és az Euphrates között levő várost és eltávolította azok várműveit. Azután Ahuni, az Euphrates mindkét partján elterülő *Bít-Adini* fejedelme ellen vonult és hatalmába kerítette az erős *Kaprabi* hegyvárat, a mely „úgy csüngött le a szikláról, mint a sötét felhő az égboltozatról“.

De az Euphratesen túl elterülő országok fejedelmeinek is rettegniök kellett Asur-nazir-pal fegyvereitől. Első támadása Gargamis, Hatti fővárosa ellen irányult, a melynek királya *Sangara* azonban nem tanúsított semmiféle ellenállást és még adót is fizetett. Ugyanígy cselekedtek Hazuzu észak-syr város, valamint az Orontes és Apri mellett fekvő *Patin* nevű birodalom. Azután a Libanon mentén a Földközi-tenger partjáig vonult, a hol Surru (Tyros), Sidunnu (Sidon), Gubal (Byblos), Armand (Arados) és sok más város, szóval egész *Aharri* (Phoenecia) meghódoltak és gazdag ajándékokat nyújtottak neki. És így életnagyságú képére joggal írhatta

e büszke szavakat: „*A Tigrisen túl a Libanonig és a nagy tengerig elterülő országok meghódítója; ez összes országokat napkeltétől napnyugtáig leterítette alábai elé*“.

Nem kevésbé szerencsésnek mondható fia és utóda II. Salmanasszar uralkodása (uralkodott Kr. e. 859—825), a mely királynak jutott az a szerencse, hogy az apjától öröklött birodalom határait lényegesen kibővitse. Egész uralkodását a harci tettek hosszú sorozata jellemzi. Már uralkodásának kezdetén szerencsésen harczolt Urartu vagy Armenia ellen és az ennek osztályrészül jutott megfenyítést folytatta a következő években is. Makacs ellenfele volt Ahuni, Bít-Adini királya is, a ki hősiei védelme daczára is, engedni volt kénytelen az assyr fegyverek kitarításának. Ugyanily sors jutott osztályrészül ama szövetségnek, a melynek élén *Bir-idri*, *Damaskus* királya és *Irhulini*, *Hamath* királya, állottak. Miután Salmanasszar Halvan-t (Aleppót) már elfoglalta és egész Hamath-ot már elpusztította, Karkar, Irhulini székvárosa mellett csatába bocsátkozva, megsemmisítette a szövetségesek seregét. Öt évvel később, Kr. e. 849-ben, a szövetségesek ismét próbáltak szerencsét, de hasztalanul, mert ugyanúgy jártak, mint 846-ban. 842-ben Salmanasszarnak újból kínálkozott alkalma Syria ellen való vonulásra és akkor történt első ízben, hogy Izrael az assyr nagyhatalommal érintkezésbe jutott. „Uralkodásom XVIII. évében 16-szor léptem át az Euphratesen; damaszkuszi Hazael a nagy számban összehozott csapataiban bízott. Samíru hegyet, a Libanon egyik hegycsúcsát, várává tette. Harczoltam vele, legyőztem, 16.000 katonáját fegyvereikkel együtt megsemmisítettem, 1121 harcziszekerét és 470 harczimént táborával együtt zsákmányul ejtettem. Hogy életét

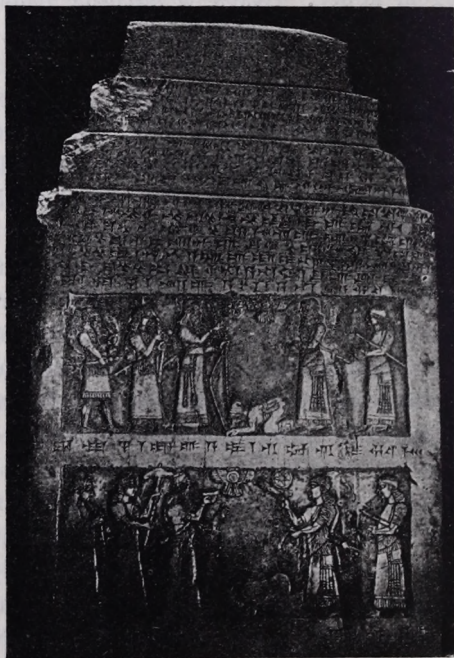
megmenthesse, elmenekült; én követtem és szék-városában, Damaszkuszban, bekerítettem; ligeteit kivágattam és Haurân hegyeiig vonultam. Számtalan várost elpusztítottam és számtalan zsákmányt elhurczoltattam; Ba'ali-ra'as hegységéig vonultam, a melyek túlelmelkednek a Földközi-tengeren és felállítottam ott feleségem képét; *azokon a napokon fogadtam el Tyrus, Szidon és az Omri házból származó Jahua adóját.*

De még ez sem alázta meg eléggé Észak-Syriát. Kr. e. 832-ben, uralkodásának XXVIII. évében Salmanassar-nak a turtanját, Dajan-Asur-t kellett az észak-syr országok ellen küldenie, a melyek ismét megkísérelték az assyr iga lerázását.

Salmanassar Babylont is megtámadta. Nabû-bal-idinâ király halála után, a kivel Salmanassar barátságos érintkezésben állott, Nabû-bal-idinâ fiai, Marduk-sum-idinâ és Marduk-bil-usati között testvérviszály ütött ki és Marduk-sum-idinâ az assyr királyt hívta segítségül. Ez azonnal bevonult Babyloniába, legyőzte az ellenfeleket és két hadjáratban megalázta a dél-babyloniai kisállamokat is, a melyek e testvérviszályban Maraduk-bil-ušati oldalán állottak. A hatalmas Bit-Jakin is hódolatát mutatta be az assyr király előtt.

Salmanassar egész uralkodása tehát nem egyéb a harczy események hosszú sorozatánál és még élete végén sem pihentette a fegyvereit. Az országban lázadás tört ki, a melynek élén Assur-daninpal, a király fia állott. Assyria világhatalmát és annak hegemoniáját Elő-Ázsiában, a melyet atyja, Assurnazirpal, megállapított, ő lényegesen kibővítette. Nagy feliratos anyag és számos az ő korából származó emlék hirdeti a tetteit. A legterjedelmesebb

okmány mindenesetre a British Museumban őrzött Kalakh-on lelt fekete obelisztk, a mely uralkodásának fontosabb eseményeit szóban és képben tárja elénk. Itt látjuk a nagy királyt kísérve turtanujától és előtte hason fekve és a földet csókolva (mint az alázatosság

II. Salmanasszar obeliszkje. (Brit. Mus.)

és meghódolás legnagyobb jelképét) J e h u-t, Izrael királyát.

A következő felirat kíséri az ábrázolást:
„Jehu, Omri fiának adója“.

II. Salmanasszar után fia III. Samsi-Rammân, a ki Kr. e. 824—812-ig uralkodott, vette kezébe a kormányzás gyeplőit. Mindenekelőtt a bátyjától szított lázadást leverte. Azután meghiusította Marduk-baladon-ikbi-nak, a babyloniaiak királyának abbeli kísérlését, hogy khaldeai, méd és elanita segítséggel lerázza az assyr igát. Sikerült neki továbbá az elődjétől megnyugtatótt Man és Barsua országokat az örmények és médek hódítási kísérleteivel szemben megvédelmezni. Fia, III. Ramman-nirrâi (uralk. 811—783) is teljes terjedelemben fentarhatta a birodalmat és eredményesen utasíthatta vissza a külső támadásokat. Nem így volt ez az őt követő három assyr király alatt, névszerint III. Salmanasszar (782—773). Assur-Dajan (772—755) és II. Assur-nirâri (754—745) alatt. Arménia növekvő hatalma Assyria nagy vetélytársává fejlődött; mindinkább több és több területet hódított el Arménia, úgy hogy végre az egész Nairi-ország az örmény birodalomhoz tartozott. Assyria gyöngesége nyilvánvalóvá vált az egész országban; Assur fővárosában lázadás tört ki, a mely óriási gyorsasággal növekedett és a birodalom tekintélyét nagyban megkárosította. Ezeket a zavarokat használta fel egy valószínűleg nem is királyi származású, energikus és tetterős, Pulu nevű csapatvezér, hogy a koronát a saját fejére tegye. A *Tiglatpilezar* nevet véve föl, erős kézzel vette a kezébe a kormány gyeplőit. És tényleg vele új virágzási korszak köszöntött be Assyriában.

III. korszak.

(Kr. e. 745—606.)

Ez időszakot rendszerint a *második assyr korszaknak* szokás nevezni, mert az assyr uralom hatalomkifejtésének és Babel teljes leigázásának a korszaka. Az assyr világhatalom tulajdonképeni megalapítója III. Tiglatpilezar a ki 18 évig tartó uralkodása alatt (Kr. e. 745—727) a sülyedő birodalmat nemcsak új hatalomhoz és tekintélyhez juttatta, hanem a legkiválóbb világmonarchiává is tette.

Első fegyverténye Babylonia ellen irányult, hogy a babyloni-elamita határon tanyázó örmény törzsek és a Dél- és Középbabyloniában lakó khaldeusok növekvő hatalmát megsemmisítse s ily módon biztosítsa Assyria déli határát a folyton merészebbekké váló törzsek ellen. — Ezzel azonban természetesen Babyloniának is a védőjévé vált és „Sumir és Akkad királyának“ is czimeztette magát. A mikor azután 12 évvel később (tehát Kr. sz. e. 733-ban) Nabonassar, a babyloniaiak királyának halála után Babyloniában zavargások támadtak és egy *Ukinzir* nevű khaldeusi erőszakos módon hatalmába kerítette a trónt, III. Tiglatpilezar ismét Babyloniába sietett. Szipar, Nippur, Babel, Borszipa, Kuta, Kis, Dilbat és Uruk városok megszabadítójukként üdvözölték. A trónbitorlót azonban nem győzhette le oly könnyen. A mikor végre ez is megtörtént és a khaldeusokat meglehetősen megalázta, maga vette fel a babyloni királyi czimet és a Kr. e. 728. esztendőben Niszan hó 1-én (= április 21-én) Babel királyává szenteltetett: „megragadta Bil kezeit“. De a többi szomszédos népeknek is meg kellett érezniök Tiglatpilezar fegyvereinek az erejét.

744-ben Urartu ellen vonult, a melynek uralkodója elfoglalta a Nairi-országokat és Syria nagy részét. Mind a két területet visszahódította és még Urartu déli részét is bekebelezte az assyr Nairi tartományba. — Csak *Arpad* városa tanúsított nagyobb ellenállást. Három évig kellett megostromolnia, de a mikor végre ez a vár, Észak-Syria kulcsa is elesett, Tiglatpilezarnak nyitva állott az útja. A legtöbb syrfejedelem, mint Kummuh-i Kustaspi, Damaszkusz-i Rezin, Szamaria-i Menahem, Tyrus-i Hiram, Kui-i Uriakki, Gargamsi-i Pisiriz, Hamath-i Inilu, Gamgum-i Tarhular, Militene-i Szulumal és Tabal-i Vassurmi, meghódoltak és hódolatuk jeléül gazdag ajándékokat nyújtottak át neki. Ezzel azonban Syria még korántsem tért a nyugalomhoz. Damaszkuszi Rezin új lázadást kezdeményezett és véd- és daczsövetiséget kötött Pekah-val, Izrael királyával. Ahaz-t, Juda királyát is felszólították az Assyria ellen való állásfoglalásra és a mikor vonakodott ezt megtenni, háborút indítottak ellene. Ekkor Ahaz Tiglatpilezarhoz fordult segítségért, a ki készségesen teljesítette Júda királyának a kérelmét, Damaszkuszt megfenyítette és Izraelt is, a hol Pekah-t ennek megöletése után Hosea követte a trónon, assyr vazallus állammá tette. Tiglatpilezar méltán dicsekedhetett azzal, hogy „a perzsa tengertől a messze keletig, a Földközi-tenger partjain túl Egyiptomig uralkodik és birodalmát messzibbre terjesztette ki, mint elődjeinek bármelyike“, Assyria t. i. most már nemcsak politikai tekintetben multa fölül Babyloniát, hanem gazdaságilag is túlszárnyalta.

Ugyanezt a politikát követte fia, IV. Salmanasszar is (Kr. e. 726—722), a ki „Ululdi“ néven Babylonia királya volt. Rövid uralkodása alatt atyja örökét nemcsak megtartotta, hanem ki is fejlesztette. Uralko-

dásának idejéből csak kevés emlék maradt reánk, de ezek is az anyagi jólétről tanuskodnak. Csak két állam, Izrael és Phoenicia tagadták meg az adó fizetését. Salmanasszar ellenük vonul, nyílt mezőn legyőzi őket, de *Szamariát*, Izrael székvárosát és *Tyrus* várát nem tudta elfoglalni. Ez csak utódjának, egy trónbitorlónak sikerül, a ki *Szargon* név alatt lépett a trónra. 17 évig tartotta a kezében a kormány gyeplőit és pusztán bölcs politikájának köszönhető, hogy a birodalom elérte a hatalma tetőpontját. Először elfoglalta Szamariát és Izraelt assyr tartománynyá tette. Azután Syria ellen fordult. Itt Jaubidi, Hamath királya támasztott elégtelenséget, a melyhez több Közép-Syriában levő assyr tartomány is csatlakozott, köztük Arpad, Simyra, Damaszkusz, valamint Szamária és a melyet Hanno, Gaza királya és Szabako, az egyiptomiak királya is támogatott. Még mielőtt a szövetségesek egyesíthették csapatjaikat, hatalmas sereggel jelent meg Szargon *Karkar*, Jaubi'di főhadiszállása előtt, bevette a várost és Hamath-ot assyr tartománynyá tette. Azután Hanno és Szabako egyesített hadai ellen vonult, megverte ezeket Raphia-nál, nem messze az egyiptomi határtól és Hanno-t fogoly gyanánt Assyriába hurczolta. — Ugyanabban az évben (Kr. e. 720-ban) Tyrust is bevette ostrommal.

E közben Babyloniában is lényegesen megváltoztak a viszonyok. Itt Kr. sz. e. 722-ben Marduk-pal-idinâ nevű khaldeusi férfiú (a bibliai Merodach-Baladon) hatalmába kerítette a trónt és törekvéseiben erős támogatásban részesült Humbanigas-tól, Elam királyától. Az elamita csapatok ugyan Dûrili, Dél-Babylonia egy végvára mellett megverettek, de teljesen meg nem semmisítettek és így Marduk-pal-idinâ 12 évig (721—710-ig) maradt jogbitorló hatalmának a birtoká-

ban. Csak 709-ben sikerült Szargonnak ellenfeleit döntő ütközetben teljesen megvernie. Marduk-pal-idinât elkergették, trónjától megfosztották és törzsországot Bít-Jákint az assyr birodalomba bekebelezték; Szargon most „megragadta a Bîl-szobor kezeit“ és Babylon királyának elismertetett. Ezzel Elamot is nyugalomra bírta, mert Kudurnahundi király, a ki 717 óta uralkodott ez országban, nem merészelt többé Assyria ellen fellépni. Miután pedig még megtörték Urartusz hatalmát és Mitâ-nak, az Armeniával szövetséges fejedelemlennek támadását visszaverték, egyúttal pedig a kimmeriak és más indogerman törzsek támadásainak véget vetettek, Assyria elérte hatalmának a tetőpontját. — Jogos büszkeséggel vehette észre II. Szargon, hogy uralkodása alatt „Assyria külső hatalma annyira kifejlődött, mint azelőtt sohasem“. Fia és utóda *Sin-akhi-irba* (a bibliai Sanherib) alatt már észrevehetővé vált az assyr hatalom összeroskadása.

Szanherib Kr. e. 705-ben Ab hó 20-án (azaz aug. 22-én) lépett Assyria trónjára, de uralkodása első pillanatától fogva egyúttal Babylon királya is volt. De ő a hierarchia esküdt ellensége, nem koronáztatta meg magát az ősi szokás szerint (Bîl kezének a megragadásával), a miért a babyloni papság még csak el sem ismerte Babylon királyának. A babylon-forrásokra visszamenő Ptolemaeus-féle uralkodók lajstroma ennek következtében II. Szargon első két évét „királynélkülieknek“ tünteti fel. És így Szanherib első véres válllata Babylonia ellen irányul. Itt a papság forrongó elégtelenségére támaszkodva, Merodach Baladon ismét magához ragadta az uralmat és szövetséget kötött Assyria régi ellenségeivel, az elamitákkal és az ara-

maeusokkal. Kis, egy Babylonhoz közeli helység mellett döntő ütközetre került a dolog és Merodach-Baladon csúfos vereséget szenvedett. Ő maga csak meneküléssel menthette meg életét, míg az assyr nagy- király Babylonba vonult, a várost kizsákmányolta és egy az assyr udvarban nevelt *Bilibni* nevű babylon herceget emelt a királyi polczra. Azután borzasztó törvényt ült az egész országon, megsarczolt számos várost és nagy szigorral megfenyítette a Merodach-Baladonnal szövethetzett aramaeus törzseket. *Bilibni* nem tudott megfelelni a feladatának és már előre is nehéz helyzetben volt. Mint Assyria vazallusának, védurának politikáját kellett volna támogatnia, mint babyloni azonban a papság ellentétes befolyásának volt kitéve. Ez a babyloni viszonyokban észlelhető volt bizonytalanság a nyugati vazallusokat elszakadásra ingerelte. Hizkia, Júda királya, Kr. sz. e. 701-ben összeesküvést kezdeményezett és az egyes államokat Assyriától való elszakadásra szólította fel. E felhívásnak meg is feleltek Eluléusz, Szidon és Tyrusz királya, valamint Zedekia, Askalon királya. — Szanherib nagy haddal vonult a fölkelők megfenyítésére. — Mindenekelőtt Eluléusz ellen indult. megfosztottnak nyilvánította ezt a trónjától, megfenyítette Szidont, de az erős Tyrus várát nem tudta bevenni. Azután Askalon-i Zedekia ellen fordult; nemsokára ezt is leigázta, a minek következménye az volt, hogy számos filisteusi fejedelem önként meghódolt. Végre az összeesküvés feje Hizkia, Júda királya került sorra. 46 Júda-beli megerősített helyet foglalt el Szanherib, de Jeruzsálemet, a hol Hizkia elsánczolta magát, nem tudta bevenni. A Babyloniában kiütött új zavargások ottani jelenlétét szükségessé tették és így eredmény nélkül kel-

lett Jeruzsálem alól elvonulnia és Júdának függetlenségét egyelőre érintetlenül hagynia. Babyloniában t. i. Mero-dach-Baladon, a ki arra a hirre, hogy az Assyriában háborúkkal van elfoglalva, visszatért a meneküléséről, szövetséghez Elammal és felszólította Bilibni-t, hogy e szövetséghez csatlakozva az assyriai fenhatóság alól való felszabadítsák Babylont. Szanherib sietve vonult Babyloniába, megverte a szövetségeseket és ismét elkergette Merodach-Baladon-t, Bilibni-t pedig megfosztva a királyi méltóságtól, azt fiára, Asur-nâdin-sum-ra ruházta át. Ez 697-ben történt Kr. sz. e. De már 694-ben Hallusu, Elam királya, megtámadta Babyloniát, megfosztotta Asur-nâdin-sum-ot a trónjától, őt foglyul ejtve, Elamba hurczoltatta és helyébe ben-szülöttet, Nirgal-usízib-et, ültette a trónra. Ezt a kihí-vást Szanherib nem vehette fel oly egykönnyen; Elamot és Kaldeát megtámadta, de a háború hosszú ideig folyt változó szerencsével. Elammal szemben nem mutathatott fel nevezetes sikert, ellenben 689-ben sikerült neki Babylont elfoglalnia és e városnak most meg kellett ismernie az assyriai király véres bosszúját: kizsákmányolta, elpusztította és leégette; I-sag-ila nak, a híres Marduk-templomnak is el kel-lett tűnnie a föld színéről. De ez még nem volt elég! „A lakosok között borzasztó vérfürdőt rendezett, nagyokat és kicsinyeket megölt, senkit sem hagyott életben, hulláikkal megtöltötte a város utczeit. Az istenek képeit eltörette, magát a várost a föld színé-hez tétette hasonlónak, a csatornákat betömette és hogy az istenek templomait senki ki ne puhatol-hassa, az egész várost elöntette“. Még a szent vá-ros helye is felismerhetetlenné vált és mocsárrá válto-zott. A király maga (Musízib-Marduk, a ki 692 óta

uralkodott) Elamba menekült, de az assyr király haragjától való félelemből családjával együtt kiszolgáltatták és Ninivébe hurczolták. Babylonia most Szanherib haláláig, azaz 681-ig király nélkül maradt. A babyloni chronika feljegyzi, hogy „nyolcz évig nem volt Babyloniának királya“ és ezzel összhangzásban áll a Ptolemaeus-féle uralkodó kánon is, a mely a 689-től 681-ig tartó időszakot „királynélküli“-nek nevezi. E rémületes vérfürdőről még Assyriában is iszonyattal vettek tudomást. Elégületlenség támadt, mindenütt forrongott az ország, míg végre kitört a nyílt lázadás, a melynek a király is áldozatul esett. 680-ban Kr. sz. e. Tebet hó 20-án (= január 23-án) a saját fiai ölték meg őt és pedig Bábelben, ugyanabban a Bábelben, a melyben ő maga is oly sok és ártatlan vért ontott. Végzete Marduk-templom bejáratánál érte őt utól.

Fia, *Asszarhaddon*, assyruul: Ašur-aha-idinâ (Kr. e. 680—668-ig) követte a trónon. Mindenekelőtt arra törekedett, hogy az országban helyreállítsa a békét. A mikor ez sikerült neki, egész gondját Bábelre fordította, a melyet sokkal fényesebben épített fel, mint előzőleg volt. Mint enyhe és békés fejedelmet nem hódító hadjáratok készítették a háborúra, hanem birodalma jóléte és az apjától átvett örökség sértetlen megőrzése. Ezért Elammal barátságos viszonyba lépett és csak a nyugaton váltak súlyosabbakká a viszonyok, a hol egy csomó szomszédállam Szidon és Tyrus vezetése alatt ismét fellázadt. Ezeket ugyan gyorsan legyőzte, de hogy állandó békés állapotokat teremtsen, elhatározta magát arra, hogy leszámol Egyiptommal, a hol abban az időben Tírhaka uralkodott, mert ez ország Syriát állandóan lázadásra ingerelte. Nagy had-

sereggel útnak indult és a Szinai félszigetnek meglehetősen nehéz átvágása után 671-ben Memphiszbe érkezett, a honnan a fáraó már előzőleg elmenekült. A várost elfoglalta, kizsákmányolta és leégette. Egész Egyiptom, Theben városáig Asszarhaddon kezébe esett és assyr tartománnyá lőn. — Asszarhaddon most már nemcsak Assur és Babel, Sumir és Akkad királyának a czímét viselte, hanem Egyiptomnak, Pathrosnak és Kusnak (azaz Felső- és Alsó-Egyiptomnak és Aethiopiának) a királyét is. A kisebb fejedelmek pedig (mint Neko, Szaisz és Memphisz királya; Patubasztesz, Tanisz királya; Šesonk, Buzirisz királya; Pimai, Mendes királya és mások), a kik között megszűnt az ország kormányzása és a kiknek eddigelé Tirhaka fenhatóságát kellett elismerniök, ismét méltóságaikba helyeztetek vissza, csak Assyriának kellett letenniök a hűség esküjét. De bármennyire hatalmas volt ez a haditény és bármennyire járult Asszarhaddon dicsőségének emeléséhez, nem rendezhette állandóan Egyiptom viszonyait.

Már egy év mulva újabb hadsereg kiküldetése vált szükségessé, de a királyt útközben utólérte a halál. Egyiptomot ennek daczára elfoglalta a sereg, mire az összes syr fejedelmek, még Tyrus királya is, meghódoltak és adót fizettek. Annál veszedelmesebbekké váltak azonban a viszonyok az ország északi és északkeleti részében a kimmeriák, skythák és különösen a médek betörése folytán.

Asszarhaddon még életében nevezte ki az assyr trónus társuralkodójává fiát, Assurbanipal-t, Babylonia trónjára azonban fiát, *Samas-sum-ukin*-t jelölte ki.

Assurbanipal uralkodása (Kr. e. 668—626) minden tekintetben dicsőséges volt, de éppenséggel elévül-

hetetlenek azok az érdemei, a melyeket az assyrbabyloni irodalom fentartása körül szerzett. Neki köszönhetjük, hogy az ó-babyloni irodalomnak oly számos maradványát birjuk új-assyr másolatban. De egyéb vállalataiban is szerencsés volt. Mindenekelőtt Egyiptom ellen fordult, a hol Tirhaka ismét elfoglalta Memphiszt. Tirhaka legyőzetett és Thebenbe vonult vissza, a mikor azonban az assyr csapatok itt is szorongatták, Aethiopiába menekült, úgy hogy egész Egyiptom ismét az assyrok kezébe esett és a Delta tartományfőnökei Assurnak kénytelenek voltak hűséget esküdni. De a nyugalom nem tartott sokáig. Tirhaka meghalt és utóda *Urdamani* Egyiptomnak visszafoglalásra gondolt. Elfoglalta Thebent és Alsó-Egyiptom néhány tartományát. Ekkor ismét assyr sereg vonult Egyiptomba és Aethiopia királya Nubia fővárosába, Kipkipbe volt kénytelen menekülni. Ezzel kétségtelenné vált Assyria uralma Egyiptom fölött. Azonban az ez ízben megszerzett hatalmi állás sem tartott sokáig. Psamtik, I. Neko fia, a kit mint assyr vazallus-királyt megerősítettek, ismét helyreállította Egyiptom függetlenségét és assyr uralomnak örökre vetett véget.

E közben messzire elágazó szövetség keletkezett Assyria ellen, a melynek élén Samas-sum-ukîn, Baby-lon királya állott. A főbb szövetséges társak: *Nabû-bîl-zikri*, Khaldaea királya, a ki különben Merodach-Baladan, Assyria ez esküdt ellenségének unokája volt és *Ummanigash*, Elam királya. A nyugati országok királyai is, élükön Tyrus királyával, valamint Milukha királya és több arabs sejk készeknek nyilatkoztak e lázadás támogatására; ehhez járult még Gyges, Lydia királyának az elpártolása is. Csak gyors, erélyes,

bölcseséggel párosult beavatkozás menthette meg az assyrok királyát az egy időben több oldalról is fenyegető veszélytől. Assurbanipal azonnal kiáltványt bocsátott közre, a melyben testvére hamisságát és hálatlanságát pellengérre állította és ama meggyőződésének adott kifejezést, hogy a babyloniaiak, a kik különben mindig a legnagyobb szigorral teljesítették kötelességüket, nem érthetnek egyet testvére terveivel. Czéltudatosan és a legnagyobb erélylyel nyomultak előre csapatai. Mindenekelőtt Babylonia déli részével ismertette el ismét az assyr fenhatóságot; azután Észak-Babyloniát szemelte ki műveletei alapjául, a hol csapatai borzasztóan garázdálkodtak. Szippar, Kutha, Babylon és Borzippa, Babylonia legfontosabb helyőrségi városait rémitő ostromlásokkal kiéheztette. Az éhség oly nagy mérveket öltött, hogy a megostromlottak gyermekeik húsából táplálkoztak és a kétségbeesés végre oly nagy fokra hágott, hogy Samas-sam-ukînt e sok nyomor okozóját, testőreivel együtt a tűzbe vetették és a várost az ellenségnek átszolgáltatták. Most azután elfoglalta egész Babyloniát a szomszéd aramaeusi állammal együtt.

Elam sem kerülte ki a büntetést. Az országot már előbb belső zavarok és palotaforradalmak amúgy is megrendítették; most fővárosát, Susát, foglalták el és végig pusztították és megsemmisítették az egész országot.

Miután az assyr király így főbb ellenfeleitől megszabadult, megtette magát Babylonia uralkodójának és „Kiniladan“ néven Kr. e. 647-től 626-ban bekövetkezett haláláig kormányozta az országot. Assyria hatalma mindazonáltal már megtört. Egyiptom Psamtik erélyes fellépése folytán mindörökre elveszett és most

a kisázsiai görögökkel és Lydiával szövetségbe kiaknázta földközítengeri előnyös helyzetét.

Assurbânipal utódai alatt bekövetkezett azután az assyr nagyhatalom összeroskadása. Mindenekelőtt Babel függetlenítette magát az assyr uralom alól és egy khaldaeai dynastia alatt, a melynek megalapítója Nabopolassar volt, független államot alkotott. A kisázsiai államok és éppen úgy Urartu is csatlakoztak az újonnan keletkezett *méd* államhoz és szövettek vele Assyria megbuktatására. A Földközi-tenger partján elterülő országokban is felébredt a függetlenség utáni vágy és a Kr. e. 608. esztendőben II. Neko, az egyiptomiak királya, megkísérelhette a fegyveres támadást Assyria ellen, hogy a nyugati tartományoktól megfoszsza. Így már nem kellett valami nagy erő ahhoz, hogy az assyr uralomnak örökre véget vessenek. 606-ban a méd *Kyaxares* elfoglalta Ninivét és Babyloniával megosztzkodott az országon olyképpen, hogy az északi és északnyugati tartományok a médek kezébe kerültek, Assyria többi része pedig babyloni birodalom alkatrészévé vált. Ninive politikai fénye ezzel örökre kialudt és Assyria megszűnt a történetben független államot alkotni.

IV. korszak.

(Az új babyloni birodalom története.)

Babyloniának az assyr uralom alól való, a Kr. e. 625. évben bekövetkezett függetlenítése után új korszak kezdődött Mesopotámia történetében. Assyria hatalma mindinkább kisebbedik, míg végre Ninivének 606-ban történt elpusztításával egyáltalában megszűnt; Babylonia hatalma és tekintélye ellenben folyton-

folyvást növekedik, míg dicsőséges monarchiává nem fejlődik, a mely rövid tartamú volt ugyan, de annál gazdagabb jelentékeny eseményekben. Ily semmiesetre sem kicsinylendő esemény, a melynek Babylonia jövőjére átalakító hatása lett, Nebukadnéczárnak, Nabopolassar fiának, Amytis-szel, Kyaxares, méd király leányával való egybekelése. E házasság politikai következménye lett Médiával való szövetség, mely egyrészt Assyria közös megtámadására irányult, másrészt pedig a birodalmat biztosította Média hódítási vágyaitól.

Körütekintő és gondos uralkodásának 21. évében (azaz Kr. e. 604-ben) halt meg Nabopolassar és birodalmát fiára, II. Nabu-kudurri-uczur-ra a bibliai Nebukadnéczár-ra hagyta, a ki 43 évig tartó uralkodása alatt (Kr. e. 604—562) Babyloniát az assyr nagyhatalom méltó örökösévé, Bábel-t pedig építési tevékenységével az ó-kor legfényesebb és legpompásabb városainak egyikévé tette. Babylonia ismét magához ragadta az előázsiai hegemoniát; Palesztina és Syria a birodalom tartományaivá váltak. Nebukadnéczár nem harczy dicsőségre, hanem Bábel újjáépítésére fektetett súlyt. Palota- és templomépítéseire használt téglákon „Za-ni-in Í-sag-ila u Í-zi-da“-nak azaz „Ísagila és Ízida“ felépítőjének nevezi magát. Számtalan amaz okmányok száma, a melyek építéseiről beszámolnak.

II. Nebukadnéczár az ó-kor uralkodóinak egyik legnagyobbika, de egyúttal Babylonia és Assyria utolsó nagy alakja. Halála után gyorsan beállott a hanyatlás és alig 25 évvel később a khaldaeai birodalom sorsa eldőlt. Cyrus, a perzsák királya Ekbatana, Media fővárosának az elfoglalása után leigázta a méd birodalmat és behatolt Mesopotamiába. Megostromolta

Babylont és miután a lakosság e szerencsétlenség miatt föllázadt saját uralkodója, Nabonid ellen, a ki 555-ben lépett ősei örökébe, kardcsapás nélkül megadta magát a város a győzedelmes perzsáknak. Kr. e. 539-ben Arah-samna hó 3-án (azaz október 27-én) tartotta meg Cyrus diadalmas bevonulását Babelben; tárt karokkal fogadták, azonnal kikiáltották királylyá és Babylonia perzsa tartományyá lőn.

Igy fejeződött be ama hatalmas birodalom dicsőséges története, a melynek talaján egykor az emberiség bölcsője állott.

Irodalom: C. *Bezold*, Ninive und Babylon (Monographien zur Weltgeschichte. XVIII.). — St. Ch. *Boscauwen*, Babylonian dated Tablets and the Canon of Ptolomy (Transact. of the Soc. of Bibl. Arch. VI.). London, 1878. — Fritz *Hommel*, Geschichte Babyloniens und Assyriens. Berlin, 1885. — Ferd. *Justi*, Geschichte der oriental. Völker im Alterthum. Berlin, 1884. — F. *Kaulen*, Assyrien und Babylonien. Freiburg, 1885. — C. F. *Lehmann*, Zwei Hauptprobleme der altorientalischen Chronologie und ihre Lösung. Leipzig, 1898. — Ed. *Mahler*, Chronologie der Babylonier (Denkschriften der Kais. Akad. d. Wiss. Wien, 1895.). — G. *Maspero*, Histoire Ancienne des peuples de l'Orient classique. Paris, 1895. — J. *Menant*, Ninive et Babylone. Paris, 1887. — Ed. *Meyer*, Geschichte des Alterthums. I. — F. *Mürdter*, Kurzgefasste Geschichte Babyloniens und Assyriens. 2. Aufl. Stuttgart, 1891. — Henry *Pognon*, L'Inscription de Bavian, texte, traduction et commentaire. Paris, 1880–81. — H. *Rawlinson*, Cuneiform inscriptions of Western Asia. London. — Eb. *Schrader*, Zur babylonisch-assyrischen Chronologie des Alexander Polyhistor und des Abydenus. Leipzig, 1881. — U. a. Keilinschriften und Geschichtsforschung. Giessen, 1878. — U. a. Die keilinschriftl. babylonische Königsliste (Preuss. Akad. d. Wiss. Berlin, 1887). — U. a. Keilinschriftliche Bibliothek (Sammlung von assyrischen

und babylonischen Texten in Umschrift und Übersetzung). — G. *Smith*, Assyria from the earliest times to the fall of Niniveh. London, 1875. — U. a. The Assyrian Eponym Canon. London, 1876. — C. P. *Tiele*, Babylonisch-assyrische Geschichte. Gotha, 1886—88. — Hugo *Winckler*, Die politische Entwicklung Babyloniens und Assyriens (Alte Orient. II., 1.). — U. a. Das alte Westasien (Helmolt's Weltgeschichte. III.). — U. a. Geschichte der Stadt Babylon (Alte Orient. VI., 1.). U. a. Geschichte Babyloniens und Assyriens. Leipzig, 1892.

FÜGGELÉK.

I. Assyri eponymok névsora.

N é v	Kr. e. év	N é v	Kr. e. év
Tuklat-Adar, šarru . . .	889	Adar-iṭi-ir-an-ni	863
Tak-kil-ana-bil-i[a]. . .	883	A ^u -ur-malik	862
Abu-Malik	887	Nirgal-IŠKA-dan-in . . .	861
Ilu-mil-ki	886	Tâb-Bil	860
Ja-ri-i	885	Šur-ur-nišî	859
Ašur-ši-zib-a-ni	884		
Ašur-nâsir-abal, šarru . .	883	Šul-ma-nu-ašâridu, šarru	858
Ašur-iddin	882	Ašur-bil-ukin-ni	857
. . . mut(?) -ti-a-ku . . .	881	Ašur-bâni-ai-ušur . . .	856
Ša-(ilu) Ma-dam-ka . . .	880	Abu-ina-ikal-lil-bur . . .	855
Da-kan-bil-nâši-ir . . .	879	Dân-Ašur	854
Adar-pî-ia-ušur	878	Šamaš-abu-u-a	853
Adar-bil-ušur	877	Šamaš-bil-ušur	852
Šangû-Ašur-lil-bur . . .	876	Bil-bâni-ai	851
Ša-maš-u-pa-hir	875	Ha-di-li-bu-šu	850
Nirgal-bil-ku-mu-u-a . . .	874	Nirgal-âlik-pani	849
Ḳur-di Ašur	873	Pur-(ilu) Ra-ma-na . . .	848
Ašur-li'	872	Adar-mukîn-nišî	847
Ašur-na-at-kil	871	Adar-nâdin-šum	846
Bil-mudammi-iḳ	870	Ašur-bâni-ai	845
Dân-Adar	869	Tab-Adar,	844
Ištar . . (?)	868	Tak-kil-ana-šarri	843
Šamaš-nu-ri	867	Rammân-lid-a-ni	842
Man-nu-dan-an-ana-ili . .	866	Bil-abu-u-a	841
Šamaš-bil-ušur	865	Šul-mu-bili-la-ḥabâli . .	840
Adar-malik	864	Adar-kib-si ušur	839
		Adar-malik	838

N é v	Kr. e. év	N é v	Kr. e. év
Kurdi-Ašur	837	AN	805
Nir-šar	836	Nirgal-išši-iš	804
Nirgal mu-dam-iķ	835	Ašur-ur-niši	803
Ia-ḥa-lu	834	Adar-malik	802
Ulûla-ai	833	Nir-šar	801
Šar pa-ti-i-bil	832	AN	800
Nirgal-malik	831	Mu-tak-kil	799
Ḥu-ba-ai	830	Bil-tarši-AN·MA	798
Ilu-makîn-aḥ	829	Ašur-bil-ušur	797
Šul-ma-nu-ašâridu	828	Marduk-šadu-u-a	796
Dân-Ašur	827	Ukîn-abu-u-a	795
Ašur-bâni-ai-ušur	826	Man-nu-ki-(mâtû) Aššur	794
Ja-ḥa-(a)-lu	825	Mu-šallim-Adar	793
Bil-bâni-ai	824	Bil-iķi-ša-(a)-ni	792
Šamši-Rammân, šarru	823	Nir-Šamaš	791
Ia-ḥa-lu	822	Adar-ukîn-aḥ	790
Bil-dan-an	821	Rammân-mu-šam-mir	789
Adar-upaḥḥir	820	Šil-Ištar	788
Šamšu-malik	819	Ba-la tu	787
Nirgal-malik	818	Rammân-u-bal-liṭ	786
Ašur-bâni-ai-ušur	817	Marduk-šar-ušur	785
Ša-pa-ti-i-Bil	816	Nabâ-šar-ušur	784
Bil-ba-lat	815	Adar-nâši-ir	783
Mu-šik-niš	814	AN·MA-li'	782
Nirgal	813	Šul-ma-nu-ašâridu šarru	781
Šamaš-ku-mu-u-a	812	Šam-ši-ilu	780
Bil-kât-šabat	811	Marduk-lid-a-ni	779
Rammân-nirâri, šarru	810	Bil-mustišir	778
Nirgal-malik	809	Nabû-pur-uki-in	777
Bil-dan-an	808	Pan-Ašur-la-ḥabâli	776
Šil-Bil	807	Nirgal-išši-iš	775
Ašur-tak-kil	806	Ištar-dûr	774
		Man-nu-ki-Rammân	773
		Ašur-bil-ušur	772

N é v	Kr. e. év	N é v	Kr. e. év
Ašur-dan-an, šarru . . .	771	Rammân-bil-uki-in . . .	738
Šam-ši-ilu	770	Bil-imur-a(n)-ni	737
Bil-malik	769	Adar-malik	736
Abal-ia	768	Ašur-šal-lim-an-ni . . .	735
Ḳur-di-Ašur	767	Bil-dan-an	734
Mu-šallim-Adar	766	Ašur-dan-in-a(n)-ni . . .	733
Adar-mukîn-nišî	765	Nabû-bil-ušur	732
Ši-id-ki-ilu	764	Nirgal-a-bal-liṭ	731
Pur-AN-sa-gal-i	763	Bil-lu-da-ri	730
Tab-Bil	762	Nap-ḥar-ilu	729
Nabû-mukîn-aḥ	761	Dûr-Ašur	728
La-ki-bu	760		
Pan-Ašur-la-ḥabâli . . .	759	Bil-Ḥarran-bil-ušur . . .	727
Bil-tak-kil	758	Marduk-bil-ušur	726
Adar-iddin	757	Maḥ-di-i	725
Bil-šadu-u-a	756	Ašur-ḥal-	724
Ki-i-su	755	Šul-ma-nu-ašâridu . . .	723
Adar-ši-zib-a-ni	754		
		Adar-malik	722
Ašur-nirâri, šarru	753	Nabu-târi-iš	721
Šam-ši-ilu	752	Ašur-IS-ḲA-dan-in . . .	720
Marduk-šal-lim-a(n)-ni .	751		
Bil-dan-an	750	Šar-ukîn	719
Šamaš-ittalak-SUN (?) . .	749	Zir-bâni	718
Rammân-bil-ukîn	748	Tab-šur-Asur	717
Sin-šal-lim-a(n)-ni	747	Tab-šil-Î-sar-ra	716
Nirgal-nâši-ir	746	Tak-kil-ana-Bil	715
		Ištar-dûr	714
		Ašur-ba-ni	713
Nabû-bil-ušur	745	Šarru-imur-an-ni	712
Bil-dan-an	744	Adar-a-lik-pa-ni	711
Tuklat-abal-išarra	743	Šamaš-bil-ušur	710
Nabû-dan-in-a(n)-ni . . .	742	Man-nu-ki-(-)Ašur-li' .	709
Bil-Ḥarran-bil-ušur	741	Šamaš upaḥ-ḥir	708
Nabû-iti-ir-a(n)-ni	740	Ša-Ašur-du-(ub-)bu . . .	707
Sin-tak-kil	739	Mu-tak-kil-Ašur	706

N é v	Kr. e év	N é v	Kr. e. év
Upaḥ-ḥir-(ra)-Bil	705	Nabû-aḥ-išši-iš	681
Nabû-di-(i)-ni-īpu-uš	704	(Ašur-aḥ-iddin trónra lé-	
Kan-šil-ai	703	pett)	
Nabû-li'	702	Da-nu-(a)-nu	680
Ḥa-na-nu	701	Istu-Rammân a-ni-nu	679
Mi-tu-nu	700	Nirgal-šar-ušur	678
Bil-šar-a(n)-ni	699	Abu-ra-mu	677
Šul-mu-šar	698	Ba-an-ba-a	676
Nabû-dûr-ušur	697	Nabû-aḥ-iddi-na	675
Ṭab-Bil	696	Šarru-nu-ri	674
Ašur-bil-ušur	695	A-tar-ilu	673
Ilu-itti-ia	694	Nabû-bil-ušur	672
Nâdin-aḥî-irba	693	Ṭibit-ai	671
Za-za-ai	692	Šul-mu-bil-la-aš-mi	670
Bil-ímur-a(n)-ni	691	Šamaš-kâšid-ai-bi	669
Nabû-mukîn-aḥ	690	Mar-la-ar-mi	668
Gi-ḥi-lu	689	Ga-ab-ba-ru	667
Nâdin-aḥî	688 ai	666
		665
Sin-aḥî-irba	687	664
Bil-ímur-a(n)-ni	686	663
Ašur-dan-in-a(n)-ni	685	Bilu-nâ'id	662
Man-nu-zír-ni-i	684	Ṭâbu	661
Man-nu-ki Rammân	683	Ar-ba-[ih-ai]	660
Nabû-šar-ušur	682	Gir-za-[bu-na]	659
		Si-lim [Aššur]	658

II. Ptolemaeus-féle királylajstrom.

A király neve	Trónra léptetésé- nek éve	Uralkodá- sának tartama
Nabonasszar	747 Kr. e.	14 év
Nadiusz	733 "	2 "
Kinzir	731 "	3 "
Tiglat-Pilezer	728 "	2 "
Salmanasszar	726 "	5 "
Merodach-Baladan	721 "	12 "
Szárgon	709 "	5 "
— — — — —	704 "	2 "
Bilibni	702 "	3 "
Asurnádinsum	699 "	6 "
Nirgaluszib	693 "	1 "
Muszib-Marduk	692 "	4 "
— — — — —	688 "	8 "
Aszarhaddon	680 "	13 "
Samassumukin	667 "	20 "
Kiniladan	647 "	22 "
Nábopolasszar	625 "	21 "
II. Nábukuduruczur	604 "	43 "
Evil-Merodach	561 "	2 "
Neriglisszar	559 "	4 "
Nabonidusz	555 "	17 "

III. Babylonia legrégebbi uralkodói.

Urukagina	<i>Sir-pur-la</i>	város	kormányzója
Ur-Niná	"	"	"
Akurgal	"	"	"
Íannadu	"	"	"
I. Ínnannadu	"	"	"
Entemena	"	"	"
II. Ínnannadu	"	"	"
I. Szárgon	<i>Agade</i>	"	"

Naramszin	<i>Agade</i>	város	kormányzója
Ur-Bau	<i>Sirpurla</i>	"	"
Nammakhani	"	"	"
Gudia	"	"	"
Ur-Ningirsu	"	"	"
Urgur	<i>Ur</i>	"	"
I. Dungi	"	"	"
Szingasid	<i>Iszin</i>	"	"
Szingamil	"	"	"
Ismidagan	"	"	"
Enannaduma	<i>Ur</i>	"	"
Gungunum	"	"	"
II. Dungi	"	"	"
Bur-Szin	"	"	"
Gamilszin	"	"	"
Iniszin	"	"	"
Kudurmabuk	<i>Larsza</i>	"	"
Rimszin (v. Íri-Aku)	"	"	"
Núr-Rammán	"	"	"
Szinidinnam	"	"	"

IV. A babyloni királylajstrom.

A) Bábilu-i dynastia [11 király, 304 év]:

1. Szumu-abí 15 év	6. Hammurabi 55 év
2. Szumula-ilu 35 "	7. Samsu-ilúna 35 "
3. Zabium 14 "	8. Íbisum. 25 "
4. Apil-Szin 18 "	9. Ammiditána 25 "
5. Szin-muballit 30 "	10. Ammizadugga 21 "
11. Samsuditána 31 év.	

B) Sisku-i dynasztia [11 király, 368 év]:

1. Anman 51 év	6. Gul-ki-sur 55 év
2. Kiannibi 55 "	7. Kír-gal-(dara-mas) . . 50 "
3. Damki-ilu-su 46 "	8. Aia-dara-(kalam-ma) . . 28 "
4. Iskibal 15 "	9. Í-kur-ul-(an-na) . . . 26 "
5. Sussi-akhi 27 "	10. Melam-ma-(kur-kur-ra) 6 "
11. Ia-ga- 9 év.	

C) **dynastia** [36 király, 576 év 9 hónap]:

1. Kan-dis 16 év	26. Gis-am-mi-ti 6 év
2. Agum-amir 22 „	27. Sa-ga-rak-ti-su-ri-as . 13 „
3. Bi-bi-ia-si 22 „	28. Bi-bi-ia-su 8 „
4. Du-us-si 9 „	29. Bil-nádin-summi . . . 1 év 6 hó
5. A-du-mi-lik — „	30. Ka-ra-khar-bi 1 „ 6 „
6. Ur-zi-gurru-bar . . . — „	31. Rammán-nádin-summi 6 év
[7—21. le van törve]	32. Rammán-nádin-akhi . 30 „
22. — — — — — 22 „	33. Mili-sikhu 15 „
23. — — — — — 26 „	34. Marduk-apal-iddin . . 13 „
24. Kadasmanuburias . . 14 „	35. Zamáma-suma-iddin . . 1 „
25. Szi-bi-ir 17 „	36. Bil-suma-iddin 3 „

D) **Pasi-i** **dynastia** [11 király, 72 év 6 hónap]:

1. — — — — — 6 év	Marduk-akhi-ir-ba 1 év 6 hó
[2—6. le van törve]	Marduk-ziri-im 13 év
7. Marduknádinakhi . . 22 „	Nabú-nádin 9 „

E) **dynastia** [3 király, 21 év 5 hó]:

Szim-mas-si-[khu] 18 év	Bil-mukin-ziri — 5 hó
Kassú-nádin-akhi 3 év.	

F) **Bazi-i** **dynastia** [3 király, 20 év 5 hó]:

Í-ul-bar-sákin-sumi . . . 17 év	Nindar-kudurra-ukin . . . 3 év
Amíl-sukamúna — 3 hó.	

G) 1 elamita [neve le van törve] 6 év.

H) **Bábilu-i** **dynastia** [31 király . . .]:

1. — — — — — 13 év	12. Nabú-sum-iddin —
2. — — — — — 6 hó 21 n.	13. Marduk-bil-usatí —
[3—4. le van törve]	[14—17.] — —
5. Nabú-sum-iskun —	18. Marduk-balat-su-ikbí —
[6—8.] — — —	[20—27.] — —
9. Tukulti-ninip —	28. Nabú-sum-iskun —
10. Rammán-nádsu-akhi —	29. Nabú-naczir 14 év
11. Nabó-apal-iddin —	30. Nabú-nádin-ziri . . . 2 „
31. Nabú-sum-ukin . . . 1 hó 12 n.	

BETŰRENDES TÁRGYMUTATÓ.

A

- A'ahmes 81.
 Abd-er-Rahman 73, 75.
 Abdikhiba 279.
 Abel 240.
 Abu-Habba 23, 65.
 Abu-Sahrein 61, 285.
 Abydenus 9, 14.
 Adad 39, 158, 273.
 Agadi 66, 88.
 A-ga-de 26.
 Agani 34.
 Agu Kakrimi 325.
 Aharri 329.
 Ahaz 335.
 Ahlquist 206.
 Ahuni 329, 330.
 Ai-ibur-šabû 48, 50.
 Akkad 23, 24, 25, 26, 294, 320.
 Akki 35.
 Alasja 20.
 Aleppo 69.
 Allatu 183.
 Almagest 14.
 Alman 324.
 Amenophis 18, 19.
 Amiaud 187.
 Amon-Ra 170.
 Amram ibn-Ali 30.
 Ana 173.
 Annunaki 177.
 Antu 169.
 Anu 36, 154, 155, 156, 158,
 162, 167, 168, 169, 172, 272.
 Anu, Bél és Ía útjai 245—247.
 Apirak 321.
 Apopi király 80.
 Aqarquf 32, 33.
 Arahtu 29, 48, 49.
 Aralu 183.
 Aram-Naharajim 23.
 Armand 329.
 Arzania 28.
 Assur 26, 66, 91, 172, 308.
 Assurbanipal 11, 37, 40, 41,
 56, 70, 90, 92, 93, 134, 263,
 306, 315, 341.
 Assur-bil-kala 328.
 Assurbilnisissu 325.
 Assur-Dajan 333.
 Assur-nádin-sum 339.
 Assurnazirpal 28, 71, 72, 92,
 299, 302, 305, 328.
 II. Assur-Nirári 333.

Assur-risúa 279.
 Assur-uballit 18, 326.
 Assyr eponymok névsora
 348—351.
 Asszarhaddon 13, 37, 40, 65,
 72, 134, 340.
 Astralis vallás 156.
 Astrologiai szövegek 20.
 Auaris 81.
 A-ušar 26.
 Avad 74.
 Ábrahám 23, 61.
 Árpád 335.

B

Babbar 173.
 Babel 24, 29, 334.
 Babil 30, 38, 40.
 Bâb-ilu 34.
 Babyloni királykrónika 277.
 Babyloni királylajstromok 20,
 353—354.
 Babyloni lunisolarév 249.
 Babylonia legrégibb uralkodói.
 352—353.
 Babyloniai naptár 317—319.
 Baghdad 32, 66.
 Balavat 72, 92.
 Balis 22.
 Ball 207.
 Batin 202.
 Baviani sziklafelirat 314.
 Beauchamp 33.
 Belit 38, 48, 158, 169, 179.
 Berossus 9, 14.
 Bezold C. 95, 135, 178, 187,
 199, 203, 206, 211, 217,
 240, 282, 346.

Bél 36, 58, 60, 99, 154, 155,
 156, 158, 162, 167, 168, 169,
 173.
 Bir-idri 330.
 Birs-Nimrud 32, 42, 43.
 Bilibni 338.
 Bit-Adini 329, 330.
 Bit-Jakin 24, 331.
 Bitniku 29, 36.
 Bit-tuḫdi 39.
 Bit zibi 39.
 Boltozott mennyezetek 291.
 Borzippa 29, 30, 42, 45, 47,
 48, 49, 61, 171, 173, 334.
 Boscawen 206, 346.
 Botta E. 68, 69, 70, 72.
 Brugsch 6, 80.
 Budenz 206.
 Burat 22.
 Burnaburias 18, 325.
 Buwârîje 65.
 Bűnbeesés elbeszélése 20.

C

Canning 69.
 Cantor 260.
 Chabur 28, 91.
 Chaldaea 23, 25, 26, 87.
 Chani ország 324.
 Charrân 91.
 Cherubim 28.
 Chidekel 252.
 Chosar 28, 72.
 Chronologia 313—320.
 Chumbaba 271.
 Cohn G. 135, 141, 153.
 Coxe 202.
 Craig A. 185.
 Családi törvények 20.

D

Dajan-Asur 331.
 Dalichi 28.
 Damaskus 330.
 Dareios 58.
 Dareste 135, 153.
 Davkina 169.
 Deecke 188.
 Delattre A. 95.
 Delitzsch F. 26, 67, 95, 185,
 187, 188, 190, 195, 199, 201,
 202, 206, 211, 215, 240, 254.
 Deutero-Jesája 12.
 Dicsfeliratok 15, 17.
 Diglat 22.
 Dijála 27.
 Dilbat 334.
 Din-dur 34.
 Donner 77, 187, 217, 218.
 Dšimšime 30.
 Du-azag 45.
 Dul-azag 48.
 Dungi 18, 316, 321.
 Duniaš 24.
 Dun-sagana 173.
 Dur-Athar 28.
 Dûrili 336.
 Dûr-Kurigalzu 66.
 Dûr-Šarrukinu 72.
 Dusratta 19, 20, 278, 288, 308.
 Duzi-Abzu 173.

E

Eabani 271, 272.
 East-India-House felirata 42.
 Egibi 17.
 Egigunu 183.
 Egyiptom 12, 13, 18, 27, 30,
 80, 96, 97, 172.

Ekimmu 184.
 El-Gezîra 26.
 Elami-méd határhegység 27.
 Eldred 32.
 Ellaszar 62.
 Elulész 338.
 Emdselibe 30, 32.
 Eponymok 20, 348—351.
 Epping 282.
 Erekh 63, 65, 169.
 Eridu 61, 169, 285.
 Erim-Agu 322.
 Erman 6, 252.
 Euphrat 5, 9, 22, 23, 24, 25,
 27, 28, 30, 35, 40, 41, 42,
 48, 55, 61, 66, 87, 88, 283,
 293, 309, 329.
 Ezekhiél 12, 28.
 Ékirás 225—240.
 Él 158.
 Élam 54, 55, 320, 321, 322,
 337, 339.
 Építési okmányok 17.
 Építőművészet 285.
 Évkönyvek 15, 16, 277.

F

Fogadalmi feliratok 20.
 Fresnel 33.

G

Gal-alimma 173.
 Galgóczy J. 220.
 Gan-Úl 42, 46.
 Gargamis 329.
 Gasr 30, 38, 40.
 Gábríel 164.

Ghanna-ki 66.
 Gihon 29, 252.
 Gi-il-ga-mis 271—276.
 Ginzel F. 248.
 Girsá 162, 321.
 Grotefend G. 235.
 Gubal 329.
 Gudia 18, 62, 63, 66, 230, 284,
 286, 299, 321.
 Guidi 87.
 Guti 26, 324.
 Gutum-dug 172, 173.
 Guyard 191, 192.
 Gú-edinna 25.

H

Halévy J. 78, 185, 187, 188,
 189, 190, 192, 193, 194, 195,
 205, 211.
 Hallusu 339.
 Halvan 330.
 Hammer-Purgstall 33.
 Hammurabi 24, 35, 36, 39, 40,
 53, 65, 97, 98, 99, 100, 101,
 102, 136, 156, 158, 200, 315,
 322.
 Hammurabi-féle törvények 7,
 20, 21, 97—131.
 Hani 54.
 Hanno 336.
 Harezi történetek 15, 16.
 Har-šag 372.
 Harsag-Kalamma 65.
 Hasur 28.
 Ha't šepsut 81.
 Határkövek 247. 251.
 Haupt P. 77, 153, 185, 187,
 189, 190, 191, 193, 202,
 206, 240.

Hauran-hegység 331.
 Havilah 29.
 Hazakijahu 12.
 Hazuza 329.
 Helmolt 78.
 Herodotos 9, 13.
 Hidekel 22.
 Hilišud 45.
 Hilla 17, 30, 33, 34.
 Hilprecht 59, 95, 151, 153,
 182, 277.
 Hindar 28.
 Hincks 206, 207.
 Hipparchos 249.
 Hiram 335.
 Hizkia 12, 338.
 Hommel F. 25, 26, 39, 80, 84,
 95, 153, 165, 185, 187, 202,
 203, 206, 207, 208, 209, 210,
 211, 212, 218, 219, 225,
 240, 245, 252, 346.
 Horusz 172.
 Hrozny 215.
 Humbanigas 336.
 Hunfalvy 187.
 Hykussos 81.

I

Idiglat 22.
 Igigi 178.
 Ilu-Ramman 28.
 Imák 20.
 Imgur-Bél 40, 41, 48, 49, 50 51.
 Imharsag 60.
 Inilu 325.
 In lil-ki 60.
 Iparművészet 310.
 Irâg el-'Arabi 26.
 Ircizum la tairat 183.

Irhulini 330.
 Išān Amran 36.
 Išān Amram ibn Ali 31.
 Išān il-ahamar 32.
 Išān il-asvad 32, 39, 40.
 Ishara 39.
 Isis 170.
 Ismi-Dagan 66.
 Istar 20, 39, 41, 66, 67, 158,
 167, 168, 170, 172, 173, 271,
 272, 275.
 Izrael 10, 164, 335.
 Īa 36, 61, 154, 155, 167, 168,
 169, 273.
 Ī-an-na-du 228.
 Ī-annu 63.
 Ī-apšu 169.
 Ī-dim-anna 48.
 Ī-ditar-kalama 46.
 Ī-dur-au-ki 62.
 Ī-dur-gara 47.
 Ī-giš-šir-gal 39, 46.
 Ī-gula 47. *Eus-ulla*
 Ī-ḥad-kalam-ma-sum-ma 39.
 Ī-ḥarsag-illa 46.
 Īkua 36, 45.
 Īkur 60, 169.
 Ī-mah 38, 46.
 Ī-nam-ḥi 39.
 Īn-ki 169, 172.
 Īn-lil 85, 162.
 Īn-zu 162, 169, 172.
 Ī-pad-kalamma-summa 46.
 Ī-pa-tú-ti-la 29, 39.
 Ī-sabi 46.
 Īsagila 29, 35, 36, 37, 38, 42,
 45, 49, 52, 58, 98, 100, 171,
 345.
 Ī-sag-ila-Bur-Sin 60.

Ī-sag-tur-ra 39.
 Ī-sa-tar-kalam-ma 39.
 Ī-sigiš-sigiš 39.
 Ī-tila 47.
 Ī-timin-an-ki 37, 45, 171.
 Ī-tur-kalamma 39.
 Ī-ul-bar 315, 321.
 Ī-ur-imin-an-ki 46.
 Ī-ziba-tila 47.
 Īzidda 29, 39, 42, 45, 48, 49,
 52, 345.
 Ī-zu-ab 61.

J

Ja-ah-ve-ilu 158—159.
 Jastrow M. 185.
 Jatbur 28.
 Jákob 139.
 Jehu 332.
 Jensen P. 185, 187, 202, 204,
 214, 282.
 Jerémia 12.
 Jeremias A. 185, 282.
 Jeremias J. 135, 141.
 Jeruzsálem 12.
 Jesája 12.
 JHWH 169—170.
 Johns C. H. 135, 153.
 Josephus 17.
 Juda 10, 12, 335, 338.
 Julius Caesar 254.
 Jupiter 167.
 Justi 346.

K

Kadasman-Bil 18.
 Kadasmancharbi 326.
 Ka-dingir 34.
 Ka-ḥan-di 29.

Kalakh 299, 308.
 Kaldu 25, 26.
 Kalhi 71, 73.
 Kali'a-Sergat 66.
 Kalne 61.
 Kalû 176.
 Kanaán 23.
 Kaprabi 329.
 Karachardas 325.
 Kardunias 23, 24, 28.
 Karkar 330.
 Kasdu 25.
 Kaulen F. 6, 95, 134, 153, 346.
 Keselyűs sirkő 296—297.
 Khabiri 280.
 Khorsabad 69, 72, 75.
 Khorsabadi palota 287.
 Kimmeriák 337.
 Kingi 23, 25.
 Kingi és Burra 23.
 Kiniladan 343.
 Kinunir város 173.
 Kiš 65, 334.
 Kišad-edini 25.
 Knudtzon J. A. 185, 282.
 Kohler 135, 153.
 Koldewey 34.
 Közigazgatási lajstromok 20.
 Ktesias 13.
 Kudur-Bil 315.
 Kudur-Mabuk 311, 322.
 Kudur-Nankhundi 322.
 Kugler 282.
 Kujundsik 28, 68, 71.
 Kujundsiki könyvtár 263.
 Kul-unu 61.
 Kummuh 335.
 Kupolák 291.
 Kurigalzu 66, 326.

Kustaspi 335.
 Kutha 65, 171, 334.
 Kyaxares 344.
 Kyros 58, 345.

L

Lagaš 62.
 Lahabbasikudur 17.
 Larsza 62, 170.
 Lassen 238.
 Layard Henri 59, 68, 69, 71,
 73, 74, 95, 312.
 Lea 139.
 Ledrain 312.
 Lehmann C. F. 187, 199, 201,
 202, 216, 260, 346.
 Lenormant 187, 188, 189, 190,
 191, 202, 206, 207, 209, 224.
 Leyden 193.
 Lépcsőzetes templom 286.
 Libil-higalla 50.
 Libya 27.
 Loftus W. 62, 64, 68.
 Lubdi 326.
 Lulumi 326.
 Lunisolarév 317.

M

Maganna 321.
 Mahler E. 135, 346.
 Malatijja 22.
 Manetho 80, 81, 82.
 Maqlu 178.
 Marduk isten 29, 34, 35, 36,
 42, 44, 45, 46, 48, 49, 50,
 51, 52, 54, 58, 67, 97, 98,
 99, 154, 156, 158, 167, 168,
 170, 171, 182, 273.
 Marduk-bél-usáti 28.

Marduk-nádin-akhi 243, 327.
 Marduk-nádin-sumu 27.
 Marduk-pal-idina 286, 333—
 336, 337.
 Marduk-sum-idinna 331.
 Mar-Istar 243.
 Masias 26.
 Maspero G. 95, 346.
 Märkáz 32.
 Meissner Br. 135, 153, 202, 240.
 Me-lam-kur-kur-ra 65.
 Memphis 81.
 Mena 96, 97.
 Menahem 335.
 Menant J. 95, 153, 187, 346.
 Mentiú setet 81.
 Merodakh-baladan 24, 251.
 Mesopotámia 10, 22, 26, 27,
 33, 54, 69, 283, 299, 310.
 Messerschmidt 213, 240.
 Meton 254.
 Meyer Ed. 26, 87, 346.
 Média 26.
 Mértékintézmények 17.
 Miczrajim 12.
 Mikháel 164.
 Miluhi 12.
 Mitani 19, 20, 91.
 Mitford 69.
 Morgan 97, 99.
 Mosul 68, 69, 70, 72, 75.
 Muczuri 12.
 Muqajjar 62.
 Mušim šimâti 171.
 Musizib-Marduk 339.
 Müller D. H. 135, 142, 145, 153.
 Müller Max 187.
 Mündter 234, 235.
 Mürdter 346.

N

Nabonasszar 14, 15, 56, 57,
 313, 334.
 Nabopolasszar 40, 41, 48, 49,
 50, 56, 65, 67, 179, 309,
 344.
 Nabonid 65, 314, 315, 316, 346.
 Nabu-pal-iddin-na 157, 331.
 Nabu-bil-zikri 342.
 Nagy Géza 7, 220, 221.
 Nagy Sándor 58.
 Naharina 23.
 Nahum 12, 68.
 Naïri 91.
 Nana 65.
 Nanâ-Ištar 63.
 Nanâ-sâkipât-tibiša 48.
 Nanaia 315.
 Nannar 169.
 Naram-Szin 33, 66, 88, 200,
 314, 316, 321.
 Narkabti 243.
 Naville Ed. 80.
 Nazibugaš 326.
 Nebi Junusz 28.
 Nebo 29, 35, 36, 42, 44, 46,
 50, 67, 168, 171, 273.
 Nebo-hariri 39.
 Nebo-ša-ki-sal-lum 39.
 I. Nebukadnéczár 55, 247.
 II. Nebukadnéczár 34, 37, 40,
 41, 42, 49, 56, 65, 345.
 Nedu 184.
 Neko 342.
 Német Keleti Társaság 34.
 Ni-bur 61.
 Niebuhr 33, 234.
 Nilus 5, 9, 13, 27, 84.
 Nimitti-Bél 40—41, 48, 51.

Nimrud 72, 299.
 Nina 172.
 Nindar 90, 91, 172.
 Nin-girszu 162, 172, 173, 180.
 Nin-giš-zida 173.
 Nin-ḫar-sagga 46.
 Ninib 29, 39, 65, 168, 273.
 Ninive 28, 66, 67, 68, 69, 70,
 72, 170, 308, 340.
 Nin-lil 169.
 Ninlil-anna 46.
 Nim-mah 38.
 Nin-mar-ki 173.
 Ninni 173.
 Nippur 58, 59, 61, 79, 162,
 173, 285, 322, 334.
 Nippuri főiskola 151.
 Nirgal 65, 90, 158, 168, 171,
 173, 184, 273.
 Niszan 29.
 Niszin 322.
 Nizir 273.
 Norris 202.
 Nu-du-nu 136.
 Nuffar 59.
 Nun-ki 61.
 Nusku 36.

O

Oettli S. 135, 141, 142.
 Olivier 33.
 Oppert J. 33, 153, 187, 188,
 189, 190, 192, 199, 202,
 206, 207, 224, 225, 238.
 Osiris 170.
 Oszlopos építkezés 290.
 Ó-khaldaeai szobrászat 291.
 Óriel 164.
 Ó-testamentum könyvei 12.

P

Padan 324.
 Parakku 36.
 Pasagga 173.
 Patin 329.
 Patiszi 96, 175.
 Patubasztesz 341.
 Pecsétlő hengerek 294, 295.
 Peiser 135, 153, 202.
 Pekah 335.
 Perat 22.
 Perrot et Chipiez 312.
 Persepolis 25, 33.
 Perzsa öböl 23, 29.
 Pénzintézmények 17.
 Pietro della Valle 32.
 Pimai 341.
 Pinches Th. 187, 202, 204, 254.
 Pipercczikkek 312.
 Pisannu 28.
 Pisiriz 335.
 Pison 29, 252.
 Place Victor 71, 72, 312.
 Pognon 195, 346.
 Porter 33.
 Prath 252.
 Psamtik 342.
 Ptolemaeos 14, 15, 17, 56,
 249.
 Ptolemaeus-féle királylajstrom
 352.
 Pukûd 28.
 Pulu 333.
 Purattu 22.

R

Ramki 176.
 Ramman 46, 48, 172, 273, 314.
 Rammân-Niâri 66, 326, 328, 333.

Raphia 336.
 Rapiku 326.
 Rasko 238.
 Rassam H. 34, 42, 68, 71.
 Rauwolff 32.
 Rawlinson 34, 42, 61, 187,
 238, 240, 243, 282, 346.
 Ráfael 164.
 Ráhel 139.
 Ráolvasások 20.
 Reber Fr. 312.
 Rezin 335.
 Rian 80.
 Rich Claudius James 33, 68.
 Ris Ramman 321.
 Ru'ua 28.

S

Sabbat 255—257.
 Sagaraktiburias 315.
 Sahan 32, 37.
 Sala 314.
 Salatis 81.
 I. Salmanasszar 66, 72.
 II. Salmanasszar 27, 72, 231,
 305, 330.
 III. Salmanasszar 333.
 IV. Salmanasszar 335.
 Salmânu-ašarid 66.
 Samanismus 165.
 Samas 39, 46, 97, 98, 100,
 156, 157, 158, 162, 168, 170.
 Samaš-šumukin 199, 341.
 Samḥati 150.
 Samsi-Ramman 66, 67, 325,
 328, 333.
 Samsu-ditana 324.
 Samsu-iluna 24, 65, 323.
 Sangara 329.
 Sangu 175.
 Sarzec 62, 95, 312.
 Satt an-Nil 29, 58.
 Satt el-Arab 23.
 Satt el-Hai 25, 28, 62.
 Sayce A. H. 185, 187, 202,
 205, 207, 212, 214, 282.
 Sayous 187.
 Scheil apát 21, 97, 135, 214.
 Schott 187, 206.
 Schrader Eb. 95, 134, 153,
 185, 187, 188, 192, 202,
 203, 240, 282, 346.
 Sebbeneh-Su 27.
 Seol 181.
 Sepharvajim 65.
 Serényi 7.
 Seriqtu 136, 137, 141.
 Sesonk 341.
 Sibzianna 243.
 Sidunnu 329.
 Sir-bur-la v. Sir-pur-la 18, 62,
 162, 172, 284, 286, 321.
 Sir-ruššu 41, 177.
 Smith G. 34, 38, 68, 95, 185,
 190, 202, 312, 347.
 Sofoniás 67.
 Sosigenes 254.
 Stár kethubah 137.
 Stooss C. 135, 153.
 Strassmaier S. N. 185, 187,
 241, 282.
 Stuccoburkolat 284
 Suanna 50.
 Subari 326.
 Subnat 27.
 Sulmanu-hamau-ilani 28.
 Sumir nyelv 6, 20, 70, 77—
 88, 186—225.

Sumír és Akkad 23, 24, 25,
26, 86, 321, 322.
Suri 23.
Surpu 178.
Surru 329.
Susa 55, 99.
Synchronistikus tábla 20.
Syria 23.
Syríai-arab sivatag 27.
Szabako 336.
Szadsur 28.
Szamaria 336.
Szanherib 12, 13, 29, 37, 40,
41, 55, 65, 67, 70, 306, 314,
315, 337.
Szargonidák művészete 305.
Számjegyek 258.
Szárgon 28, 34, 35, 65, 66,
72, 88, 277, 287, 288, 291,
294, 320, 336.
Szenkerek 62.
Szerződési táblák 17.
Szion 329, 331, 338,
Szin 39, 46, 158. 162, 168,
169, 173.
Szippar 23, 65, 66, 179, 321,
334.
Szit-Napistim 272, 273, 274.
Szobrászat 284.
Szökőcyklus 57.
Szulumal 335.
Szuru 329.

T

Tâbi-supur-šu 49.
Tallquist K. L. 185.
Tammuz 172, 272.
Tanis 80.
Tarhular 335.

Tartannu 97.
Taurus 22, 26.
Taylor 12, 62.
Tebet 72.
Tell-el-Amarna 18, 278.
Tell Ibrahim 65.
Tellóh 62, 79, 296.
Teremtési legendák 20.
Terracották 293.
Thales 253.
Thomas 33.
Thóth 15, 171.
Thutmosis 13.
Tiele C. P. 17, 24, 26, 85, 87,
94, 134, 153, 165, 185, 203,
299, 312, 347.
I. Tiglatpilezer 27, 55, 90, 327.
III. Tiglatpilezer 55, 65, 334.
Tigris 5, 9, 22, 24, 26, 27, 28,
34, 71, 283, 293, 329, 330.
Timaos 80.
Timotheos 310.
Tin-tir 34.
Tir-anna 64.
Tírhaka 340.
Tírhatu 136, 137, 140.
Tudelai Benjamin 32.
Tniklat-Ninib 315.
Tuklâti-Nindar 327, 328.
Tur-i 47.
Turnat 27.
Tu-tu isten 158.
Tychsen G. 234, 235.
Tyrus 329, 331, 338.

U

Ubara-Tutu 273.
Uhaimir 65.
Ujfalvy 187, 206.

Ukinzir 334.
 Ukun 28.
 Ummanigas 342.
 Ur 24, 61, 169, 285.
 Ur-B'au 18, 64, 299, 321.
 Ur-Gur 316.
 Ur-Gurra 321.
 Ur-Kasdim 25.
 Ur-Ningal 179, 180.
 Ural-altaji nyelvcsalád 6.
 Uralkodók lajstroma 14.
 Urartu 330, 335, 344.
 Urdamani 342.
 Uriakki 335.
 Urin 62.
 Ursalimmu 12.
 Urudugga 61.
 Uruk 63, 65, 170, 172, 334.
 Utu 162, 170.
 Utukku 184.
 Üvegkészítés 311.

V

Vallási szövegek 20.
 Varázsló formulák 20.
 Varka 63, 284.
 Vassurmi 335.
 Vincenzo 32.
 II. Vilmos császár 34.

Virchow 80.
 Vizözön 20.

W

Weissbach F. H. 36, 38, 95,
 206, 212, 224, 241.
 Winckler H. 78, 95, 135, 187,
 206, 240, 347.
 Wus was-rom 65.

X

Xerxes 58.

Z

Zab 27.
 Zabium 36.
 Zagmuk 29, 34, 36, 42, 45, 50.
 Za-mal-mal 65.
 Zamama 158.
 Zamna 329.
 Zarpanitû 35, 36, 100, 171.
 Zedekia 338.
 Zehnpfund R. 95.
 Zikûrat 35, 37.
 Zimmern H. 185, 187, 195, 202,
 204, 206, 210, 254, 282.
 Zodiakus képek 243.
 Zuchina 27.
 Zsoltárok 20.

TARTALOMJEGYZÉK.

	Lap
<i>Előszó</i>	5—7
<i>Általános bevezetés</i>	8—21
Az ókori Kelet 8—9. A forrásanyag 9—21 (az ó-testamentom könyvei 12—13; a görög történetírók tudósításai 13—15; nemzeti források 15—21).	
<i>I. Az ország és lakói</i>	22—95
Mesopotamia földrajzi beosztása 22. Babylonia földrajzi viszonyai 23—66. (Sumír és Akkad 24—26; Babylon városának és környékének topographiája és története 30—58). Assyria földrajza 66—76 (Ninive és Layard ottani ásatásai 66—71; Layard ásatásai Nimrud romhalmain 72—76) Babylonia és Assyria néprajzi viszonyai 76—93. (a sumír ősnép nemzetisége 76—88; a nép foglalkozása 88—93). Az ország éghajlati viszonyai 94—95. Irodalom 95.	
<i>II. Az állam szervezete és a közigazgatás</i>	96—135
A királyság 90—97 (a Patiszi 96; a király 97. 134; a tartannu 97). Hammurabi törvénygyűjteménye 97—130. A törvénykezés 131. A közigazgatás 132. A hadsereg 133—134. Irodalom 135.	
<i>III. A családi élet</i>	135—153
A házasság 136—138. Házasságtörés 138—139. A házasság fölbontása 139—146. A nő válójoga 141—146. A Hammurabi- és a Mózes-féle törvény összehasonlítása 147—150. Gyermekeknevelés és oktatás 150—152. Irodalom 153.	

IV. <i>A vallás és a halotti szertartások</i>	154—185
Monotheismus és polytheismus 152—166. Isten- tisztelet 166—168; 173—179. A babyloni Pan- theon 168—173. A papok 173—176. Az áldoza- tok 174. Az ima 174—175. A szellemekben való hit 177—179. Vallási alapítványok 179. A halál 180—181. Temetkezési szertartások 182. Gyász- szertartások 183. Az alvilág 183—184. Iroda- lom 185.	
V. <i>Nyelv és Írás</i>	186—241
Babylonia nyelvei 186. A sumir nyelv rokonsága (a mérvadó tudósok véleménye e kérdést illető- leg) és elnevezésének története 187—225. A babyloniaiak írása 225—240. Az ékirás fejlődése 226—231. Az ékirás polyphon jellege 233. Az ékirás kibetűzése 234—239. Az írásjegyek olva- sása 239—240. Irodalom 240—241.	
VI. <i>Tudomány és Irodalom</i>	242—282
A babyloniaiak astronomiai ismeretei 242—258. A zodiakus 245. Számítási táblák 248. A csil- lagászati évszakok 249. A babyloniaiak astro- nomiai ismereteinek összehasonlítása a többi ókori népek astronomiájával 249—254. Az idő beosztása 249—256. A hét fogalma és a Sabattu 254—256. — A matematikai ismeretek 258—261. A hatvanas rendszer keletkezése 260—261. — Az orvostudomány 262—263. Az orvosi tisztelet- díj 262. — A kujundsiki könyvtár 263. — A philologiai irodalom 263—267. Sumir-assyr szó- szedetek 263—267. — A költészet termékei 267—282. Imák 267—270. A vízözönről szóló babyloniai elbeszélés (Gilgames-eposz) 271—275. Istár pokolba szállása 275—276. A tell-el-amar- nai és a tellóhi lelet 276. A nippuri ásatások eredményei 277. — A történeti irodalom 277. — A levélirodalom 278—281. — Kereskedelmi fel- iratok 281—282. — Irodalom 282.	
VII. <i>A művészet</i>	283—312

Az építészet 283—293, A templomok 285—286.
 A paloták 286—289. Az oszlopok 291. A kupo-
 lák 292. — A szobrászat 293—310. Az ó-khal-
 daei művészet 294—299. Assyria művészete
 299—310. Az új babyl. művészet 309. — A téglá-
 festés 309. — A zene 310. — Az iparművészet
 310—312. — Irodalom 312.

VIII. Chronologia és Történet 313—347

A babyloni királylajstrom 314. — Chronologiai
 tudósítások 314—317. — A naptár 317—320. —
 A történet beosztása 320. — I. korszak 320—325.
 (I. Szárgon 320. Naramszin 321. Gudia 321. Ur-
 Ba'u 321. Hammurabi 322. Samsu-iluna 323.
 Agukakrimi 324.). — II. korszak 325—333. (Bil-
 báni 325. I. Ramman-nirâri 326. I. Salmanassar
 326. Tuklâti-Nindar 327. I. Tiglatpilezar 327. II.
 Riamman-nirâri 328. Assurnazirpal 328—330. II.
 Salmanassar 330—332.). — III. korszak 334—344
 (III. Tiglatpilezar 334. IV. Salmanassar 335. II.
 Szárgon 336. Szanherib 337. Asszarhaddon 340.
 Assurbanipal 341.). IV. korszak 344—346 (Nabo-
 polassar 344. Nabu-kudurri-uczur 345. Nabonid
 346). — Irodalom 346—347.

Függelék 348—354

Assyreponymoknévsora 348—351. — Ptolemaeus-
 féle királylajstrom 352. — Babylonia legrégibb
 uralkodói 352—353. — A babyloni királylajstrom
 353—354.

KÉPEK.

	Oldal
1. <i>Assurbanipal</i> , assyr király (Dombormű, felirattal) . . .	11
2. <i>Dusratta</i> , Mitani királyának levele III. Amenophis-hoz	19
3. <i>Babylon</i> és környéke. (Térkép)	31
4. <i>Birs-Nimrud</i>	43
5. <i>Babylon</i> Nebukadnéczár idejében (Térkép)	47
6. Kötábla <i>Hammurabi</i> képével	53
7. Gudia, sumir király	63
8. Jelenet <i>Layard</i> ásatásai alkalmából	74
9. Assurbanipal király oroszánvadászaton	90
10. Jelenet a balavati bronzkapun (Az ellenség megcsonti- kittatása)	92
11. Assurbanipal kivájja ellenségének a szemét	93
12. <i>Hammurabi</i> átveszi a törvényeket a szippari napistentől	101
13. Assyr csapatok fölvonulása	132
14. Assyr csatajelvény	133
15. Samas napisten tisztelete	157
16. A rossz démon	176
17. A <i>sárkány</i> Babylon város Istárkapuján	177
18. Az első emberpár bűnbeesése	180
19. {	
20. { <i>Babyloni sírok</i>	181, 182
21. Allátu istennő (Pokolkép)	184
22. <i>Naramszin</i> -t ábrázoló dombormű	200
23. Agyagtábla Í-an-na-du, sirpurlai fejedelem idejéből .	228
24. Fölratos agyagtábla <i>Gudia</i> idejéből	230

25. Fölratos agyagtábla II. Salmanasszar idejéből . . .	231
26. Zodiakus képek	243
27. Határkö I. Nebukadnéczar idejéből	247
28. Határkö Merodakh-Baladan idejéből	251
29. Babyloniai térkép	257
30. Assur-risúa egyik levele a czimzéssel ellátott feltört boritékkal	279
31. Szerződési okmányok	281
32. II. Szárgon király khorszabadi palotája	287
33. I. Szárgon pecsétlő hengere	294
34. Pecsétlő henger	295
35. Keselyűs sirkő töredéke	297
36. Assyr lovasság hadmenete	300
37. Erőd megrohanása	301
38. Assurnazirpal	302
39. Szárnyas bika	303
40. Pásztor kutyával	307
41. Nyilaktól átfúrt nőstény oroszlán	308
42. Halálra sebzett oroszlán	309
43. II. Salmanasszar fekete obeliszkje	332

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA
KÖNYVTÁRA 1.545/1907 N. SZ.